

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ  
УКРАЇНИ**

**Кафедра менеджменту**

**Опорний конспект лекцій**

**«КРАЄЗНАВСТВО, КРАЇНОЗНАВСТВО ТА ГЕОГРАФІЯ  
ТУРИЗМУ»**

для студентів всіх форм навчання  
спеціальності 242 «Туризм»

**Харків 2019**

УДК 379.851:004.928

**Укладач: Домбровська Світлана Миколаївна**

Опорний конспект лекцій з курсу «Краєзнавство, країнознавство та географія туризму» для студентів всіх форм навчання напрямку підготовки 242 «Туризм» - Харків: НУЦЗУ, 2019 – с.

## ЗМІСТ

<b>ЧАСТИНА I. ЛЕКЦІЇ З ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА</b>	<b>4</b>
Тема.1. Предмет і завдання туристичного краєзнавства	4
Тема 2. Історичні аспекти розвитку туристичного краєзнавства	30
Тема 3. Історико-культурна спадщина України та її використання в туристсько-екскурсійній діяльності	62
Тема 4. Природні краєзнавчо-туристичні ресурси України	91
<b>ЧАСТИНА II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КРАЇНОЗНАВСТВА</b>	<b>121</b>
Тема 1. Країнознавство як наука	121
Тема 2. Політична карта світу	133
Тема 3. Просторово-територіальна організація держав світу	155
Тема 4. Регіональний поділ світу	171
Тема 5. Країни Європи	182
Тема 6. Країни Азії	221
Тема 7. Країни Америки	253
Тема 8. Країни Африки	279
Тема 9. Країни Австралії та Океанії	298
<b>СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ</b>	<b>305</b>
<b>ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ</b>	<b>312</b>
<b>СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ</b>	<b>317</b>

# ЧАСТИНА І

## ЛЕКЦІЇ З ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

### **Тема.1. Предмет і завдання туристичного краєзнавства.**

#### **План**

1. Визначення поняття «краєзнавства». Функції краєзнавства.
2. Організаційні форми краєзнавства.
3. Характеристика основних видів краєзнавства.
4. Туристичне краєзнавство, його завдання.
5. Об'єкт і предмет туристичного краєзнавства.

#### **Вступ**

У сучасному суспільно-політичному житті України помітно зростає роль краєзнавства, яке спрямоване на збереження багатовікових культурних традицій, відновлення історичної пам'яті народу, виховання патріотизму громадян незалежної суверенної держави.

До завдань краєзнавства - комплексного дослідження регіонів України та окремих територій - активно залучаються його напрями - географічне, історичне, етнографічне, культурно-мистецьке краєзнавство та ін. Зокрема, в роки незалежності помітних успіхів досягло туристичне краєзнавство. Його розвиток стимулюється потребами зростаючої туристичної індустрії України, передусім в'їзного та внутрішнього туризму, необхідністю поглиблювати професійні знання фахівців з туристичних спеціальностей про наявність туристичних ресурсів у регіонах України з метою ефективного їх використання в туристичній діяльності.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. з проблем туристичного краєзнавства видається низка праць наукового, науково-популярного та навчального характеру. Однак, подальший його розвиток гальмується нерозробленістю теоретико-методологічних принципів наукової ідентифікації цього напрямку.

Не визначено його функції, проблематику, не з'ясовано, що саме поєднує туристичне краєзнавство з загальним і в чому полягає його специфіка.

Нині перед науковцями стоять завдання наукового осмислення існуючої практики туристично-краєзнавчої діяльності, теоретичного обґрунтування появи і розвитку туристичного краєзнавства як напряму загального краєзнавства України. Розв'язання цієї проблеми слід починати з розкриття сутності і форм краєзнавства, в надрах якого розвинувся його окремий напрям - туристичне краєзнавство.

### **1. Визначення поняття «краєзнавства». Функції краєзнавства.**

Краєзнавство - одна з найпоширеніших форм пізнання країни шляхом комплексного вивчення її окремих регіонів, місцевостей, малих територій. В основі краєзнавства лежить споконвічний інтерес людини до свого краю, його природи, історії, старожитностей, побуту та звичаїв своїх земляків. Тому краєзнавство виникло значно раніше, ніж сформувалося в окрему дисципліну. У процесі розвитку воно пройшло складний шлях від скупих краєзнавчих відомостей, що вміщувалися в літописах, до комплексних краєзнавчих описів окремих місцевостей, наукових краєзнавчих досліджень.

Учені тільки з кінця XIX ст. почали звертатися до теоретичного осмислення й ідентифікації дисципліни, яка займається вивченням рідного краю. Термін „краєзнавство" вперше з'являється в працях західноукраїнських вчених в останній чверті XIX ст., а в російську педагогіку його вперше запроваджено вчителем І. Н. Маньковим у 1914 р. на 8-му з'їзді вчителів. Перед цим педагог К. Д. Ушинський пропонував увести в початковій школі нову дисципліну „батьківщинознавство".

Визначення поняття краєзнавства формувалося у процесі його розвитку. У XIX ст. існувало переконання, що краєзнавство - це народне знання про свої рідні місця, аматорське вивчення рідного краю, невід'ємна складова освіти людей. Іван Франко, наприклад, писав у статті „Галицьке краєзнавство" (1892

р.): „Краєзнавство - це перший ступінь, перша прикмета національної освіти - знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу”.

Етимологічно сам термін "краєзнавство" походить від двох слів — "край" (місцевість, територія) та "знавство" (знання), які в сукупності означають "знання про край". Поняття "краєзнавство" — багатоаспектне, структурно різноманітне, стосується різних напрямів життєдіяльності краю і не завжди піддається однозначному трактуванню. Як, власне кажучи, і базове поняття "край", яке можна розглядати в широкому та вузькому значеннях. У багатьох мовах світу воно пов'язується з вивченням невеликої території всередині країни. В англійських країнах прийнято вживати словосполучення "local history" — місцева історія, хоча насправді мається на увазі вивчення не тільки історії, а й сучасних проблем краю.

Практичне краєзнавство сягає давнини, проте його теоретичні засади почали формуватися лише наприкінці XIX — у 20-ті роки XX ст. Саме тоді виявилися два основні підходи до визначення поняття "краєзнавство":

1) розуміння його як суто аматорського заняття, вивчення певної частини країни переважно зусиллями місцевого населення;

2) ширше його розуміння як діяльності з вивчення певної території всередині країни для вирішення наукових, виробничих, самоосвітніх завдань, що здійснюється як місцевими, так і центральними державними, господарськими та громадськими організаціями, науковими установами і окремими особами.

Однак і до цього часу немає одностайної думки з цього питання і загальноприйнятого трактування базового терміна "краєзнавство". З відомою сталістю, починаючи з 20—30-х рр. XX ст. й до наших днів, тривають дискусії: краєзнавство є самостійною науковою дисципліною, комплексом наук, напрямом практичної діяльності чи "наскрізним" явищем, що пронизує всі сфери діяльності людини. Краєзнавство визначається як специфічний метод, форма, напрям діяльності, галузь знання, комплекс наук, громадський рух тощо. Єдиним терміноутворювальним елементом для краєзнавства став

принцип комплексності, за допомогою якого "наука про край" визначається як "особлива" галузь знання.

Уперше серед українських учених тезу про можливість трактування краєзнавства у вузькому та широкому розуміннях обґрунтував С.Л. Рудницький (1905). У першому випадку — це так зване етнографічне, історичне, літературне і т. ін. краєзнавство, а в другому — комплексне (синтетичне) або географічне краєзнавство, яке включає всі інші його види. П. А. Тутковський (1914) уперше розробив теорію наукового монізму природничих і суспільних наук, основою якого є наукове краєзнавство.

Видатний український педагог К.Д. Ушинський розглядав краєзнавство як педагогічне явище, могутній засіб вивчення Вітчизни. Він першим запропонував включити до навчальних планів початкових шкіл України предмет вітчизнянознавство й постулював тезу про те, що як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини. Вчений що успішним є навчання, яке базується на краєзнавстві. Це дало поштовх до зародження батьківщинознавчого напрямку в географії, який став основою сучасного краєзнавства.

М.В. Муратов (1925) вбачав у краєзнавстві масовий громадський рух, який дає можливість використовувати сили місцевих жителів, котрі не належать до числа вчених, але можуть зробити корисний внесок у дослідницьку роботу. Соціальна цінність краєзнавства є тим вищою, чим повніше воно охоплює край, вивчає його специфіку та зв'язки із зовнішнім середовищем. А.М. Большаков (1929) вважав, що об'єктом краєзнавства є місцевий край. Пізніше Ю.Г. Саушкін, І.С. Юньєв, К.Ф. Строев дійшли аналогічних висновків, визначаючи завдання краєзнавства у "всебічному вивченні рідного краю". Поступово на зміну термінів "вітчизнянознавство", "батьківщинознавство" з'явився сучасний термін "краєзнавство".

Ідею комплексного дослідження краю слід вважати особливо плідною, оскільки вона відкриває великі можливості для оптимального використання результатів пошуків у розвитку його економіки, соціального та культурного

життя. Краєм вважалася відносно невелика територія, яка цілком доступна для безпосереднього вивчення місцевим населенням (А.П. Пінкевич).

Авторитетний теоретик краєзнавства О.С. Барков вважав краєзнавство комплексом наукових дисциплін, що є різними за змістом і окремими методами дослідження, але приводять у своїй сукупності до наукового та всебічного пізнання краю (1949). Краєзнавство розглядалося як метод синтетичного вивчення будь-якої більш-менш самобутньої території, що виділяється за адміністративною, політичною, господарською чи іншою ознаками. К.Ф. Строев стверджував, що краєзнавство — це всебічне вивчення місцевими силами певної території краю, яке здійснюється на наукових засадах (1967). Академік П.Т. Тронько розглядав краєзнавство як науку, предметом якої є вивчення рідного краю: соціально-економічний, політичний, історичний та культурний розвиток мікрорайону, села, міста, району, області, природних умов тощо (1969). У наступні роки багатозначність поняття "краєзнавство" посилюється, що викликає необхідність кожного разу уточнювати його смисл. Наразі є близько 100 авторських визначень цього поняття, однак жодне з них не стало загальноприйнятим.

Саме краєзнавство, зважаючи на всебічне вивчення краю, може показати його специфічне "обличчя", виявити його особливості, своєрідність і разом з тим органічну єдність з іншими територіями та країною в цілому. Ця ознака залишається актуальною і за сучасних умов, оскільки підкреслює системність, інтегрованість краєзнавчого знання. Усебічне вивчення краю забезпечується сукупністю аспектних досліджень, предметом яких є окремі сторони "життя" краю.

У цьому контексті принципове значення має тлумачення національного краєзнавства сучасними українськими вченими Я. І. Жупанським і В.П. Крулем (1994). Вони розглядають національне краєзнавство як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує у світі тривимірних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство). Соціальне краєзнавство відіграє інтегруючу роль і



включає літературне, мистецьке, архітектурне, етнографічне краєзнавство тощо.

Як базове доцільно використовувати таке визначення: краєзнавство — це галузь людської діяльності, яка спрямована на всебічне вивчення краю, та сукупність знань про край: його географію, історію, економіку та інші сфери життєдіяльності. На території України формується загальнодержавний суспільно-територіальний комплекс (СТК), який включає природно-територіальні, історико-територіальні й соціально-територіальні комплекси регіонів: Волинь, Поділля, Слобожанщину, Гуцульщину та ін.

Краєзнавство — це комплексне наукове всебічне вивчення певної території (села, міста, області, краю), засіб навчання і виховання національно свідомих громадян. Сучасне краєзнавство перебуває на етапі свого системного формування як соціального інституту, в якому головні складові (наука, практика, освіта, управління і друк) мають різний рівень розвитку. Атрибутивною складовою краєзнавства, яка сформувалася найбільшою мірою, є практична краєзнавча діяльність.

Краєзнавство є поліфункціональною діяльністю. Історично склалися такі його функції: навчально-виховна, комунікаційна, соціокультурна, рекреаційна, просвітницька, а також сприяння науковій, виробничій, економічній, екологічній, освітній та дозвільній діяльності.

Краєзнавство сприяє:

- соціальному, економічному та культурному розвитку краю;
- охороні та раціональному використанню природних багатств і культурної спадщини краю;
- поширенню краєзнавчих знань для досягнення освітніх, самоосвітніх, пізнавальних і виховних цілей;
- формуванню національної самосвідомості, вихованню поважного ставлення до історії та культури краю;
- розвитку творчих здібностей особистості на базі місцевих традицій народного та професійного мистецтва.

Зважаючи на значний пізнавальний і соціокультурний потенціал та духовну сутність, краєзнавство отримало назву найпатріотичнішої галузі наукової і практичної діяльності.

Функції краєзнавства конкретизуються в завданнях, що реалізуються в процесі краєзнавчої діяльності, яка здійснюється окремою особистістю, групою людей або суспільством у цілому. Первісне значення слова "краєзнавство" — це не тільки знання, але і способи оволодіння ними та їх поширення.

Аналогічні функції має країнознавство, але щодо цілої країни (держави). Найважливіше значення має розвиток країнознавства, яке забезпечує пізнання власної країни, тобто українознавства. Однією з головних особливостей системного розвитку краєзнавства в Україні є його органічний зв'язок з українознавством. Для України ця проблема окреслена національними особливостями процесу розбудови держави. Звідси зрозуміло, що краєзнавство органічно пов'язане з країнознавством. Відмінність між ними полягає в масштабах територіального об'єкта дослідження. Якщо країнознавство досліджує територію країни, то краєзнавство — територію її певної частини (окремих населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць, природно-етнографічних регіонів тощо). Тому цілком об'єктивно сформувалося поняття краєзнавчої україніки як цілісної єдності краєзнавства та українознавства.

Краєзнавство як галузь діяльності має таку специфіку:

- пронизує всі сфери діяльності людини;
- є системою з безліччю елементів, внутрішніми та зовнішніми зв'язками між ними;
- базується на міждисциплінарних наукових зв'язках і містить як висновки наукових теорій, так і первинні спостереження життєвої практики;
- передбачає не лише системне (всєбічне), але й аспектне вивчення краю;
- для краєзнавства важливого значення набуває правильне визначення меж поняття "край" за однією або за сукупністю ознак.

Краєзнавство різною мірою пронизує всі галузі знань і сфери діяльності людини. Його зміст визначається цілями і завданнями, що вирішуються суспільством на тому чи іншому етапі розвитку. Ми неминуче маємо справу з документально зафіксованими підсумками, отриманими в результаті краєзнавчих пошуків. Ці підсумки містяться у друкованих творах, рукописних матеріалах, кінофото фонодокументах, електронних (онлайнових та офлайнових) документах, які становлять документну базу краєзнавчої україніки і з найбільшою повнотою концентруються в таких соціальних інститутах, як бібліотеки, архіви та музеї.

Краєзнавство пов'язане з інтелектуальною та фізичною працею людини. Отже, і краєзнавство в цілому, і бібліотечне краєзнавство зокрема мають міжгалузевий характер. Краєзнавство переживає духовне піднесення, здійснюється пошук нових форм, розширюється коло завдань, уточнюється їх зміст. Краєзнавчі знання необхідні не тільки суспільству в цілому, групам людей, але й кожній людині. Їй потрібно знати, хто вона і звідки походить. Пам'ять про своє коріння робить людину свідомішою, достойнішою, сильнішою й інтелігентнішою. Цьому сприяє краєзнавство — найпатріотичніша наука.

## **2. Організаційні форми краєзнавства**

Вивченням краю тією чи іншою мірою займаються діти, юнацтво, дорослі, місцеві й іногородні жителі, старожили та мігранти, різні організації, установи, підприємства, для яких краєзнавча діяльність є або головною, або допоміжною, професійною чи не професійною. У вивченні свого краю беруть участь окремі дослідники і фахівці, а також краєзнавці-аматори. Перші здійснюють краєзнавчу роботу в межах виконання своїх службових обов'язків. Другі вивчають край добровільно, за своїм покликанням, поза виконанням своїх професійних обов'язків. Такий розподіл є досить умовним, оскільки професійна (аматорська) та непрофесійна краєзнавча діяльність тісно пов'язані

одна з одною. У процесі розвитку склалися й набули поширення три організаційні форми краєзнавства: державне, шкільне і громадське.

Державне краєзнавство — це діяльність органів регіонального управління та місцевого самоврядування, наукових установ та організацій, вищих навчальних закладів, краєзнавчих (історичних, етнографічних та ін.) музеїв, архівів і бібліотек (обласних, районних, міських, сільських). У шкільному краєзнавстві провідна роль у вивченні краю належить учням, котрі здійснюють краєзнавчу діяльність у навчальному процесі й у позанавчальний час під керівництвом учителя. Особливістю громадського краєзнавства є участь у ньому первинних структур (гуртків, бюро, товариств, спілок), а також окремих краєзнавців-аматорів, що діють або самостійно, або об'єднані в різні громадські організації. Ядром таких громадських організацій є представники місцевої інтелігенції: вчителі, історики, вчені, співробітники музеїв, архівів, бібліотек, видавництв, редакцій місцевих періодичних видань, туристичних бюро, інших установ культури та місцевих громадських організацій. До складу товариств, окрім осіб, які професійно пов'язані з вивченням краю, належать також численні краєзнавці-аматори.

Центральне місце в структурі державного краєзнавства посідають місцеві краєзнавчі музеї, що були створені в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст., головним чином, на гроші громадських фондів і добровільних пожертвувань місцевого населення. За радянських часів музеї перетворилися на державні установи. Наприкінці 1990 років мережа краєзнавчих музеїв налічувала більше 100 установ. Музеї — це просвітницькі та наукові центри, завдання яких — виявлення, збирання й обробка матеріальних речових документів про історичне минуле, склад і побут населення, природу та природні ресурси, сучасний стан і перспективи розвитку економіки, науки, культури краю. Музеї створюють колекції пам'яток історії та культури певної місцевості.

Колекції музеїв складаються, зазвичай, з двох частин: експозиції та запасного фонду. У складі експозиційної частини виділяють кілька (найчастіше

три) головних відділи: природи, історії та сучасного стану краю. Залежно від статусу музею в ньому демонструють від 1 до 60 тис. і більше експонатів. Найпоширенішою формою ознайомлення відвідувачів з експозицією є екскурсія по музею в цілому та по його окремих відділах. Крім того, організовуються виставки, круглі столи, лекції, консультації з приводу місцевих знаменних і пам'ятних дат, свят міста, району, села. Наразі здійснюється робота щодо актуалізації документів, які зберігаються протягом тривалого часу в запасниках, залучення закритих матеріалів, об'єктивного висвітлення історичного минулого та сучасних проблем.

Музеї проводять значну науково-дослідну роботу, організовують проведення наукових конференцій, нарад, симпозіумів, краєзнавчих читань, публікують результати наукових досліджень — наукових праць, учених записок, бюлетенів, путівників, веб-сайтів тощо; здійснюють роботу, спрямовану на широке інформування населення про склад своїх колекцій; часто стають центрами краєзнавчих досліджень на місцях, формують актив краєзнавців-аматорів. Водночас системний розвиток музейної краєзнавчої діяльності в Україні ускладнюється у зв'язку з відсутністю єдиного методичного й організаційного керівництва роботою краєзнавчих музеїв.

До структури державного краєзнавства входить також діяльність місцевих архівів — обласних, районних, міських і сільських, покликаних збирати і зберігати найцінніші неопубліковані документи ретроспективного характеру: службові матеріали, рукописи наукових і літературних творів, мемуари, біографії й автобіографії, епістолярну спадщину діячів краю, комплекти старих і продовжуваних періодичних (зокрема газет) видань. Співробітники архівів здійснюють поповнення, облік та обробку неопублікованих документів, опановують найцінніші приватні архіви, створюють довідково-бібліографічний апарат, публікують каталоги колекцій, обслуговують відвідувачів та проводять значну науково-дослідну роботу. Наразі працівники місцевих архівосховищ здійснюють значну роботу щодо організації доступу користувачів до раніше закритих архівних фондів.

Однією з головних складових державного краєзнавства є бібліотечне краєзнавство — діяльність регіональних і місцевих універсальних та спеціальних бібліотек щодо збирання, обробки, зберігання документів, пов'язаних із краєм своїм змістом і походженням, а також організації доступу користувачів до них. Бібліотеки формують фонди краєзнавчих і місцевих документів; запроваджують довідково-пошуковий апарат; здійснюють бібліотечно-інформаційне обслуговування; друкують краєзнавчі бібліографічні посібники; створюють краєзнавчі, веб-сайти, веб-портали; проводять значну методичну і науково-дослідну роботу в галузі краєзнавства тощо.

Ще однією найрозвинутішою організаційною формою є шкільне краєзнавство, що виникло в другій половині XIX ст. під назвою батьківщинознавство. Суть шкільного краєзнавства полягає у всебічному вивченні учнями свого краю в навчально-виховних цілях за різними джерелами та, головним чином, шляхом безпосереднього спостереження під керівництвом учителя. Ефективність шкільного краєзнавства залежить від того, наскільки вчитель сам є краєзнавцем, наскільки чітко він здатний визначити об'єкти дослідження, види і методи роботи, організувати вивчення краю учнями й управляти цією діяльністю, зважаючи на шкільну програму, склад учнів і місцеві можливості. Вчитель сам має добре знати край, систематично його вивчати, вміти професійно організувати краєзнавчу роботу учнів. Шкільне краєзнавство функціонує як навчальне, позакласне та позашкільне.

Особливістю навчального напрямку шкільного краєзнавства є вивчення школярами рідного краю як обов'язкового компонента освіти. Воно проявляється як краєзнавчий принцип викладання та навчання згідно з дидактичним правилом: "від відомого до невідомого, від близького до далекого"; як організаційно оформлений компонент освіти. В освітній діяльності навчальне краєзнавство знаходить своє виявлення як:

- обов'язкове включення до змісту більшості шкільних предметів локального матеріалу, тобто відомостей про ту місцевість (територію), на якій проживають учні;

- впровадження з початку ХХ ст. до навчальних програм самостійного навчального курсу — спочатку батьківщинознавства, а потім краєзнавства;

Навчальна форма закладає базу для розвитку позаурочного та позашкільного краєзнавства, передбачає поглиблене вивчення учнями насамперед найближчих околиць школи, мікрорайону, які доступні для постійного та безпосереднього спостереження. Часто-густо територію розширюють до меж адміністративного району чи області. Виділяють два підходи до вивчення краю: загальний і за допомогою поділу території на ключові ділянки. За умов шкільного краєзнавства другий підхід має переваги, оскільки при цьому можна обрати невеликі території, що є найдоступнішими для вивчення їх учнями. Другим, не менш важливим напрямом шкільного краєзнавства, є позаурочне, або позашкільне, краєзнавство, яке здійснюється учнями на добровільних засадах або ж як обов'язковий компонент самостійної роботи школярів. Головні його форми — експедиції, екскурсії, походи школярів по рідному краю, організація краєзнавчих гуртків, туристичних клубів, краєзнавчих музеїв тощо. Серед поширених форм позаурочного шкільного краєзнавства можна назвати: краєзнавчі гуртки, екскурсії, туристичні походи, шкільні краєзнавчі музеї тощо.

Найскладнішою формою є шкільний краєзнавчий музей, який набув значного поширення в Україні. У шкільному музеї зосереджують експонати, які розкривають усі аспекти життя краю, в чому полягає його подібність до державних краєзнавчих музеїв. Разом з тим в організації та структурі шкільних краєзнавчих музеїв є певна специфіка: обов'язковою складовою є розділ "Наша школа", у якому висвітлюються: 1. Географічне положення школи; 2. Мікрорайон школи; 3. Топографічний план пришкільної ділянки; 4. Дані з історії школи; 5. Матеріали про діяльність школи (за роками); 6. Вчителі школи; 7. Кращі випускники школи; 8. Органи шкільного самоврядування; 9. Громадська, культурно-освітня та просвітницька роль школи в краї.

Шкільні музеї мають тісно взаємодіяти зі шкільними, дитячими та юнацькими бібліотеками, координуючи свою діяльність.

Третьою організаційною формою є громадське краєзнавство — найдавніша форма, що базується на добровільному вивченні краю окремими краєзнавцями-аматорами, котрі діють або самостійно, або об'єднуються в різні краєзнавчі громадські організації (гуртки, клуби, бюро, спілки тощо). У 1990 р. в Україні було створено Всеукраїнську спілку краєзнавців, до складу якої ввійшли не тільки центральні органи, але й обласні, районні чи міські товариства краєзнавців. Спілку краєзнавців України очолює П.Т. Тронько — академік Національної академії наук України, доктор історичних наук, який зробив істотний внесок у розвиток краєзнавства в нашій країні. Завданням регіональних і місцевих відділень Спілки краєзнавців є організація вивчення історії, економіки, природи, культури, мистецтва та інших аспектів життєдіяльності краю. Результатом їхньої діяльності стало виявлення та збирання джерел краєзнавчого вивчення, створення місцевих літописів, наукових публікацій, організація та проведення масових заходів: виставок, експозицій, краєзнавчих читань, наукових і науково-практичних конференцій тощо. Окремі регіональні об'єднання спілки створюють бібліотеку й архів, речові краєзнавчі колекції, формують бібліографічні та фактографічні БД, власні веб-сайти.

Спілка краєзнавців, консолідуючи громадський краєзнавчий рух в Україні, координує свою діяльність з місцевими органами влади, музеями, архівами, бібліотеками, іншими громадськими організаціями на місцях: товариствами охорони природи, охорони пам'яток історії та культури, ветеранів війни, праці тощо. Періодично Спілка краєзнавців України організовує з'їзди, конференції та наради державного, регіонального і місцевого рівнів, на яких обговорюються змістові й організаційні аспекти розвитку краєзнавства в Україні та у світі в цілому.

Останніми роками розвивається комерційне краєзнавство, що здійснюється бізнесовими службами, асоціаціями, туристичними бюро тощо. Володіючи тематичними, адресними, довідковими та фактографічними БД, вони на платній основі здійснюють довідкове обслуговування, друкують



інформаційні бюлетені, складають родоводи на замовлення, створюють веб-сайти, що містять оперативну інформацію про фестивалі, свята, гастролі, виставки тощо.

У розвитку краєзнавства в Україні суттєву роль відіграють такі організації загальнодержавного рівня: Всеукраїнська спілка краєзнавців, Товариство охорони пам'яток історії та культури, Українське товариство охорони природи, Географічне товариство України та ін. Регіональний і місцевий рівні представляють численні громадські організації, фонди, товариства тощо.

### **3. Характеристика основних видів краєзнавства**

**Краєзнавство**, як відомо, — це галузь діяльності, спрямована на всебічне, комплексне вивчення певної території всередині країни. Проте це не означає, що дослідження краю не може здійснюватися в окремих напрямках. Об'єктами краєзнавства можуть бути природа, населення, економіка, екологія, історія, мистецтво, пам'ятки історії та культури краю тощо. У сукупності результати окремих досліджень сприяють глибокому та всебічному вивченню краю в цілому. Тому разом із загальним сформувалися й набули розвитку окремі види краєзнавства, що розрізняються за певною ознакою. Вони мають різний статус у структурі краєзнавства відповідно до значущості у справі пізнання краю. Зокрема, основними галузевими (тематичними) видами краєзнавства, які відіграють провідну роль у вивченні місцевості, є: географічне (природничо-географічне), економічне, історичне та літературне краєзнавство.

**Географічне (природничо-географічне) краєзнавство.** Об'єктом краєзнавчої діяльності є природа краю в цілому, окремі її складові (клімат, рельєф, водне середовище, ґрунти, флора і фауна), що перебувають у взаємодії та створюють у сукупності єдиний природничо-територіальний комплекс (ландшафт). Природа краю розглядається як частина більших територій — природної зони області, країни. Виділення краю здійснюється за природничо-

географічною ознакою. У процесі вивчення виявляється місцева специфіка природних компонентів, їх територіальних об'єднань: типові явища, які характеризують природу певного краю, а також унікальні об'єкти та пов'язані з ними процеси. Водночас у процесі її вивчення визначаються спільні риси з природою більших регіонів (Волинь, Поділля, Полісся, Галичина, Слобожанщина тощо).

Головний зміст і стратегію діяльності в галузі природничо-географічного краєзнавства визначають такі положення:

- вивчення природи, природних умов і ресурсів краю розглядається як єдина комплексна проблема;
- вивченню підлягають усі складові природничо-територіального комплексу: геологічна будова, рельєф, корисні копалини місцевості, кліматичні умови, гідрологічні умови, ґрунтовий покрив, рослинність, тваринний світ;
- головні зусилля мають спрямовуватися на всебічне збереження природного ландшафту, охорону природи та природного середовища, екологічне виховання й освіту населення.

Краєзнавці-аматори, члени місцевих краєзнавчих спілок, а також фахівці систематично проводять спостереження за погодними умовами та їх змінами, збирають та реєструють дані про водний режим і водні ресурси краю, його ґрунтовий покрив, поклади корисних копалин, рослинний і тваринний світ. Краєзнавці виступають активними захисниками природного ландшафту свого краю, здійснюючи цю роботу самостійно або разом з місцевими відділеннями Всеукраїнської спілки краєзнавців, Товариством охорони природи, Партією зелених, органами місцевого самоврядування. Вони проводять роз'яснювальну роботу серед населення; організовують наукові та науково-практичні конференції з проблем екології; публікують статті, монографії; беруть участь як наукові консультанти в підготовці путівників, довідників, збірників.

**Економічне краєзнавство** вивчає проблеми сучасного соціально-економічного життя краю. Об'єктами вивчення можуть бути всі галузі економіки: промисловість, сільське господарство, транспорт, зв'язок, житлове і

комунальне господарство, торгівля і громадське харчування, охорона здоров'я, освіта, мистецтво і т. ін. У його межах може вивчатися населення краю, окремі підприємства, організації, навчальні заклади, установи культури і т. ін. Інтерес до цих проблем посилюється внаслідок розвитку ринкової економіки в Україні, активного формування бізнесових і комерційних структур, пошуку нових ринків збуту тощо. Економічна інформація нині становить значну частину документного потоку з краєзнавства, висвітлюється на радіо, телебаченні, в мережі Інтернет.

Економіка краю — це досить складний об'єкт краєзнавчої діяльності, що характеризується незвичайною ємністю змісту. До змісту характеристики економіки краю належать:

- економіко-географічне положення (стосовно регіону, до складу якого входить цей край, великих промислових центрів і сільськогосподарських зон, шляхів сполучення);

- розвиток економіки, провідні галузі, які визначають спеціалізацію, структурні зрушення в економіці;

промисловість, її профіль, найважливіші промислові підприємства, їх сировинна та енергетична база, техніко-економічні показники, виробничі зв'язки, енергозабезпечення краю, розміщення промисловості;

- сільське господарство, його розвиток і спеціалізація, склад агропромислового комплексу, види господарства за характером власності, спеціалізація, урожайність та якісні показники тваринництва; технічне оснащення сільського господарства, меліорація, розмір і характер особистих та фермерських господарств;

- головні види транспорту, сучасна транспортна мережа та її конфігурація, основні напрями вантажних і пасажирських потоків;

- розвиток зв'язку, телефонізація, радіомовлення, телебачення, мережа Інтернету;

- торгівля, торгова мережа, роздрібний товарообіг, місцеві заготівлі, ринки, громадське харчування;

житлове будівництво і зростання житлового фонду, розвиток благоустрою і газопостачання, розвиток місцевого пасажирського транспорту, організація медичного обслуговування

населення і розташування медичних установ, розвиток установ відпочинку і туризму, їх розташування;

- розвиток освіти: кількість навчальних закладів (шкіл, коледжів, вищих навчальних закладів I—II і III—IV рівнів акредитації), їх профіль;

- розвиток установ культури — клубів, палаців культури, бібліотек, музеїв, театрів, кінотеатрів та інших закладів мистецтва, розвиток фізичної культури і спорту, спортивні споруди;

- перспективи розвитку економіки краю.

Економічні відносини пронизують усі сфери діяльності. Всі аспекти економічного життя краю тісно взаємопов'язані. Тому при вивченні економіки краю необхідний комплексний підхід, що забезпечує виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків та залежностей. В економіці краю відбуваються динамічні зміни, сформувалися і виділилися нові тематичні напрями — маркетинг (з проблем збуту продукції), біржова торгівля, ринок цінних паперів, банкрутство фірм, інвестиції, конкуренція, реінжиніринг і т. ін., зростає кількість підприємств малого і середнього бізнесу, фахівців. Провідне значення економіки в життєдіяльності краю зумовлює пріоритетне місце економічного краєзнавства серед його основних видів.

**Історичне краєзнавство** як складова загального краєзнавства становить галузь прикладної історії та характеризується двома суттєвими ознаками: локальністю досліджуваних історичних подій, матеріалізованих у пам'ятках історії та культури, а також своїм активним характером.

Об'єктом історичного краєзнавства є історія краю. Об'єктом конкретного краєзнавчого дослідження може стати як історія краю в цілому, так і окремих населених пунктів, вулиць, фабрик, заводів, фірм, вищих навчальних закладів, інших організацій, а також різних споруд, будівель, пам'ятних місць. Краєзнавчі дослідження можуть охоплювати великі хронологічні й історичні

періоди або ж, навпаки, обмежуватися вивченням подій одного конкретного етапу місцевої історії, життя і діяльності окремих людей, свідків або учасників історичних подій. Проте незалежно від масштабів і цілей історико-краєзнавчого дослідження його основу становлять факти місцевої історії, оскільки головними для будь-якого історичного знання є історичні факти.

Вивчення історичного минулого краю здійснюється на базі археологічних, друкованих та архівних джерел, а також досліджень пам'яток історії та культури. Археологічні пам'ятки — це стоянки (залишки поселень давньої людини), городища (залишки укріплених поселень), поховання, рудники та майстерні, наскальні зображення. В історичному краєзнавстві широко використовують рукописні та друковані документи, що зберігаються в бібліотеках, архівах і музеях. Пошук, опис, типізація, систематизація документальних джерел — такі основні завдання поставило історичне краєзнавство перед бібліотечною діяльністю. Результати бібліографічної діяльності — каталоги, описи, реєстри, покажчики, довідники — класифікуються як історичні праці внаслідок своєї функціональної ознаки підсумовування документованої інформації. Поодинокі документовані факти громадського життя окремих країв за наявності історичних документів і методики їх науково-аналітичної обробки становлять фактографічну базу краєзнавчої україніки. Створення бібліографічної інформації про документальні джерела як першооснови досліджень історії краєзнавчої україніки сприяє подальшому розвитку не лише історичної науки, а й закладає надійне підґрунтя для розвитку сучасної України, її економічного потенціалу, духовності і культури. Об'єктами краєзнавчої діяльності є пам'ятки історії та культури, що пов'язані з історичними подіями в житті краю, розвитком суспільства і держави, а також результати матеріальної та духовної діяльності, які мають особливу історичну, наукову, художню й іншу цінність. До них належать: будівлі різного призначення — церкви, собори, монастирі, каплиці, цвинтарі, вежі, стіни, палаци, парки, особняки, громадські споруди, садиби, дворянські та купецькі будинки, старі селянські хати. Більшість із них

— це "речові" учасники історичних подій. Об'єктами історичного краєзнавства можуть бути: пам'ятки мистецтва, твори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва; документальні пам'ятки — акти органів державної влади та органів державного управління, інші письмові та графічні документи, кіно фото фоно документи, а також старовинні та інші рукописи й архіви, записи фольклору, музики, рідкісні Друковані видання. Результатами таких досліджень є літописи місцевих подій, історичні хроніки, статті, монографії, біографічні та біобібліографічні словники, доповіді та повідомлення на конференціях, краєзнавчих читаннях тощо.

**Літературне краєзнавство** вивчає художню літературу краю. Головними напрямками літературного краєзнавства є:

- глибоке та всебічне вивчення життя і творчого шляху місцевих літераторів — прозаїків, поетів, драматургів, літературних критиків. Окрім традиційних джерел значно поширені безпосередні зустрічі з місцевими діячами літератури;
- виявлення та вивчення біографічних і творчих зв'язків з краєм відомих і видатних художників слова, пов'язаних із певною місцевістю народженням або перебуванням на її території. З цією метою використовуються колекції літературних меморіальних музеїв, садиби та заповідники на території краю, здійснюється листування з родичами, літературознавчими науковими установами та організаціями;
- збирання й організація матеріалів з тематичного напрямку "Край у художній літературі". Через ретельний аналіз літературних текстів виявляються ті, в яких висвітлюється минуле краю чи його сьогодення. Така робота є особливою частиною літературознавства та краєзнавчої літературної бібліографії;
- збирання та вивчення усної народної творчості, різноманітних форм фольклору: казок, дум, легенд, пісень. З цією метою організуються

спеціальні експедиції, зустрічі з розповідачами, записи, здійснюється підготовка та друкуються жанрові і тематичні збірки.

#### **4. Туристичне краєзнавство, його завдання та форми**

У кінці XIX ст. на арену суспільного життя в Україні вийшов туризм. Взявши свій початок від подорожей і мандрівок, він все більше набував властивих йому рис - подорожі заради пізнання навколишнього світу, відпочинку та розваги людей у вільний час. Цю сутність туризму відзначали і тогочасні енциклопедичні видання. "Туристи, - читаємо в одному з них, - слово, що виникло в новітні часи, означає людей, які мандрують для розважання або для наукової мети".

Сучасне визначення поняття туризму звучить так: "Туризм - тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних або професійно-ділових цілях без заняття оплачуваною діяльністю". Проте у наш час туризм являє собою настільки складне явище в соціально-економічному та культурному житті людства, що не може бути визначений однією дефініцією, бо виступає в кількох іпостасях: туризм як подорож людей з оздоровчою, пізнавальною, професійною метою, як галузь економіки, як економічна туристична діяльність з організації подорожей, як громадський рух туристів, спрямований на створення туристських об'єднань, товариств, клубів, секцій для розширення поступу всіх верств населення до відновлення фізичних, психічних, інтелектуальних сил засобами туризму.

У процесі розвитку туризму склалися його види залежно від різних критеріїв, наприклад:

від місця постійного проживання туриста і місця подорожі - туризм внутрішній, виїзний, в'їзний;  
від форми організації - туризм організований (плановий) і самодіяльний;

від мети подорожі - пізнавальний, спортивно-оздоровчий, конгресовий (діловий) та ін.; від виду транспорту - залізничний, водний, авіаційний, автотуризм.

Притому слід зазначити, що пізнавальні функції туризму тією чи іншою мірою властиві кожному з існуючих видів туризму, бо туристська подорож - це завжди отримання нових знань про чужі країни та народи, що їх населяють, або подорожування рідною країною, що дає можливість краще пізнати свою Батьківщину. Тому з самого початку свого самостійного існування туризм ніколи не втрачав зв'язків з краєзнавством, оскільки їх єдали спільні пізнавальні функції. Кардинально змінюється лише їх роль стосовно одне одного. Якщо раніше подорожі, поїздки були підпорядковані основним завданням краєзнавства, служили тільки засобом здобуття краєзнавчих знань, то тепер, коли туризм отримав самостійний статус, а туристична подорож зайняла в ньому пріоритетне місце, краєзнавча наука почала обслуговувати туризм. За допомогою краєзнавчих досліджень вивчаються туристичні ресурси в окремих регіонах України, створюються путівники для туристів та інша туристично-краєзнавча література, розробляються туристичні маршрути, регіональні карти, схеми, буклети тощо, тобто формується новий напрям краєзнавства - туристичне краєзнавство. Воно являє собою з одного боку, невід'ємну складову загального краєзнавства, а з іншого туризмознавства, є зв'язуючою ланкою між цими двома дисциплінами. Основним завданням туристичного краєзнавства є всебічне комплексне вивчення регіонів України для потреб туризму.

Туристичне краєзнавство ґрунтується на тих же принципах і засадах, що і загальне краєзнавство, хоч має і деякі відмінності. Так, якщо краєзнавче вивчення здійснюється в рамках історико географічного регіону або територіально-адміністративної одиниці - області, району, міста, села, то в основу туристично-краєзнавчого дослідження покладено туристичний регіон, що складається з кількох туристичних районів, які в свою чергу поділяються на менші таксономічні одиниці.



Районування території України за різними критеріями ще з 1980-х рр. перебуває в колі інтересів дослідників-економістів, географів, архітекторів, етнографів та ін. На основі етнографічного, рекреаційного районування з урахуванням фізико-географічних особливостей, ступеню розвитку туризму вченими на сучасному етапі визначено сім туристичних регіонів - Карпатський, Волинсько-тернопільський, Поліський, Подільський, Придніпровський, Слобожанський, Азово-Чорноморський. Кожний з них охоплює кілька суміжних областей, в яких склалися приблизно однакові природні, історико-культурні, соціально-економічні умови для розвитку туризму.

Предметом туристично-краєзнавчих досліджень є вивчення природних, історико-культурних та соціально-економічних ресурсів і умов для подальшого розвитку туризму в кожному регіоні. Насамперед, це природні ресурси - рельєф, клімат, водні артерії, мінеральні джерела, лікувальні грязі, печери, рослинний і тваринний світ, національні парки, заповідники, мальовничі ландшафти, унікальні пам'ятки природи, історико-культурні туристичні ресурси, що включають пам'ятки історії, археології, архітектури, мистецтва, етнографічні осередки, заклади культури - музеї, скансени, театри, виставки тощо. Ці об'єкти знаходяться у полі зору також історичного краєзнавства. Однак вивчення історико-культурної спадщини для потреб туризму має свою специфіку. Якщо краєзнавців, які вивчають історію певної місцевості, цікавлять події незалежно від того, чи залишили вони слід у матеріальних пам'ятках, чи ні, то в туристичному краєзнавстві мають цінність ті події, пам'ять про які збереглася в давніх спорудах, пам'ятках, локалізована на певній території. Їх можна показати відвідувачам, туристам. Саме цей огляд доносить до сучасної людини весь неповторний аромат давнини, матеріальна історико-культурна спадщина справляє на неї глибоке враження. Тому відеоряд - обов'язкова умова краєзнавчого вивчення території для потреб туризму

Свою особливість має краєзнавчий аналіз групи соціально-економічних

ресурсів і умов у різних регіонах України, які забезпечують розвиток туристичної галузі. Адже від них залежить приток туристів можливість їх обслуговування на рівні сучасних вимог. Тут до кола інтересів дослідників входять суто професійні завдання районування територій для потреб туризму, вивчення структури місцевого населення, трудових ресурсів для створення робочих місць у сфері обслуговування. Вивчається транспортна доступність до туристичних об'єктів, рівень розвитку туристичної інфраструктури в тому чи іншому регіоні, - забезпеченість готелями, кемпінгами, підприємствами харчування їх комфортність.

Важливим аспектом досліджень цієї групи туристичних ресурсів є розкриття механізмів функціонування рекреаційно-туристичних комплексів у різних регіонах України, проектів забудови зон відпочинку, міських туристичних центрів тощо. У такому випадку краєзнавчі дослідження можуть використовуватись для практичного розвитку всієї туристичної галузі України.

Отже, туристичне краєзнавство - це напрям загального краєзнавства, спрямований на комплексне вивчення конкретних територій для потреб туризму.

## **5. Об'єкт і предмет туристичного краєзнавства**

Туристичне краєзнавство формується на стику географічного, економічного, історичного й етнологічного краєзнавства, а також туризмознавства і рекреалогії шляхом міждисциплінарного синтезу їх теоретико-методологічних і прикладних напрацювань.

Туристично-краєзнавчі дослідження є важливим джерелом формування наукової фактологічної бази географії, історії, етнографії, дидактики, методики викладання шкільних курсів і курсів ВНЗ, поповнення музейних експозицій, змістовного насичення наукових і популярних видань. У процесі краєзнавчої діяльності учні та студенти на основі безпосереднього вивчення компонентів природи, природних комплексів і ресурсів, результатів господарської діяльності поселень формують географічні і суспільно-економічні поняття,

накопичують дані для узагальнень, розвитку уявлень про систему складових географічного простору рідного краю. Краєзнавчу діяльність стимулює набуття навичок, умінь, самостійності, що задовольняє пізнавальні потреби, освоєння прийомів наукових досліджень майбутніми краєзнавцями.

Упродовж ХХ ст. на теренах України бурхливо розвивається туристична індустрія. Для всебічної розбудови туристичної індустрії на певній території необхідне всебічне вивчення її туристично-рекреаційних ресурсів власне засобами і методами краєзнавства.

Отже, основним об'єктом туристичного краєзнавства виступає, у широкому розумінні, рекреаційно-туристичний потенціал території, а у вузькодисциплінарному вимірі — рекреаційно-туристичний комплекс (РТК) рідного краю.

Рекреаційно-туристичний комплекс (РТК) — це функціональна підсистема територіальної рекреаційної системи, що характеризується єдністю території, яка володіє значним рекреаційним потенціалом, наявністю сукупності рекреаційних установ і підприємств інфраструктури, єдністю організаційних форм управління, що забезпечують ефективне використання природних і економічних ресурсів.

Іншими словами, об'єктом дослідження є рідний край через призму його туристичної самобутності. Характерними об'єктами національного туристичного краєзнавства виступають терени окремих одиниць адміністративно-територіального поділу держави, історичні й етнографічні краї (Волинь, Бойківщина, Гуцульщина, Слобожанщина тощо), біосферні заповідники (Східні Карпати, Дунайський тощо), національні природні парки (Шацький, Карпатський, Подільські Товтри й ін.), ландшафтні парки (Меотида, Каньйон Дністра тощо), історико-культурні заповідники (Поле Берестецької битви, Древній Галич й ін.) тощо. Похідними (тобто об'єктами нижчого рангу) основного дослідницького об'єкта туристичного краєзнавства виступають окремі територіальні одиниці досліджуваного краю, які вирізняються за характером наявних рекреаційних ресурсів, ступенем туристичної спеціалізації

господарства та специфікою розвитку в їх межах туристики. Такі низові об'єкти дослідження у рек-реалогії (і рекреаційній географії) отримали назву територіальні рекреаційні системи (ТРС).

Об'єктами краєзнавчого інтересу виступають ТРС локального рівня. Зокрема, до них слід віднести такі таксономічні одиниці національного рекреаційно-туристичного комплексу:

- Рекреаційно-туристичний центр (наприклад, Львів, Моршин, Славське).
- Рекреаційно-туристичний вузол (наприклад, Східницько-Трускавецький, Поляна-Свалявський, Євпаторійсько-Сацький).
- Рекреаційно-туристичний підрайон (наприклад, Велика Ялта, Арабатська стрілка, Свидовецький масив, Сатанівські Товтри, Гологори й ін.).

Предметом дослідження туристичного краєзнавства виступають окремі складові туристично-рекреаційного потенціалу краю — природні рекреаційні ресурси (мінеральні води, клімат, озера тощо), ступінь їх освоєння і характер експлуатації, пам'ятки історії і культури, туристичні заклади та інші об'єкти туристичної інфраструктури, а також різноманітні аспекти розвитку туристичного руху в краї.

Туристичне краєзнавство, на сучасному етапі розвитку, продуктивно "виходить за межі" дослідницького арсеналу рекреаційної географії й послуговується цілою низкою міждисциплінарних методичних підходів: геомаркетингового, соціокультурного, історико-гео-хронологічних зрізів, еколого-економічного, геополітичного та багатьох інших; що саме по собі ставить туристичне краєзнавство на якісно новий рівень глибинного пізнання території (краю) у контексті її туристичного загосподарювання, генерування, розподілу й адсорбції туристичних потоків, творення самобутнього туристичного іміджу (ореолу привабливості) тощо.

З огляду на потужний арсенал дослідницьких методів і підходів, сьогодні перед туристичним краєзнавством стоїть низка важливих завдань як теоретичного, так і, передусім, прикладного, діяльно зорієнтованого характеру.

Адже саме туристичне краєзнавство здатне репрезентувати всьому світові багатство національної історико-етнокультурної спадщини, зацікавити нею широкі верстви населення держави, насамперед, молодь, здатне відродити "з руїни" унікальні занедбані об'єкти старовини, спроможне "допомогти" українським музеям, заповідникам і національним паркам заробляти достатні кошти для розширеного самофінансування й своєчасного проведення реставраційних, консерваційних чи упорядкувальних робіт.

Ключові завдання, які стоять нині перед українським туристичним краєзнавством і вимагають цілеспрямованої уваги з боку держави, громадських організацій і фондів, науковців і практиків краєзнавчої справи.

### **Питання для самопідготовки**

1. Які функції краєзнавства вам відомі?
2. Яку дефініцію «краєзнавства» ви вважаєте найточнішою і чому?
3. Які організаційні форми краєзнавства вам відомі?
4. Що вам відомо про географічне (природничо-географічне) краєзнавство.
5. У чому полягає суть історичного краєзнавства?
6. Що ви знаєте про літературне краєзнавство?
7. У чому полягає суть економічного краєзнавства?
8. Назвіть основні завдання туристичного краєзнавства на сучасному етапі?
9. Які ви знаєте функції краєзнавства?
10. Розкрийте об'єкт і предмет туристичного краєзнавства.

## **Тема 2. Історичні аспекти розвитку туристичного краєзнавства**

### **План**

1. Спільний початковий етап розвитку краєзнавства та прототуризму.
2. Екскурсійна діяльність як невід'ємна складова туристичної подорожі.
3. Розвиток туристичної інфраструктури.
4. Заснування туристичних організацій.
5. Розвиток туристичного краєзнавства в складі СРСР.
6. Сучасний стан туристичного краєзнавства в Україні.

### **1. Спільний початковий етап розвитку краєзнавства та прототуризму.**

Незважаючи на те, що впродовж останніх ста років в Україні чимало зроблено на ниві вивчення краєзнавства, його повна систематизована історія ще й досі чекає на своїх дослідників. Одним із перших торкнувся цієї проблеми відомий український історик Іван Крип'якевич. Вивчаючи історію галицького краєзнавства, він наголошував на складності створення такої узагальнюючої праці. „Скласти повну історію краєзнавства, - писав він, - можна тільки при участі цілого ряду співробітників, які займались би обробленням різних ділянок сеї великої праці - се робота, яка потребує довгого часу". На жаль, нині ми маємо лише окремі розвідки, які вводять нас в історію краєзнавства в Україні.

Краєзнавство в Україні має багатовікову історію, давні традиції. Воно бере свій початок разом з появою та поглибленням географічних та історичних знань про територію України та її окремі регіони - Причорномор'я, Подніпров'я, Пониззя (Поділля) та ін.

У Київській Русі першими краєзнавцями були легендарні літописці, які в своїх літописах фіксували відомості про численні населені пункти України. Давній Київський літописний звід почав створюватись у 1037 р. У ньому

розповідається про початковий період в історії Києва. У Києво-Печерському зводі (1079, 1095 рр.) подано докладний опис Чернігово-Сіверської землі.

Ці літописи ввійшли до першої редакції літопису "Повісті временних літ", укладеної на початку XII ст. ченцем Києво-Печерської лаври Нестором Літописцем. Другу редакцію „Повісті" здійснив у 1116 р. ігумен Сильвестр у Видубицькому монастирі - Лаврентіївський літопис, а третя редакція була здійснена у Києво-Печерському монастирі - Іпатіївський літопис.

Опис історичних подій у "Повісті" починається з 852 р. У ній знаходимо багато краєзнавчих відомостей про заснування міст на Правобережній, Лівобережній Україні, побудову храмів у Києві, Чернігові, Вишгороді, Білгороді та інших містах, оборону їх від кочівників-печенігів і половців тощо.

Події місцевої історії з 1201 до 1291 р. розкриває Галицько-Волинський літопис. Окрім того, багато краєзнавчого матеріалу міститься в монастирських літописах-хроніках - Густинському, Межигірському, Підгорецькому, Мгарському.

Важливі краєзнавчі відомості вміщено у "Слові о полку Ігоревім", написаному невідомим автором між 1185-1187 рр. У ньому згадуються міста Київ, Чернігів, Путивль, Переяслав; ріки - Дніпро, Рось, Донець, Стугна, Сула. Багато відомостей наводиться про природу Лівобережжя та Слобожанщини, вказано назви двадцяти трьох рік, п'ятдесяти чотирьох видів птахів, змальовано побут населення краю.

Дуже рано, ще з середньовіччя, почали виявлятися зв'язки краєзнавства з подорожуванням і мандрівництвом. Значна частина описів земель України - Причорномор'я, Волині, Поділля, Запоріжжя, окремих міст і сіл була зроблена людьми, які мандрували по Україні - дипломатами, купцями, священиками та ін. Здебільшого це були іноземці.

Їх твори за своїм характером переважно належали до мемуарного жанру - щоденники, спогади, хроніки подорожей, написані очевидцями та безпосередніми учасниками подій. Автори цих праць, попри свої заняття та мандрівництво, виступали як справжні краєзнавці, яких цікавило все -

відомості з історії, географії, топоніміки краю, люди, які його населяли, міста, їх планування, забудова, оборонні споруди: церкви, костьоли, замки тощо. Саме ця обставина дає підстави причисляти праці мандрівницько-мемуарного жанру до краєзнавчої літератури про Україну. Прикладом таких праць є подорожні записки мандрівників XI-XV ст., що відвідували Україну - німецького єпископа-проповідника Бруно з Кверфурта, який на початку XI ст. по дорозі до печенігів побував у Києві, був гостем великого князя Володимира; папського посла до Монголії П'єтро Карпіні, який, їдучи через Чехію, Польщу, Русь, у 1246 р. відвідав Київ. Описи Криму залишив Вільгельм Рубрук, посол французького короля Людовика IX до татарської Орди, який у 1252 р. здійснював подорож з Царгороду через Крим, Перекоп, Донщину.

Жильбер де Лянуа, західноєвропейський дипломат, у спогадах *„Voyages et Ambassades“* описав свою подорож по Україні в 1421 р. Зокрема, він відвідав Судову Вишню, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський. Про останнє місто автор сказав, що воно „прегарно розташоване“. Також дипломат відзначив гостинність місцевої шляхти, пишні обіди, які вона йому влаштовувала, згадував чудові подарунки місцевого виробництва - руські чаші, вишивані рукавиці, шапки тощо.

Цікаві відомості про українські міста Луцьк, Житомир, Київ містяться в описі подорожі посла Венеціанської Республіки Амвросія Контаріні до перського шаха у 1473-1474 рр. Вперше його було надруковано у Венеції у 1483 р. З цієї праці краєзнавці можуть дізнатися про характер тогочасної забудови міст, про Київ як великий торговельний центр, через який купці спроваджують свої каравани з товарами і зберігають їх тут до наступних перевезень. Київ переповнений хлібом і всякого роду м'ясом", - пише А. Контаріні. Стисло, але дуже виразно автор змальовує побутові подробиці життя киян - гостинні частування, обіди, що супроводжувались співами, та ін. Краєзнавчу характеристику Києва XVI ст. істотно доповнюють відомості, наведені у щоденнику подорожі Михайла Литвина, яку він здійснив у 1550 р. Його цікавить усе - природа Київщини та Києва, ґрунти, їх родючість, рослини,



що вирощуються на ланах, овочі, фрукти, дерева, тваринний світ - дикі звірі, домашня худоба, птахи, риби, бджільництво тощо. Докладно описано Київ, його роль у розвитку транзитної торгівлі, зосередження у місті дорогих товарів - коштовностей, шовкових тканин, хутра, парфумів, прянощів. Не обминає автор і опису архітектури Києва, його оздоблених мармуром храмів з позолоченими банями, монастирів, Литовського замку, що височів над Дніпром. А про мешканців Києва і Подніпров'я М. Литвин писав, що вони відзначаються хоробрістю, „тому в цій країні дуже легко набирають добрих вояків“.

Краєзнавче вивчення Запоріжжя започаткував Еріх Лясота (1550-1611). У кінці XVI ст. австрійський імператор Рудольф II надіслав його як посла у Запорозьку Січ. Мандруючи по Україні, а потім перебуваючи на Запоріжжі протягом 1594 р., Еріх Лясота у щоденнику - Діаріуші - занотовував свої враження про військовий устрій Січі, військову майстерність запорожців, їх побут і звичаї. Частина щоденника, що стосувалася Запоріжжя, була надрукована в 1890 р. в "Мемуарах, що відносяться до історії Південної Русі" (вип. 1). Важливість цього джерела для вивчення Південної України важко переоцінити і жодний краєзнавець, який вивчав цей край, не може його обминути. Також краєзнавчу цінність має опис Києва, зроблений Еріхом Лясотою.

У краєзнавство Південної України і, зокрема, Запоріжжя значний внесок зробив французький військовий інженер Гійом-Левассер де Боплан. Перебуваючи на службі у польського уряду, він у 1635 р. керував будівництвом військової фортеці Кодак на правому березі Дніпра, проти Кодацького порога, а повернувшись до Франції у 1650 р. видав "Опис України, або областей королівства Польського, розташованих між кордоном Московії і Трансильванії". Ця книга містила багато відомостей про географію краю, історію, про запорожців, їх військову систему, зброю, етнічні особливості козаків, звичаї. Окрім того, Боплан склав мапи цієї місцевості, де були нанесені населені пункти, Дніпро, пороги тощо.

Унікальні краєзнавчі відомості про Волинь і Поділля залишив у своєму "Щоденнику" іноземець, що походив з Німеччини - Ульріх фон Вердум, який неодноразово подорожував українськими землями у 70-х рр. XVII ст. У складі посольства французького дипломата де Польм'є Вердум проїхав по всьому Правобережжю України до Львова та до кордону з Молдавією, зупиняючись у містах і замках великих магнатів. Людина з вищою університетською освітою, Вердум уважно вивчав навколишній світ і ретельно записував усе побачене - відомості про географічні, ботанічні, етнографічні, демографічні особливості краю, зробив описи сіл і міст, називає 272 українських населених пункти, наводить дані про їх походження. Ці унікальні краєзнавчі матеріали, що стосувалися України, уже в наш час переклав українською мовою І. І. Сварник і видав під назвою "Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 через королівство Польське". Вони стали доступними для широкого загалу тих, хто цікавиться історією свого краю, і, таким чином, заклали ще одну цеглину у велику будову українського краєзнавства.

Описи українських міст кінця XVI- поч. XVII ст. залишив купець-мандрівник Мартин Груневег, причому він їх доповнив планами, малюнками архітектурних пам'яток. Деякі пам'ятки не дійшли дотепер і тому описи Груневега мають особливо велику цінність для краєзнавства.

Саме завдяки Груневегу, який у 1584 р. відвідав Київ, ми знаємо як виглядали його райони - Поділ, Печерськ, які храми та собори й інші споруди прикрашали місто. Існують також описи міст Львова, Жовкви, зроблені в різні періоди Яном Альнпеком, Варфоломієм Зиморовичем, Юліаном Німцевичем внаслідок подорожування землями Західної України.

Тепер поглянемо в цілому на краєзнавство України на початковому етапі його розвитку з найдавніших часів до XVIII ст. включно. Що нам впадає, передусім, в око? А те, що переважна частина названих праць (в дійсності їх було значно більше, ніж тут згадується) з'явилась внаслідок подорожей, поїздок. Вони здійснювались переважно з прагматичною метою - торговельними, дипломатичними потребами, місіонерством тощо, але разом з

тим мали пізнавальний характер, сприяли розвитку краєзнавства. Отже, краєзнавство та подорожування, що являло собою прообраз майбутнього туризму, існували у нерозривній єдності.

Звертає на себе увагу ще одна риса тогочасного краєзнавства - описи окремих регіонів, населених пунктів з їх природою, рослинним і тваринним світом, спорудами автори робили переважно на основі побаченого особисто ними. Вони найчастіше були першопрохідцями і не мали писемних або навіть усних відомостей про побачений край.

Кінець ХУІІІ-ХІХ ст. - якісно новий етап у розвитку краєзнавства. Він характеризується зародженням нової наукової форми краєзнавчих досліджень, які спиралися на статистичні, архівні джерела, історичні твори, спогади учасників. Інтерес до свого краю, його особливостей зріс, зокрема, у Лівобережній Україні, яка у 1667 р. за Андрусівським миром між Московською державою та Польщею підпала під владу Москви. Через 100 років нащадки козацьких старшинських родів, які отримали дворянство, починають цікавитися своєю історією, родоводом, шукають документи в архівах, користуються козацькими літописами Г. І. Грабянки та С. В. Величка, що описували історію України часів гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи.

Зразками нових краєзнавчих праць можна, наприклад, вважати працю В. Г. Рубана "Краткие географические, политические и исторические ведомости о Малой России" (СПб, 1773), О. Ф. Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России..." (СПб, 1785). Такий же характер мали описи Новгород-Сіверського, Харківського намісництв та ін. На новому етапі подорожі та мандрівки перестають бути обов'язковою передумовою розвитку, передусім, наукового краєзнавства, але не втрачають свого значення для подальшого вивчення окремих територій. Тим більше, що саме в першій половині ХІХ ст. у країні відбуваються помітні зрушення в освіті, культурі, збільшується число навчальних закладів, розширюється коло освічених людей,

яких приваблюють подорожі з метою пізнання невідомих регіонів країни. Так, на початку XIX ст. Розгорнулося краєзнавче вивчення Криму, інтерес до якого зріс після його приєднання до Російської імперії у 1783 р. Воно здійснювалось російськими чиновниками, літераторами, вченими та краєзнавцями а також іноземцями за допомогою численних поїздок подорожей і мандрівок по території Криму. Внаслідок цих поїздок з'явилася ціла низка публікацій, що заклали основу краєзнавства Криму.

Найґрунтовніші записки залишив державний чиновник і літератор П. І. Сумароков. Після першого відвідування Криму він видав працю "Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году, с историческим и топографическим описанием всех тех мест" (М., 1800). А після другого перебування у Криму у Санкт-Петербурзі в 1803-1805 р.р. вийшов його двотомник "Досуги Крымского судьи или второе пришествие в Тавриду". У ньому автор зробив детальний опис міст, культури, побуту народів Криму, проілюструвавши видання великою кількістю малюнків. Одним із кращих творів про Крим тих років стали записки І. М. Муравйова-Апостола, батька відомих декабристів, який відвідав Крим у 1820 р., оглядав кургани, проводив археологічні розкопки в Судаку тощо.

Протягом першої третини XIX ст. по Криму подорожували і залишили свої спогади, нотатки сходознавець А. О Норов, видавець "Отечественных записок" П. П. Свіньїн, командуючий малотоннажними судами В. Б. Броневський, відомий етнограф П. І. Кеппен, англійський учений, професор Кембріджського університету Едуард Даніель Кларк та багато інших.<sup>14</sup> Зроблені ними публікації увійшли до скарбниці краєзнавства Криму. їх автори були одночасно і мандрівниками і краєзнавцями. Причому краєзнавчі інтереси у них були пріоритетними, а подорож виступала виключно як засіб пізнання й опису певної території.

З середини XIX ст. серед прошарку різночинної інтелігенції, яка отримала освіту в університетах України - Харківському (1805), Київському (1834), Одеському (1865) - зростає інтерес до життя народу, його культури,

звичаїв в окремих місцевостях України, природних особливостей тощо. На цій основі зароджується аматорський краєзнавчий рух, що являв собою одну з форм суспільних інтересів того часу, був виявом патріотизму. У своїх краєзнавчих пошуках краєзнавці-аматори - священники, вчителі, лікарі, офіцери - широко використовували мандрівки, збирали документальні матеріали, записували розповіді старожилів, народні пісні тощо.

Для прикладу можна згадати діяльність священника Л. І. Похилевича, який працював у Київській духовній консисторії. Він об'їздив усі населені пункти Київщини, цікавлячись, насамперед, справами церковних парафій, побутом священників і селян, разом з тим описуючи всі старожитності, які вдалося побачити. Праці Л. І. Похилевича "Сказання про населені місцевості Київської губернії" («., 1864), "Повіти Київський і Радомишльський. Статистичні та історичні замітки..." (К, 1887) і досі є важливим джерелом для вивчення краєзнавства Київщини та Черкащини.

Краєзнавча подорож була важливим інструментом у творчій і науковій діяльності багатьох українських письменників, художників, учених середини ХІХ- початку ХХ ст. Показовою в цьому плані є краєзнавча діяльність Т. Г. Шевченка, який багато подорожував по Київщині, Полтавщині, Чернігівщині та інших місцевостях, брав участь в археологічних експедиціях. Отримані під час подорожей враження надихнули Т. Шевченка створити серію малюнків "Мальовнича Україна", для якої він змалював багато історичних пам'яток: "Аскольдова могила", "Мотронинський монастир", "Богданова церква у Суботові" та ін.

Видатний український історик, археолог і етнограф Д. І. Яворницький, який протягом життя вивчав історію запорозьких козаків, створивши цілу низку праць - "Виникнення і устрій Запорізького кошу" (1886 р.), "Острів Хортиця на річці Дніпрі" (1882 р.), тритомну "Історію запорізьких козаків" (1892-1897) - пішки обійшов увесь Південь України. У своїх подорожах він збирав козацьку зброю, досліджував пам'ятки козацької доби, записував розповіді старожилів, козацькі пісні.

Загальновідомі краєзнавчі подорожі рідним краєм Івана Франка, до яких він залучав і студентську молодь. Поїздки в Карпати, знайомство з життям гуцулів, їх побутом і звичаями допомогли письменнику М. Коцюбинському створити повість „Тіні забутих предків" і цим зробити відчутний внесок у розвиток літературного краєзнавства України.

Отже, навіть загальний огляд історії краєзнавства в Україні дає підстави твердити, що краєзнавство і прототуризм на своєму початковому етапі розвивались у нерозривній єдності, тобто мали спільний початковий період. Разом з тим, розвиваючись у надрах краєзнавства, подорожування поступово змінювалось, розширювало свої функції. Якщо поїздки й подорожі, особливо в XIII-XVI ст., здійснювались переважно з торговельною, релігійною, дипломатичною метою, а пізнавальні інтереси мандрівників мали другорядне значення, то з часом все більше зростає роль пізнавальних подорожей.

## **2. Екскурсійна діяльність як невід'ємна складова туристичної подорожі.**

В середині XIX ст. під впливом краєзнавчого руху народжується ще одна форма подорожування: екскурсія - поїздка з науково-дослідною, освітньою або розважальною метою. Причому, в той час не робилося різниці між подорожжю тривалою і одноденною. Всі вони називалися екскурсіями.

Екскурсія, крім інших завдань, передбачала можливість розважитись у процесі мандрівки і саме це наближувало її до туризму. Згодом екскурсія стала невід'ємною складовою туристичної подорожі. З середини XIX ст. екскурсії знайшли широке застосування в наукових краєзнавчих дослідженнях, які проводили наукові товариства - Одеське товариство історії та старожитностей (1839-1922); Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873-1917); Історичне товариство Нестора Літописця (1873-1917) та ін.

Видатні вчені, діячі науки та культури, які гуртувалися навколо товариств, не тільки досліджували краєзнавчу проблематику, а й вважали своїм обов'язком популяризувати наукові знання серед населення, намагалися

пробудити серед громадськості інтерес до свого краю, культурних традицій народу, піднести його освітній і культурний рівень. Тому екскурсії стали важливим інструментом їх культурно-просвітницької діяльності. Про необхідність організації екскурсій наголошувалось на наукових зібраннях, з'їздах, засіданнях товариств. До участі в них запрошувались, крім учених, слухачі різних курсів, студенти і всі охочі. Це сприяло ознайомленню демократичних прошарків міського населення з передовими науковими ідеями, вносило свіжий струмінь у культурне життя людей і дуже поживляло подорожування по рідній країні.

Екскурсійна діяльність наукових товариств на початок ХХ ст. набула такого розмаху, що деякі з них включали навіть у свої статuti завдання проведення екскурсій, для чого створювались бюро або розпорядчі комітети. У цьому плані особливо активно діяло Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва. При ньому у 1912 р. було створено розпорядчий комітет, який підготував перелік міст, багатих на історичні та архітектурні пам'ятки. До них пропонувалося організувати екскурсії. Це були Остер, Чернігів, Чорнобиль, Коростень, Васильків, Черкаси, Полтава, Луцьк, Кременець та ін. Немає сумніву, що такі екскурсії розраховувались на кілька днів і вже більше нагадували туристські подорожі.

Активними організаторами природничих, історико-археологічних та інших освітніх екскурсій виступали відомі вчені геологи та мінералоги К. М. Феофілактів, П. Я. Армашевський, р А. Тутковський, ботанік І. Ф. Шмальгаузен, зоолог В. М. Артоболевський, історик та археолог В. Б. Антонович, археологи В. В. Хвойка, М. Ф. Біляшівський та багато інших.

Було міцно пов'язане з екскурсіями шкільне краєзнавство, що почало розвиватися у 60-х рр. ХІХ ст. після реформування шкільної освіти, зростання кількості навчальних закладів - початкових шкіл, гімназій, реальних училищ, збільшення числа учителів і учнів.

У статутах початкових навчальних закладів наголошувалося на необхідності проведення шкільних екскурсій для ознайомлення учнів із

природою, старожитностями краю, з життям людей. Це відкривало простір для краєзнавчої роботи в школах, найважливішим методом якої у навчальних закладах стало проведення екскурсій, подорожей, під час яких діти вчилися самі спостерігати навколишнє життя, знайомилися з історією рідного міста, краю, з пам'ятками архітектури, мистецтва.

Першими почали організовувати екскурсії гімназії великих міст - Києва, Одеси, Харкова, Житомира, Полтави та ін. Внаслідок цих екскурсій учні створювали шкільні гербарії, колекції, випускали гімназійні краєзнавчі журнали, навіть книги. Наприклад, гімназисти мариупольської гімназії під керівництвом викладача у 1890 р. провели низку екскурсій по рідному місту, оглядали старі будинки, давні храми, записували розповіді старожилів про минулі часи. Потім звіт про цю роботу вирішили надрукувати окремою книгою - "Мариуполь и его окрестности" (Мариуполь, 1892). З роками вона стала цінним джерелом для краєзнавчого вивчення міста, оскільки багатьох пам'яток архітектури та мистецтва, описаних у ній, тепер уже не існує.

Краєзнавчі екскурсії влаштовували також земства, окремі підприємства, клуби за інтересами тощо. Для їх проведення при наукових товариствах, земствах створювались спеціальні розпорядчі комітети або бюро. Причому екскурсії часто розраховувались на кілька днів і фактично являли собою туристські подорожі.

Прикладом цього може стати спільна екскурсія, проведена членами Київського й Одеського відділень Російського технічного товариства 13-19

травня 1893 р. Для її організації була створена спеціальна екскурсійна комісія, яка розробила план і маршрут подорожі. 13 травня до Києва

залізницею прибули 15 екскурсантів з Одеси. Протягом двох днів вони оглядали місто, його будівлі, парки, каталися на яхтах по Дніпру. До одеситів приєдналися 50 екскурсантів від Київського відділення і вночі на 15 травня спільна група вирушила Дніпром до Катеринослава на пароплавах "Марія" та "Надежда". Звідти вона виїхала до Кривого Рогу, де екскурсанти ознайомились



з виробництвом чавуну, побували на могилі отамана Сірка, а 19 травня одесити і кияни повернулися додому.

Шкільні краєзнавчі екскурсії у кінці XIX - на початку XX ст. започаткували зародження шкільного туризму: нетривалі походи й мандрівки на околиці міст, одноденні подорожі та поїздки на пароплавах Дніпром у Києві та морем в Одесі почали переростати у тривалі туристські подорожі, які мали пізнавально-розважальний характер. В організації цих подорожей особливо відзначився директор 5-ї чоловічої Києво-Печерської гімназії В. І. Петр, який з 1885 до 1904 р. влаштував для своїх вихованців 15 подорожей до Кременчука, Умані, Білої Церкви, Житомира, Чернігова. Тричі юні туристи їздили до Криму, тричі - на Кавказ, двічі на Урал і нарешті з 1900 р. виїздили навіть за кордон. Власне, це був уже справжній шкільний туризм, хоч він ще не мав належного обслуговування.

Своєрідним центром шкільного туризму стала Одеса. Так, згідно повідомлень, що вміщувалися в газеті "Одесский листок", у 1912-1914 рр. тут перебувало близько 50-ти шкільних туристських груп як з України - Києва, Харкова, Катеринослава, Єлизаветграда, Миколаєва, Херсона, Ізмаїла, Бірзули, Бердичева, так і з російських міст - Санкт-Петербурга, Москви, Костроми, Нижнього-Новгорода та ін. У той же час, з Одеси виїхало близько 30-ти груп, які прямували до українських і російських міст.

Так у лоні краєзнавства, за допомогою екскурсій зароджувався внутрішній туризм. В його основі лежала подорож як розвага, як відпочинок, як сума нових вражень і уявлень про навколишній світ. На відміну від краєзнавців, для яких подорож була лише одним із засобів вивчення й описання краю, у туристів саме подорож, мандрівка займали пріоритетне місце.

### **3. Розвиток туристичної інфраструктури.**

У 20-30-х рр. XIX ст. в Україні накреслилась тенденція до виділення туристичних регіонів й туристично-рекреаційних центрів, куди спрямовувався потік туристів. Насамперед, це були Одеса та Крим, які приваблювали подорожуючих теплим кліматом, мальовничою природою, морськими купаннями, пам'ятками античної доби. Газета "Одесский вестник" ще у 1829 р. повідомляла, що "багато мандрівників, які відвідували Південний берег Криму, відзначали, що він мало поступається за красою природи Італії, а Одеса у багатьох відношеннях стоїть поряд з освіченими містами Європи - має безпосередні та швидкі зносини з усією Європою, різноманітні навчальні заклади, музей, ботанічний сад Мандрівники, особливо у літній час, заповнюють місто".

Крім того, поблизу Одеси, вздовж Чорного моря існували лимани з цілющою ропною водою та лікувальними грязями, що спричинило появу тут лікувально-рекреаційних закладів. Перша лікувальна купальня на 20 номерів з'явилася у 1833 р., а у 1880-х рр. на Куяльницькому, Хаджибейському, Кляйнілїбентальському лиманах уже діяла ціла низка установ, що мали не тільки лікувальний, а й розважальний характер. Біля них споруджувались будинки та готелі для розміщення відпочиваючих, будувались приватні дачі, робилися спроби налагодити сервіс: пропонувалися гарячі обіди, кінні екіпажі. До послуг гостей були телефон, телеграф, влаштовувались вечірні концерти та гуляння. У 1880-х рр. на одеські курорти влітку приїжджало понад 20 тис. чол.

Формуванню Південного туристичного регіону сприяла поява пароплавного сполучення. Перший пароплав для одеського порту під назвою "Одеса" було побудовано в 1826 р. у м. Миколаєві, другий там само - у 1833 р. Проте регулярне сполучення з кримськими портами почалося тільки у 1836 р., після появи пароплава "Петр Великий", випсаного з Англії. Пароплави здійснювали щотижневі рейси між Одесою, Ялтою, Євпаторією, Севастополем, Керчу, Феодосією. Пасажири за помірну ціну отримували пристойне харчування, чисту постіль і обслуговування, що негайно позначилося на зростанні числа приїжджаючих до Криму на літній період.

На початок ХХ ст. морський пароплавний транспорт значно збільшився. Майже щогодини від причалів причорноморських міст відходив або до них пришвартовувався пароплав. Перевезенням пасажирів, у тому числі туристів і курортників, займалися Російське товариство мореплавства та торгівлі, Пароплавство російського транспортного та страхового товариства, приватні Південнобережне пароплавство М. І. Говалло, Курортне пароплавство К. О. Ревенського. Останні мали власні пристані в Ялті та інших містах Криму й забезпечували виключно потреби туристів і відпочиваючих, чисельність яких невпинно зростала. Власне, стає очевидним, що до обслуговування туристів почали залучатися підприємницькі структури, зароджувався, за сучасним висловом, туристичний бізнес.

Налагоджувалися шляхи сполучення і на території Криму. З 1824 р. прокладається гірське шосе, у 1832-37 рр. йшло будівництво гравійної дороги Алушта-Сімферополь, яку в 1847 р. було продовжено до Севастополя. З 1861 р. розпочалося залізничне будівництво. Це створювало передумови для швидкого рекреаційного освоєння Криму, який за своїми природними умовами - гірськими ландшафтами, субтропічним кліматом Південного берега, численними грязевими озерами і джерелами мінеральних вод мав всі підстави для перетворення на рекреаційний і туристичний регіон. Його центром стала Ялта. На кінець ХІХ ст. вона не мала собі рівних за числом відвідувачів не тільки серед інших міст Криму, а й Північного Кавказу. Щороку до Ялти прибувало влітку понад 50 тис. чол. У 1915 р. в Ялті існувало 5 санаторіїв на 169 місць, клінічна дитяча колонія, притулок для хворих на туберкульоз, діяло 14 готелів на 800 номерів, 3 приватних санаторії та 5 пансіонатів. Будуються готелі, пансіонати, лікувальні заклади і в інших містах Криму - Алушті, Євпаторії, Судаку.

Туристський потік спрямовувався й у великі міста України, багаті на пам'ятки старовини, релігійні святині, осередки мистецько-культурного життя. Зокрема, таким містом був Київ. Газета „Киевлянин“, наприклад, у 1879 р. зазначала, що "до Києва щороку прибувають тисячі приїжджих, багато яких з

метою побачити місто і його чудову природу". Крім того, Київ щороку приймав паломників з усіх кінців Російської імперії, які приходили вклонитися святим місцям, відвідати знамениту Києво-Печерську лавру, Флорівський, Михайлівський Золотоверхий монастирі та інші храми. Чисельність паломників невпинно зростала. Так, у кінці XVIII - на початку XIX ст. до Києва щороку приходило до 110 тис. паломників, а у 1882 р. їх було зареєстровано уже 553 тис.

#### **4. Заснування туристичних організацій.**

Отже, упродовж XIX ст., особливо його другої половини туризм в Україні набирав усе більших обертів у своєму розвитку. Проте його остаточне становлення дослідники відносять на кінець XIX - початок XX ст., коли виникають перші туристичні об'єднання - клуби, комітети, комісії, товариства, що займаються організацією туристських подорожей, розробкою туристичних маршрутів, налагодженням обслуговування туристів. їх формування теж відбувалося в рамках краєзнавства.

Першою туристичною організацією в Україні вважається "Кримський гірський клуб", який виник у 1890 р. на базі краєзнавчого "Гуртка аматорів природи, гірського спорту та Кримських гір", заснованого місцевими краєзнавцями - лікарями, натуралістами, альпіністами, педагогами.

Кримський гірський клуб мав відділення в Ялті, Севастополі, Одесі. Центральним було Ялтинське відділення, яке почало функціонувати з квітня 1891 р. У наступному році для нього було збудовано нове приміщення. За статутом 1901 р. Клубу було надано право відкривати відділення по всій території Російської імперії - у 1903 р. відкрито Катеринославське, Гагринське, Бессарабське відділення, у 1908 - Бакинське, у 1911 р. - Ризьке, у 1916 р. - Феодосійське. Оскільки до кола інтересів краєзнавців потрапив і Кавказ, Клуб з 1905 р. став іменуватися Кримсько-Кавказьким гірським клубом.

Як видно з статутів, спочатку Клуб був більше краєзнавчим, ніж туристичним. Проте дуже скоро він став на шлях організації обслуговування екскурсантів і туристів: у горах створювались притулки для зупинок, налагоджувалось харчування та інші послуги, що рекламувалися в спеціальному виданні "Екскурсии, устраиваемые Ялтинским отделением Крымского Горного клуба". Було створено спеціальне екскурсійне бюро, яке пропонувало розроблені маршрути по Криму. До послуг туристів діяла квартирно-посередницька контора. Ялтинське екскурсбюро стало прототипом сучасних бюро подорожей та екскурсій. Тільки протягом 1912 р. воно провело 645 екскурсій, в яких взяли участь 15229 туристів.

Розвиток туризму в Україні стимулювався заснуванням туристичних організацій у Росії. У 1895 р. в Петербурзі створено "Російський туринг-клуб", який у 1901 р. перетворено на Російське товариство туристів - першу туристичну організацію в Росії (РТТ). Її основним завданням стала організація подорожей по території Російської імперії і за кордон, а також сприяння паломництву до святих місць. Кошти товариства склалися з членських внесків. До 1910 р. воно заснувало свої комітети у 100 великих містах Росії, у тому числі в Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Кам'янці-Подільському, Рівному. У 1913 р. РТТ вступило до Міжнародної ліги туристичних товариств, цим самим затвердивши свій міжнародний статус.

Одним із перших туристичних об'єднань у Західній Україні був "Кружок устроювання мандрівок по нашій країні", що виник при "Академічному братстві" у Львові (1883 р.). Члени гуртка - студенти поставили на меті організацію мандрівок по рідному краю.

У Львові (1892 р.) почало діяти спортивно-туристичне товариство "Сокіл". У багатьох містах Галичини поширювало бізнесову туристичну діяльність "Польське товариство Татранське". Воно створювало перші туристичні бази - "закутки" (одна з них розміщувалась на горі Говерлі). У Ворохті, Кременцях, Микуличині, Яремчі було збудовано сотні вілл, пансіонатів для туристів і відпочиваючих, розрахованих на 10 тис. чол.

У травні 1910 р. група шанувальників мандрівок утворила в м. Станіслав туристичне товариство "Чорногора", головою якого став Станіслав Стеблицький. Воно поставило перед собою завдання пізнавати й вивчати свій край - Галичину, Буковину, гори Карпати, Альпи і Татри, налагодити співпрацю з НТШ у Львові, "Угорським Карпатським товариством" і "Польським товариством Татранським", проводити спільні мандрівки, видавати журнал, будувати та доглядати туристські притулки, дороги, мости, утримувати провідників і гірську сторожу.

Таким чином, краєзнавство і туризм мали спільний початковий етап розвитку. Саме в надрах краєзнавства еволюціонував туризм від своїх простіших форм - подорожей, поїздок, мандрівок, згодом екскурсій і, нарешті, до створення перших туристичних організацій в Україні.

Виникнення туристичних організацій ознаменувало новий етап у розвитку туризму, виділення його в окремий напрям, обумовило формування туризму як нового соціального явища.

## **5. Розвиток туристичного краєзнавства в складі СРСР.**

Дальший поступ туризму та туристичного краєзнавства в Україні відбувався в нових умовах переходу влади до більшовиків. З приходом нової влади перші туристичні організації та об'єднання, які працювали на громадських засадах, припинили своє існування. Натомість на фоні одержавлення суспільних інститутів і створення в країні централізованого управління йшов процес розбудови мережі державних туристично-екскурсійних закладів екскурсійних бюро баз, комун тощо. У 1920-х рр. їх очолювали такі структури: Екскурсійно-Виставково-Музейний відділ Наркомосу УРСР (ЕВМ, 1919-1928) Українське Мішане Пайове Екскурсійне Товариство (УМПЕТ, 1928-1929), Товариство Пролетарського туризму РСФСР (1929-1930). У 1930 р. ТПТ було реорганізовано у Всесоюзнедобровільне товариство пролетарського туризму й екскурсій (ВДТПТЕ). Воно являло собою

самостійну громадську організацію, але її діяльність спрямовувалась на вирішення, насамперед, політичних завдань - пошуки специфічних форм сприяння соціалістичному будівництву, громадсько-політична пропагандистська робота туристів під час походів, поширення політичної літератури, праця на ланах під час збирання врожаю. Зрозуміло, що така спрямованість ВДТПТЕ майже нічого не мала спільного з туризмом, який розвивався в інших країнах світу. Проте і така громадська організація в середині 1930-х рр. видавалася потенційно-небезпечною для міцніючої адміністративно-бюрократичної системи радянського управління. У квітні 1936 р. ВДТПТЕ було ліквідовано і на його основі створено Туристично-екскурсійне управління при ВЦРПС. В Україні за аналогією Укрпрофрада створила Українське туристично-екскурсійне управління. У такий спосіб туризм було віддано під владу державних бюрократичних чиновників.

Нова влада, разом з тим, була зацікавлена в розвитку туризму. Екскурсії та туристські подорожі розглядалися владними структурами як засіб політичної пропаганди, що відкривало великі перспективи для їх застосування не тільки культурно-освітніми установами, навчальними закладами, а й підприємствами, громадськими об'єднаннями, в армії тощо. На цій основі туристсько-екскурсійний рух в Україні стає масовим, охоплюючи найбільш значні за чисельністю робітничо-селянські прошарки населення. Нові державно-соціалістичні засади управління туристично - екскурсійною справою, масовий характер екскурсійного руху розбудова туристично-екскурсійних закладів - все це позначалося на розвитку туристичного краєзнавства. Тим більше, що саме краєзнавству відводилась величезна роль в екскурсійній роботі. Питання взаємодії краєзнавчих і туристичних організацій заслуховувались на Всесоюзних з'їздах і конференціях з краєзнавства, обговорювались на нарадах у Головнауці при Наркоматі освіти СРСР та в Наркомосі УРСР, висвітлювались у краєзнавчих журналах. Головнаука у 1925 р. звернулася до правлінь наукових товариств і краєзнавчих організацій з вказівкою про надання допомоги туристичним закладам у здійсненні

туристично-екскурсійної роботи. їм пропонувалося розробляти маршрути екскурсій і прогулянок як місцевого значення, так і подорожей за межі свого краю, влаштовувати лекції та доповіді, присвячені описам краю або інтересних місцевостей, які варто відвідати, вивчати зручні місця, де можна провести вільний час і відпочити, організувати виставки та конкурси на кращі краєзнавчі матеріали, зібрані під час екскурсій і т. ін.

На потреби туризму розгорнулися краєзнавчі дослідження, в яких брали участь учені, працівники культурно-освітніх установ, туристично-екскурсійних бюро, туристичних комуні навчальних закладів, члени різних товариств, молодіжних організацій. Підготовлені ними праці, доробки були неоднозначні за науковим рівнем і призначенням. В основному переважала довідкова та інформативна туристично-краєзнавча література - путівники, провідники, супутники. Деякі з них були написані на високому науковому рівні з широким залученням фактичних матеріалів. Вони і тепер використовуються вченими істориками, етнографами, географами як цінні краєзнавчі джерела. Наприклад, це стосується праць М. В. Шарлеманя, Ф. Ернста, присвячених Києву.

Багато туристично-краєзнавчої літератури видавалося по Харкову, який до 1934 р. був столицею України і широко відвідувався екскурсантами. У 1930 р. для них видано короткий провідник - „Столиця України - Харків" (автор - С. Бразуль). Працівники Харківської обласної дитячої туристично-екскурсійної станції розробили і видали „Маршрути навколо Харкова (Харків, 1936), а Українське екскурсійне товариство надрукувало працю К. Платонова „По околицях Харкова" (Харків, 1939).

Грунтовні краєзнавчі розробки було виконано для туристських подорожей по Дніпру. Наприклад, на замовлення Нижньодніпровського державного пароплавства в Херсоні надруковано Довідник-путівник на 1924 р." У ньому докладно розписано маршрут: Дніпровські пороги - Дніпробуд - Запоріжжя - Нікополь - Каховка - Асканія-Нова - Херсон - Гола Пристань – Очаків - Південний Буг - Миколаїв - Ольвія - Вознесенськ – Крим. Додано інші



екскурсійні матеріали, карти, ілюстрації. Цей же „опрацьований довідник було перевидано на 1929 р.

До Цієї ж групи належать праці П. Балицького „Путеводитель по Днепру и его притокам" (К., 1928), широко ілюстрований, доповнений картами, а також І. І. Феденка, в якій пропонувалося провести відпустку в подорожі по маршруту Дніпро \_ Дніпрогес - Одеса, висвітлювались усі варті уваги місцевості та пам'ятки, що зустрічалися на цьому шляху.

Географія довідкової туристично-краєзнавчої літератури була досить широка - вона охоплювала багато міст - Черкаси, Харків, Полтаву, Одесу, Запоріжжя, міста Криму та ін.

У висвітлення туристично-краєзнавчої тематики активно включилися тогочасні журнали „Краєзнавство", „Культробітник", „Довідник туриста", „Бюлетень НКО". У них друкувалися описи окремих екскурсій, висвітлювались питання їх ідеологічної спрямованості, подавалися методичні поради щодо використання краєзнавчих матеріалів у ході екскурсій тощо.

Розвивалося й картографічне забезпечення краєзнавчого туризму. Крім картографічних фрагментів, які вміщувались у путівниках, видавалися популярні картографічні плани великих промислових міст - Києва, Харкова, Дніпропетровська, Севастополя. Це не були суто туристичні видання, проте в них вміщувалось багато практичної інформації для подорожуючих: позначалися екскурсійні та культурні заклади, маршрути міського транспорту, назви вулиць. У 1938 р. в Москві Головним управлінням геодезії і картографії було розпочато створення спеціального туристичного атласу СРСР, в якому передбачалося на 38 картах висвітлити різні туристичні регіони Союзу. Проте ця робота була припинена у зв'язку з початком війни. У 1940 р. в Ленінграді було видано лише дві карти на територію Південного Криму та Середнього Придніпров'я, що відображали стан туристичної інфраструктури в цих регіонах.

На західноукраїнських землях туристичне картографування було тісно пов'язане з громадською і видавничою діяльністю української інтелігенції, яка

пожвавилась після першої світової війни. У 1922 р. відновило свою діяльність товариство „Чорногора“, у 1924 р. засновано товариство „Плаї“, його друкованим органом став журнал-щомісячник „Наша Батьківщина“, в якому друкувалися описи та карти пішохідних, лижних, велосипедних та водних туристських маршрутів. Виходять друком туристичні путівники є Пеленського „Долиною Опору й Стрия“, Ю. Тарновича „Верхами лемківського Бескиду“, М. Заклинського „Пізнай свій край“. Опис мандрівки по Карпатах“. Вони доповнюються картографічними схемами. У 1930-х рр. видано кілька планів м. Львова, виконаних на досить високому рівні. На них було позначено державні, культосвітні, медичні установи, навчальні заклади, театри, видатні архітектурні споруди, готелі, кав'ярні, дано схеми пасажирського руху, тобто все, що могло зацікавити туристів.

Дальший розвиток туризму та туристичного краєзнавства в Україні був надовго перерваний нищівною навалою гітлерівських військ на територію СРСР у червні 1941 р. Тільки після переможного завершення війни у 1945 р. у ході відбудови народного господарства відбувається відновлення діяльності туристично-екскурсійних управлінь та інших структур. У 1950 р. профспілкові туристично-екскурсійні заклади прийняли перших туристів на зимових маршрутах. У 1951 р. на турбазах України побувало вже 13811 туристів, понад 58 тис. чол. взяли участь в екскурсіях. Це був початок стрімкого піднесення внутрішнього туризму в Україні, що відбувалося на фоні поліпшення, порівняно з попередніми періодами, умов життя народу - підвищення рівня зарплати, збільшення кількості вільного від роботи часу та ін.

У кінці 1960-х рр. владними структурами СРСР було взято курс на подальший розвиток туризму, створення його матеріально-технічної бази і перетворення туризму на окрему галузь народного господарства. Для цього виділяються бюджетні асигнування, розгортається будівництво туристичної інфраструктури - турбаз, готелів, кемпінгів, під'їзних шляхів, вирішуються проблеми транспортних перевезень туристів, облаштовуються туристичні

центри, приміські зони відпочинку. В розбудові туристичної галузі були задіяні різні міністерства та відомства.

Ця робота дала відчутні наслідки. Упродовж 1960-80-х рр. спостерігається швидке зростання чисельності туристів. Якщо в 1966 р. профспілкові заклади туризму надали послуги понад 36 тис. туристам, то в 1985 р. ними скористалися 6 млн. чол. Збільшилася кількість пропонованих туристам маршрутів: з 49 - у 1960-х рр. до 373 у 1985 р. Окрім того, у 1985 р. 1,5 млн. чол. стали учасниками самодіяльного туризму. Для них також розроблялася мережа пізнавальних і спортивних маршрутів, створювалися пункти прокату спорядження, надавалася організаційно-технічна та методична допомога. Недаремно, ці роки ввійшли в історію як «зоряний час» туризму в Україні.

1960-80-ті рр. стали якісно новим етапом і в розвитку туристичного краєзнавства. У процесі закладання підвалин туристичної індустрії великого значення набуло забезпечення туристично-краєзнавчою літературою зростаючих потоків туристів. На цьому наголошували союзні і республіканські державно-урядові постанови, спрямовані на розвиток туризму. На державному рівні було поставлено завдання щодо видання літератури для туристів масовими тиражами. Так, на 1967 р. планувалося надрукувати 217 різних видань: туристично-краєзнавчих нарисів, путівників, довідників, художніх фотоальбомів, фотобуклетів, картосхем туристичних маршрутів по Україні загальним тиражем понад 11 млн. примірників. Щороку кількість публікацій туристично-краєзнавчого спрямування зростала - у 1965 р. було надруковано 100 видань, у 1980 - уже понад 500.

Аналіз туристично-краєзнавчої літератури, виданої у 1960-80-х рр., свідчить, що вона в основному мала науково-популярний характер. Серед різних видів видань переважали путівники - описи туристських маршрутів по окремих регіонах (Белоконь А. К. „Туристские тропы Ворошиловградщины" (Донецьк, 1970); Гусак Н. А- „Маршруты Придунайского края" (Одесса, 1978);

Колесник А. М. "Туристскими тропами Николаевщины" (Одеса, 1987); Веникеев Е. В. „Севастопольские маршруты" (Сімферополь, 1988) та ін.).

Існували також спеціалізовані путівники для любителів природи - шанувальників історії. Наприклад, „Заповедники природы Донецкой области. Справочник-путеводитель" (Донецьк, 1983); Малаков Д. В. „По історичних місцях Київської Русі" (К. 1990). Багато публікацій було присвячено туристично-краєзнавчій характеристиці окремих регіонів, міст, природних та історико-культурних заповідників, які пропонувалося відвідати. Наприклад: „Волинь туристична. Путівник" (Львів, 1984); Лавренюк В. А., Радзієвський В. О. „Тернопільщина туристська. Путівник" (Львів, 1983); „Львів. Туристський інформатор", упорядник Д. І. Сапіга (Львів, 1979); Головерда З. Я., Іванова З. Я. „Дендрологический заповедник „Софиевка" (Дніпропетровськ, 1976). П'ять видань у 1970-80-х рр. витримала праця Н. П. Лосиної „Планерское (Коктебель)" „Книга для туриста" (Сімферополь) та ін.

Такі публікації видавалися майже по кожному привабливому для туристів району, місту або місцевості. Якщо проаналізувати їх зміст, то можна побачити, що й вони не уникнули заідеологізованості, що виявлялося в тенденційному підборі матеріалу, вихвалянні діяльності комуністичної партії тощо. Але в цілому інформативна туристично-краєзнавча література в 1960-80-х рр. значно більше задовольняла потреби туристів, ніж у попередні періоди. Вона великою мірою сприяла розвитку внутрішнього туризму в Україні.

Проте не тільки інформативні публікації становили зміст туристичного краєзнавства у 1960-80-х рр. Формування у цей період туристичної галузі поставило на порядок денний завдання наукового туристично-краєзнавчого вивчення регіонів України. Йшлося про цілу низку проблем:

- Здійснення туристичного районування територій, виділення туристичних регіонів, районів, зон, туристичних центрів тощо;
- Вивчення території окремих регіонів для використання їх у рекреаційних та туристичних цілях - мінеральних джерел, лікувальних грязей, рельєфів, ландшафтів тощо;

- Опрацювання схем розміщення місць відпочинку та туризму та їх забудови;

- Розробки концепції туристичного картографування; Вивчення історико-культурних ресурсів у туристичних регіонах - пам'яток історії, археології, архітектури, мистецтва, етнографічних та фольклорних особливостей, розміщення культурно-освітніх закладів - музеїв, театрів для використання їх у туризмі.

Дослідження соціально-економічних передумов для розвитку туризму в кожному регіоні, туристичному центрі - рівня економіки, структури населення, трудових ресурсів, необхідних для забезпечення туристичної галузі, стану туристичної інфраструктури тощо.

Розв'язання цих проблем на рівні регіонів України відбувалося на фоні розвитку фундаментальних досліджень у різних галузях науки, які у 1960-80-х рр. мали значні здобутки. Так, на кінець 1980-х рр. у Союзі остаточно сформувався напрям рекреаційної географії, було видано низку основоположних праць, в яких розроблено теоретичні засади формування рекреаційних систем, що сприяло розкриттю проблеми туристичного районування територій. Також було закладено містобудівні основи розвитку рекреаційних районів. Значних успіхів у цьому напрямі досягли українські вчені. У їх працях розроблялися схеми розміщення рекреаційних закладів на території України, давалася їх класифікація, висвітлювалися питання використання рекреаційних ресурсів, територіальна організація туризму, вироблялися методичні рекомендації для складання схем перспективного розвитку туризму. Процес формування цього напрямку досліджень презентувала праця українських вчених В. Я. Городського, Т. Ф. Панченко, А. А. Мазуркевича та ін. „Градостроительные основы развития курортно-рекреационных районов СССР" (М., 1990). У ній уперше, поряд з іншими питаннями, було представлено організацію системи туризму в різних регіонах СРСР, у тому числі в Україні.

У 1960-80-х рр. створювались фундаментальні праці також в інших галузях науки. У кінці 1970-х рр. було завершено восьмитомне видання „Історії Української РСР”, що містило величезний масив фактичних матеріалів як загальноукраїнського характеру, так і по окремих областях. Великі зрушення сталися в розвитку краєзнавства, пам'яткознавства, музеєзнавства: видано 26-томну „Історію міст і сіл УРСР” (1960-70-ті рр.), Каталог-довідник „Памятники истории и культуры Украинской ССР” (К., 1987); “Музеї Української РСР” (К., 1987); “Музеї Української РСР у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих” (К., 1976).

Немає сумніву, що ці та інші капітальні наукові праці значно полегшили наукове вивчення туристичних регіонів України, сприяли розвитку наукових форм туристичного краєзнавства.

До наукових досліджень у галузі туристичного краєзнавства залучилися вчені багатьох наукових дисциплін - географі, архітектури та містобудування, економічних наук, біології, історії етнографії. Насамперед, розпочалося вивчення території найбільш перспективних у туристичному відношенні регіонів - Карпатського Азово-Чорноморського та інших.

Дослідження велися в різних напрямках та різних наукових формах - від написання докторських і кандидатських дисертацій монографій, окремих наукових статей у наукових періодичних виданнях або збірниках, до доповідей і повідомлень на наукових симпозиумах і конференціях. Так, у кінці 1980-х - на поч. 1990-х рр. соціально-економічним та економіко-географічним проблемам у контексті туризму в Карпатському регіоні були присвячені кандидатська дисертація С. П. Кузика та докторська дисертація М. П. Крачила. В останній роботі Карпатському регіону відведено цілий розділ. У кандидатській дисертації Т. Р. Прикладовської досліджувався негативний вплив розвитку рекреації на зелену зону міста Львова, а в кандидатській дисертації Р. Р. Возняка розглядалася зелена лісова зона міст Західного і Київського Полісся у зв'язку з використанням її в оздоровчих цілях.

Вивчалися природні та історико-культурні ресурси регіонів, пейзажна і ландшафтна своєрідність, наявність унікальних природних об'єктів і можливість їх використання в різних видах спорту та туризму.

Особливе місце займали питання, пов'язані з розвитком туристичної галузі, створенням у регіонах зон відпочинку, мережі туристичних закладів, їх забудовою. Вони висвітлювались у працях географів, економістів, архітекторів. У цьому плані корисною була стаття В. Зарецького та Т. Панченко "Градостроительные проблемы развития зон отдыха на Украине", в якій розглядалися не тільки загальні питання, а й наводилися конкретні матеріали по окремих регіонах. Ученими розроблено регіональні схеми розміщення різних видів рекреаційних ресурсів, закладів, їх функціонування.

З кінця 1950-х рр. помітно розширюється туристично-краєзнавче картографування туристичних карт по окремих місцевостях - „Крым", "По Десне", "По Сиверскому Донцу", „От Чугуєва до Белой Калитвы". У Москві було видано карти „Закарпатье", „По лесистым Карпатам". Вони були досить якісно виконані, з зазначенням туристичних маршрутів, баз, заповідників музеїв, театрів, історико-культурних пам'яток.

Розвиток туризму, зростання туристських потоків необхідність рекламування туристичних послуг призвели до розширення у 1970-х рр. території картографування. У 1972 р. видано туристські схеми - „По городам-героям и партизанским местам Украины", „Киев", „Одесса". У кінці 1970-х рр. виконано розробку карт для іноземних гостей: плани Києва, Одеси, Ялти, Львова.

З початку 1980-х рр. розпочинається робота зі створення туристичних атласів. З цією метою вперше в СРСР було здійснено наукову розробку концепції такого типу видань. Першим на нових методологічних засадах було видано туристичний атлас „Крим", палі Українські Карпати", „Азово-Чорноморське узбережжя СРСР", Київ", Львів", „Атлас юного туриста-краєзнавця Київської області". Отже, картографування територій для потреб

туристів у 1960-80-х рр. сформувалося як важливий напрям туристичного краєзнавства.

В цілому, туристичне краєзнавство впродовж 1960-80 х рр. значно розширило коло своїх наукових досліджень. У ті роки було піднято величезний пласт туристично-краєзнавчих матеріалів по Карпатському, Кримському, Азово-Чорноморському регіонах та великих міських туристичних центрах - Києву, Одесі, Львову тощо. Остаточо сформувалися наукові форми краєзнавчих досліджень для потреб туристів і всієї туристичної галузі.

## **6. Сучасний стан туристичного краєзнавства в Україні.**

Розвиток туристичного краєзнавства в 1990-х рр. відбувався на фоні величезних змін, які проходили в Україні після здобуття нею незалежності. З одного боку, йшов активний процес державотворення, ламалися старі стереотипи тоталітарного режиму, руйнувалася соціалістична економічна система. З другого боку, країну охопила гостра соціально-економічна криза, яка боляче вдарила по багатьох галузях народного господарства, в тому числі й по туризму.

З 1991 по 1994 рік значно скоротився в'їзний туризм. Але особливо постраждав внутрішній соціальний туризм, який втратив фінансову підтримку з боку профспілкових, по суті державних фондів соціального страхування. А масове зубожіння широких верств населення внаслідок кризи гальмувало його розвиток на нових засадах.

Проте невдовзі ситуація дещо змінилася. У владних Державних структурах визріло розуміння значення туризму як Дієвого засобу поповнення державної казни, збільшення зайнятості населення і його оздоровлення, виховання патріотичних почуттів у громадян молоді України держави. 15 вересня 1995 р" Верховною Радою України було прийнято Закон „Про туризм", який проголошував туризм „одним з пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки", створював умови для піднесення туристичної галузі, законодавчо підкріплював правові організаційні, виховні та



соціально-економічні засади державної політики в галузі туризму. Для управління туристичною галуззю було створено Державний комітет України по туризму.

Ці заходи спричинили позитивні зрушення. Уже з другої половини 1990-х рр. індустрія туризму почала стабільно нарощувати обсяги виробництва туристичних послуг і у 1998 р. вона посіла четверте місце в структурі ВВП України.

У цих умовах новий творчий імпульс отримало туристичне краєзнавство. Причому на перше місце виступає його науковий напрям, що було викликано потребою обґрунтування і реалізації державної політики в галузі туризму. З'являються регіональні наукові дослідження з різних проблем туризму. Вони подекуди здійснюються в наукових установах. Зокрема, в Інституті регіональних досліджень НАН України у Львові було виконано кілька праць, в яких піднімалися економічні проблеми розвитку туризму в Карпатському регіоні - обґрунтовувалися теоретичні засади формування стратегії розвитку туризму в ринкових умовах, місце туризму в структурі господарських систем регіону і т. ін. На тему регіональної політики розвитку туризму була надрукована праця і захищена дисертація на здобуття ступеню доктора економічних наук В. К. Євдокименком. Свої теоретичні обґрунтування автор робив на підставі аналізу функціонування туристично-рекреаційної зони на території Чернівецької області.

Серйозному науково-економічному аналізу було піддано рекреаційний комплекс Волині як територіальну соціально-економічну систему рекреаційної спеціалізації. Розглянуто теоретичні засади і специфіку його діяльності в ринкових умовах, сучасний стан рекреаційно-оздоровчих та туристичних закладів і перспективи дальшого розвитку. Увагу дослідників почали привертати питання поліпшення системи обслуговування туристів, налагодження готельного господарства в регіонах. Продовжувалось вивчення природних особливостей Криму з метою використання їх у туризмі у нових ринкових умовах. Цій тематиці присвячувалась кандидатська дисертація І. Ф.

Карташевської, наукові статті у періодичних виданнях А. Ф. Полякова, А. С. Слепокурова та ін.

Звичайно, наведений огляд наукових досліджень окремих туристичних регіонів дуже неповний. До того ж, було б помилкою вважати наукові праці виключно здобутком туристичного краєзнавства. Вони, насамперед, являли собою частину наукових досліджень з проблем туризму в межах окремих наук - економіки, рекреаційної географії, біології, містобудування тощо. Разом з тим, ці праці розкривали специфіку економічного розвитку туристичної галузі в окремих регіонах, виявляли економічні, природні особливості туристичного потенціалу, можливості його використання в тій чи іншій туристично-рекреаційній зоні, а отже, відчутно збагатили науковий напрям туристичного краєзнавства. Регіональні наукові дослідження стали зв'язуючою ланкою між фундаментальними науками і туристичним краєзнавством.

Серед праць туристично-краєзнавчого напрямку у 1990-х рр. особливе місце посідає двотомне видання „Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів „Намісто Славутича" (К., 1997-1998), яке має не тільки науково-аналітичний, а й інформативний характер. Воно готувалося при Державному комітеті по туризму колективом учених: істориків, філософів, архітекторів, працівників туристичної галузі під керівництвом заступника голови комітету Г. П. Науменка. У ньому в основу викладу матеріалу було покладено принцип територіально-туристичного районування, розроблений ученими у 1980-90-х рр. Тобто було виділено сім туристичних регіонів, які склалися в Україні внаслідок розвитку туризму: Карпатський, Волинсько-Тернопільський, Житомирсько-вінницький, Київський, Харківський, Дніпрово-Донецький, Причорноморський. Цей принцип суттєво відрізняв науковий туристично-краєзнавчий напрям від інших напрямів загального краєзнавства - історичного, географічного, де в основу краєзнавчого вивчення береться адміністративно-територіальний район, область, місто, село, або історичні землі - Волинь, Поділля, Бойківщина чи географічні регіони.

У кожному окремому регіоні було розглянуто природно-рекреаційні, історико-культурні та соціально-економічні туристичні Ресурси - туристична інфраструктура, транспортна мережа, туристичні організації і на цій основі дано ряд конкретних пропозицій та рекомендацій щодо створення мережі туристсько-екскурсійних маршрутів та перспектив дальшого розвитку туризму. Пропонована тематика маршрутів складала понад 20 історико-культурних та спортивних тем, які по-новому висвітлювали історію України, її національно-культурну спадщину. Ця праця послужила підґрунтям для створення навчального методичного посібника однойменною назвою для студентів і ліцеїстів, майбутніх фахівців туристичної галузі.

Попри всі досягнення останніх років у наукових дослідженнях з туристичного краєзнавства, вони мали значною мірою фрагментарний характер, а питання проведення фундаментальних досліджень, на жаль, не піднімалось у наукових колах. Туристично-краєзнавча література була розпорошена в різних виданнях. Між тим, інтереси ефективного розвитку туризму вимагали концентрації зусиль учених і фахівців галузі, створення науково-видавничого центру, навколо якого гуртувалися б дослідники, що полегшувало процес комплексного вивчення територій України для потреб туризму. Також постала потреба наукової ідентифікації і вивчення туристичного краєзнавства як одного з краєзнавчих напрямів.

Ініціатором розробки цієї проблеми виступив відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАНУ. При ньому у 1991-1994 рр. було підготовлено кандидатську дисертацію С. І. Поповича „Розвиток туристичного краєзнавства в Україні у 60-80-х рр. ХХ ст.", яка отримала позитивну оцінку академіка П. Т. Тронька. Саме він наголосив на необхідності подальшого наукового дослідження цієї проблеми і очолив її розробку.

Базовою вищою навчальною установою, яка стала організатором і координатором наукових туристично-краєзнавчих досліджень, є Інститут туризму ФПУ. Свою роботу він розпочав з організації трьох Всеукраїнських науково-практичних конференцій, які проводив спільно з Інститутом історії

України НАНУ й іншими науковими установами та Спілкою краєзнавців України. На проведених конференціях (у Черкасах - 1992, Косові -1994, Світязі - 1999) особлива увага приділялась туристично-краєзнавчій тематиці. Вдалося виявити коло дослідників у регіонах, яких цікавить ця проблема, також виділити певні напрями її вивчення. Це дозволило заснувати при Інституті туризму ФПУ перше періодичне видання „Туристично-краєзнавчі дослідження”, головою редколегії якого є академік П. Т. Тронько. З 1998 по 2002 р вийшло чотири випуски. Крім того, редакційно-видавничим відділом Інституту підготовлено до друку і видано кілька збірок наукових статей, авторами яких є вчені багатьох вузів і наукових установ України та працівники туристичної галузі. Внаслідок цієї вагомій науково-видавничій роботі у науковий обіг введено величезний фактичний матеріал з краєзнавчого вивчення регіонів України для потреб туризму.

Таким чином, туристичне краєзнавство і, зокрема, його науково-популярні та наукові форми існують в нерозривному взаємозв'язку з розвитком туризму, забезпечують довідково-інформативною краєзнавчою літературою широкі кола туристів, а також становлять наукові засади для вивчення туристичних ресурсів, розробки туристичних маршрутів, розбудови туристичних центрів і практичного розвитку всієї туристичної індустрії галузі України. І нині туристично-краєзнавча громадська діяльність є складовою краєзнавчого руху в Україні. У 1990 р. у Києві на першому Всеукраїнському з'їзді краєзнавців було створено Неукраїнську спілку краєзнавців - громадську організацію, яка охопила всі напрями краєзнавства: природно-географічний, історичний, культурно-мистецький, а також туристичний.

Таким чином, туристичне краєзнавство являє собою невід'ємну складову краєзнавства України, є його підрозділом або напрямом, який тісно пов'язаний з туризмом.

Краєзнавство і туризм мають спільний початковий період розвитку. Проте вітчизняне туристичне краєзнавство остаточно сформовується тільки після виділення туризму в окрему сферу людської діяльності. Основним його

завданням є комплексне всебічне вивчення територій України для потреб туризму. Причому специфіка такого територіального вивчення полягає в тому, що за територіальну одиницю береться не адміністративний або історико-географічний, а туристичний регіон. У ньому об'єднуються кілька суміжних областей з приблизно однаковими умовами для розвитку туризму.

Туристичний регіон поділяється на туристичні райони, міські туристичні центри, які, в свою чергу, можуть бути об'єктами туристично-краєзнавчого вивчення. Туристичне краєзнавство, як і загальне, існує у трьох формах-державній (науковій), громадській, шкільній.

Наукове - вивчає природний потенціал туристичних регіонів, виділяє регіональну специфіку для розвитку різних видів туризму. При вивченні історико-культурних ресурсів туристично-краєзнавчі дослідження основну увагу звертають на пам'ятки матеріальної культури - архітектурні споруди, художні зразки монументального мистецтва, які збереглися дотепер, а також музеї, колекції, скансени, пам'ятні знаки, тощо. Саме вони приваблюють туристів, створюють необхідний для них відеоряд.

### **Питання для самопідготовки**

1. Назвіть основні етапи розвитку краєзнавства в Україні.
2. В яких стародавніх літописах-хроніках міститься багатий краєзнавчий матеріал?
3. Які відомі мандрівники залишили у своїх творах важливі краєзнавчі відомості про Україну?
4. Хто з відомих вчених XIX поч. XX ст. присвятили свою наукову діяльність дослідженню краєзнавству?
5. Які наукові товариства здійснювали екскурсійну діяльність в Україні?
6. Яким чином розвивалася туристична інфраструктура?
7. Охарактеризуйте діяльність краєзнавчо-туристичних товариств в Україні?

### **Тема 3. Історико-культурна спадщина України та її використання в туристсько-екскурсійній діяльності.**

#### План

1. Відображення в пам'ятках історії національно-визвольного руху українського народу.
2. Пам'ятки архітектури і містобудування
3. Археологічні пам'ятки
4. Музеї
5. Містя, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей
6. Традиційна культура

1. Відображення в пам'ятках історії національно-визвольного руху українського народу.

Чільне місце в історії України посідає боротьба українського народу за своє національне та соціальне визволення. Впродовж тривалого історичного розвитку Україна не мала своєї державності, а її сучасні терени належали до різних державних утворень.

На жаль, пам'ятки, пов'язані з цими надзвичайно актуальними процесами, протягом тривалого часу залишались без належної уваги дослідників. Це значною мірою зумовлювалося тим, що проблеми національної самобутності та незалежності, становлення української державності були забороненою темою в радянській історіографії. Це знайшло відображення й у пам'яткознавстві. Так, за даними 1990 р., з 1660 пам'яток дорадянської історії лише 373 належать до пам'яток соціальних і національно-визвольних рухів (23,3 %) і серед них лише близько десятої частини (33) відображають національно-визвольну боротьбу українського народу. Тому дослідження пам'яток, що висвітлювали б цю боротьбу має велике практичне значення. До них, зокрема, належать будинки, пам'ятні місця, поховання, пов'язані з діяльністю визначних діячів національно-визвольного руху України, Практично повністю відсутні пам'ятки ХІУ-ХУ ст., що відображали б цілий

ряд визначних подій, зокрема, соціальний і національно-визвольний рух селянства Закарпаття, Галичини та Поділля в XVI - 1-й пол. XIX ст., що одержав назву "опришківства", визвольну боротьбу селянства Правобережної України, т. зв. гайдамаків, проти соціального та національного гноблення у середині XVIII ст. та її найвищий етап - Коліївщину, діяльність таких визначних ватажків селянських, рухів як У Кармалюк, О. Довбуш та ін. Прогалини цих та інших періодів історії України доповнюють інші види пам'яток, зокрема архітектури та монументального мистецтва.

Важливим і водночас тяжким періодом у житті українського народу була боротьба проти турецько-татарської агресії, що тривала протягом XVI-XVII ст. Саме в цей час набіги кримських татар на степові, прикордонні регіони України набули загрозливого характеру. Цю боротьбу відображено в численних зразках усної народної творчості. Символом тієї доби став образ жінки-патріотки Марусі Богуславки, яка жила в першій чверті XVII ст. у м. Богуславі, тепер Київської обл. У ньому втілено узагальнений портрет жінки-трудівниці, що правдиво відображав добу, її дух, життєві явища та події, підтвердження яких можна знайти в історичних документах. За клопотанням районної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури в 1981 р. у Богуславі відкрито пам'ятний знак Марусі Богуславці, автори якого в дівочій постаті прагнули втілити душевну красу та вроду української жінки, її непереможну силу волі в боротьбі за свободу свого народу.

Сторінки історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії увічніює пам'ятне місце, розташоване поблизу с. Крехова Жовківського р-ну Львівської обл. Тут знаходився монастир, навколо якого в 1669 р. монахи побудували укріплення, перетворивши його на фортецю. У 1672 р. турецько-татарські війська намагались захопити його. Проте впертий опір, що вчинили агресору ченці монастиря, не дозволив здійснити цей задум. У тому ж 1672 р. біля с. Комарного нині Городоцького р-ну Львівської обл. турецько-татарським військам під командуванням Нуредіна Султана раптовим ударом вдалося захопити зненацька місцеве населення та поневолити його.

При допомозі місцевого населення, що уникло полону, військам Речі Посполитої вдалося одержати перемогу над підступним ворогом. Згодом, на місці бою встановлено пам'ятний знак.

Відсіч турецько-татарській агресії була однією з причин виникнення козацтва, що відіграло надзвичайно важливу роль в історії національно-визвольного руху України. Його існування впродовж XV-XVIII ст. стало одним з найважливіших чинників українського народу за виборення незалежності в боротьбі з Туреччиною, Кримським ханством, Річчю Посполитою, Росією. Запорозьке козацтво, що складалося переважно з українського населення, стало передовим загоном у боротьбі проти чужоземного панування.

Пам'яток, що відображають історію запорозького козацтва, залишилась незначна кількість. Серед видатних козацьких діячів слід назвати, перш за все, Петра Конашевича-Сагайдачного, який був відомий як талановитий полководець. У той же час він зробив значний внесок у розвиток освіти, науки, захисту православ'я українського народу. Реально оцінюючи можливості України в боротьбі проти Польщі та Кримського ханства, П. Сагайдачний вважав за доцільне не розривати встановлених відносини з польським королем, а іноді, навпаки - надавати йому послуги в складних для нього обставинах. Він домагався для України широких прав автономії, що мали бути гарантом покращення соціально-економічного становища не тільки запорозького козацтва, але й всього українського народу. Завдяки зусиллям П. Сагайдачного в 1620 р. було відновлено українську православну церкву, ієрархи якої після Берестейської унії 1596 р. зазнавала постійних утисків з боку польського уряду. Завдяки участі П. Сагайдачного та запорозьких козаків на боці польського війська у відомій Хотинській війні 1621 р., коли було завдано відчутної поразки переважаючим військам Оттоманської Туреччини, до 1625 р. на території Київського воєводства було офіційно визнано козацтво без обмеження його реєстром. Це значно полегшувало соціально-економічне становище населення України в цілому та підносило роль козацтва в суспільно-політичному житті.



Залишки Хотинської фортеці нагадують про події тієї далекої пори, У1991 р., на ознаменування 370-ї річниці перемоги українсько-польських військ у Хотинській війні, на місці битви було відкрито пам'ятник визначному воєнному та політичному діячу П. Конашевичу-Сагайдачному. Ця споруда символізує активну участь запорозьких козаків у національно-визвольному русі України першої половини XVII ст.

Важлива роль в історії запорозького козацтва належить Івану Сірку - кошовому отаману війська Запорозького. Він був, за висловом Д. І. Яворницького, типовим представником запорозького козацтва. Брав участь у Визвольній війні українського народу середини XVII ст., організував ряд успішних походів на Кримське ханство та причорноморські фортеці Туреччини, під час яких було визволено багато невільників. З іменем І. Сірка пов'язано переказ про лист запорожців до турецького султана Магомета IV, в якому вони виявили ненависть до загарбників і непохитну волю до перемоги над ворогами українського народу.

Івана Сірка поховано на козацькому цвинтарі поблизу Чортомлицької Січі, на високому пагорбі, увічненому кам'яним хрестом з написом.

Визначним діячем національно-визвольного руху України був Кость Гордієнко - отаман війська Запорозького, активний учасник боротьби за незалежність України першої пол. XVIII ст. Як згадують сучасники, К. Гордієнко був повною протилежністю І Мазепи, з яким на певний відрізок часу поєднала його доля: "Мазепа був паном і весь вік проводив поділ людності на панство та холопство; роздавав українські землі козацькій старшині разом з посполитим людом, наближаючи тим становище українського люду до московського кріпацтва. Гордієнко ж обстоював рівність прав всього українського люду й через те був ворогом усякого панства й поневолення людей одного стану людьми другого стану". Поховано К. Гордієнка на Кам'янській Січі у 1733 р. поблизу теперішнього с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл., "з мушкетною та гарматною пальбою".

Могила та хрест з відповідним написом, незважаючи на плин часу, збереглися до наших днів, проте знаходяться в занедбаному стані.

Велику групу пам'яток складають пам'ятки та пам'ятні місця Визвольної війни українського народу середини XVII ст., що започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави. Події, пов'язані з війною, відбувались на великій території України. Про них нагадують географічні назви, залишки оборонних споруд, території ратних бойовищ, що треба ретельно дослідити.

Однією з найвизначніших пам'яток Визвольної війни є місто Чигирин, що був одним з центрів визвольної боротьби українського народу. В середині XVII ст. він став не лише резиденцією гетьмана, а фактичною столицею української держави. На той час до Чигирини були прикуті погляди володарів багатьох європейських країн, тут написано близько 300 універсалів - державних документів внутрішнього та міжнародного життя. У резиденції Б. Хмельницького на Кам'яній або Богдановій горі були послі російського царя, польського короля, турецького султана, короля Швеції, Ватикану, Венеції та інших держав. У 1677-1678 рр. під стінами Чигирини українські козаки, разом з російськими військами дали відсіч 200-тисячним турецько-татарським військам. Не втратив Чигирин свого значення й у XVIII ст., відіграючи важливу роль у розвитку гайдамацького руху та Коліївщини.

Нині в Чигирині залишились рештки фортеці, а також резиденції Б. Хмельницького. Варто було б провести ґрунтовне обстеження Кам'яної гори, оборонних стін, залишків башт, рову, побутово-господарських приміщень Чигирини козацької доби з метою збереження їх для нащадків. Протягом тривалого часу українська наукова громада ставила питання про створення в Чигирині заповідної зони як пам'ятки середньовічного українського міста. Напередодні урочистого відзначення 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького в Чигирині було проведено великі роботи щодо реставрації та створення меморіальної зони, присвяченої Визвольній війні українського

народу середини XVII ст. Все це дасть можливість зберегти для нащадків героїчне минуле українського народу.

З Визвольною війною тісно пов'язано Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. Якщо на поч. XVII ст. Суботів був невеличким хутором, то за часів Б. Хмельницького він стає справжньою фортецею, посередині якої стояла гетьманська садиба. З Суботова гетьман керував збройними силами України, спрямовував навальні удари полків, що рейдували тилами польської шляхти, руйнували ворожі фортеці та піднімали народ на боротьбу. Тут він підписував свої універсали до народу. За Б. Хмельницького Суботів став значним осередком культури, Гетьман мав велику бібліотеку, а вихованець Києво-Могилянської академії чернець Дебродіяшко навчав його сина Юрія латини та музики. Великий інтерес становлять будівлі та архітектура. Як і в Чигирині, в Суботові був будинок гетьмана, а поряд з ним будинки козацької старшини, що, на жаль, не збереглися. Про їх існування нагадують кілька ходів до підземелля, що вели від гетьманського палацу до Іллінської церкви, збудованої в 1653 р. як родинна усипальниця сім'ї Б. Хмельницького, що повністю збереглася до нашого часу. Залишились також три криниці, викопані за гетьманських часів.

Про події, що стали поворотним етапом історії України, визначивши посилення експансії Москви на українській землі, нагадують пам'ятки монументального мистецтва в м. Переяславі-Хмельницькому Київської обл. Зокрема, йдеться про акт ухвалення Переяславської угоди між Україною та Росією в 1654 р. Цю подію відбиває монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією (офіційна назва пам'ятника), встановлений за рішенням ЦК Компартії України в 1961 р. У Переяславі-Хмельницькому на площі Б. Хмельницького.

Пам'ять видатного політичного діяча та полководця, гетьмана України Б. Хмельницького увічнюють багато пам'яток монументального мистецтва. Нині в Україні пам'ятників, присвячених цій величній постаті в історії українського

народу, нараховується більше ста. Один з них було встановлено в Києві ще у 1888 р.

Пізніше постало питання про місце спорудження пам'ятника. Історично склалося так, що місце йому було саме там, де він сьогодні знаходиться. Саме сюди, на Софійський майдан, 17 грудня 1648 р, Б. Хмельницький прибув до киян. Місцеві жителі урочисто вітали його. "Весь народ вийшов з міста, вся чернь вітала його," - писав представник польського уряду. Через Золоті ворота Б. Хмельницький в'їхав до міста. У всіх церквах дзвонили у дзвони, стріляли з гармат, Біля Софійського собору вітали його митрополит, духовенство та городяни. Саме тут, на цьому місці, студенти Київської колега читали латинські й українські вірші на його честь. У роки Радянської влади були спроби зняти з постаменту скульптуру Б. Хмельницького, навіть було оголошено конкурс на спорудження пам'ятника героям громадянської війни. Проте історія розпорядилася інакше. Пам'ятник лишився на місці й, коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, перед Софіївським собором кияни перед відправкою на фронт присягали на вірність Батьківщині. А після визволення міста біля пам'ятника Б. Хмельницького переможним маршем пройшли партизани. Незважаючи на різну трактовку мотивів, що ними керувалися ініціатори спорудження пам'ятника, слід зазначити, що це був перший монумент, споруджений українському діячеві такого рівня за існування Російської імперії.

Розвиток національно-визвольного руху українського народу в період другої пол. XVII - першої пол. ХУІІІ ст. пов'язаний, насамперед, з ім'ям видатного суспільно-політичного діяча України - гетьмана Івана Мазепи. Постать І. Мазепи протягом століть хвилює увагу багатьох дослідників. Ставлення до цієї людини досі неоднозначне: спектр поглядів на його суспільно-політичну дальність коливається надзвичайно широко - від зрадника до національного героя. Ці діаметрально протилежні погляди стали відображенням політичної боротьби як у самій Україні, так і за її межами, навколо минулого та її майбутнього розвитку. Суспільно-політична діяльність

гетьмана І. Мазепи та його прихильників була спрямована на створення незалежної української держави, проте., в умовах того часу не дозволили здійснити цей задум. Тому-то в російській, а пізніше і в радянській історіографії було зроблено багато, щоб ім'я І. Мазепи та його прибічників було викреслено з історії України. Відповідно і пам'яток, пов'язаних з діяльністю згаданих осіб, залишилась дуже незначна кількість.

Про діяльність І. Мазепи нагадують залишки Батуринської фортеці. У XVII ст. Батурин являв собою досить значне місто. Його населення брало активну участь у Визвольній війні. На самому його початку місцеві жителі напали на фортецю та розправились з польською шляхтою. Після Переяславської ради Батурин у складі України було приєднано до Росії. Тут у 1663 р. було підписано знамениті Батуринські статті, що підтверджували Переяславську угоду 1654 р. Протягом 1669-1708 рр. Батуринська фортеця була резиденцією гетьманів України. Саме на цей час припадає діяльність І. Мазепи. У 1991 р. тут було встановлено пам'ятний знак на честь гетьманування в Батурині І. Мазепи. І. Мазепа здійснював велику державотворчу роботу. Однією з її форм було будівництво численних культових, цивільних споруд, установ культури, Серед багатьох прикладів можна назвати Вознесенський монастир у Переяславі, навчальний корпус Києво-Могилянської академії, підтримка діяльності Братського монастиря в Києві тощо. На ознаменування заслуг гетьмана України І. Мазепи перед українським народом 6 листопада 1994 р., на батьківщині гетьмана, в с. Мазепинцях нині Білоцерківського р-ну Київської обл. було встановлено пам'ятник.

Досить своєрідно розвивався національно-визвольний рух у західноукраїнських землях. Ці території в різні періоди історичного розвитку входили до різних державних утворень, що зумовило специфіку форм і зміст народних виступів.

Добре пам'ятає український народ активного учасника національно-визвольного руху в Західній Україні Олексу Довбуша. Під його керівництвом загони озброєних селян - "опришки" - вели самовіддану боротьбу за своє

соціальне та національне визволення з-під гніту польської шляхти, Його ім'я було відоме далеко за межами України, в Польщі, Молдавії, Угорщини, Болгарії. Пре Довбуша складено багато народних пісень, переказів. Його ім'ям названо печери, скелі, серед яких найбільш відомі Довбушанка в Карпатах, печера на г Говерлі, скелі біля м. Яремча. На місці загибелі народного месника у 1980 р. встановлено пам'ятний знак.

Надзвичайно цікавою пам'яткою є урочище біля с. Бубнище Івано-Франківської обл., що в народі називають "скелями Довбуша". Про це урочище існує чимало легенд, переказів, досліджень. Народна пам'ять зберегла згадки про монголо-татарську навалу. Для загарбників скелі служили тимчасовим сховищем награваного майна, що згодом переправлялось до Золотої Орди. Тут нібито стояла татарська залога й силою примушувала невільників довбати печери для ув'язнення непокірних. Проте найбільше легенд пов'язано з О. Довбушем. В одному з переказів розповідається про те, як від скелі Малий Одинець до "голови" на великих каменях було протягнуто канатну доріжку довжиною кілька десятків метрів, по якій у час небезпеки переходили опришки. В іншому згадується вітряк, що стояв на вершині скелі. За його допомогою подавали на гору воду, мололи зерно. Розповідають, що всередині Одинця є обертовий камінь, що відкривав таємні входи до скарбів Довбуша.

Важливим джерелом дослідження національно-визвольного руху можуть стати замкові та фортифікаційні споруди. Одним з таких прикладів може бути Невицький замок, розташований за 14 км від Ужгорода, що слугував першою лінією оборони міста від нападників. Ця споруда вперше згадується в 1274 р. Завдяки замку під контролем знаходилась Ужанська долина, якою проходив торговий шлях з Угорщини через Ужанський перевал до Галицького князівства та Польщі. Протягом 1315-1317 рр. він став опорним пунктом селян, які під керівництвом жупана Петенка вели боротьбу проти угорського короля. Цікавою пам'яткою національно-визвольного руху в Україні є Мукачевський замок (або замок Паланок) - пам'ятка військової архітектури середньовіччя, споруджений на перехресті старовинних шляхів. Як потужна фортеця він

формувався в кінці XIV - на поч. XV ст. Протягом тривалого часу на Замковій горі й біля її підніжжя склався цілий кріпосний комплекс споруд. До системи зовнішньої оборони належали водяні рови, земляні бастіони, частокіл і кам'яна стіна з бійницями. Високий частокіл з дерев'яних колод називався місцевими жителями Паланок, від чого й пішла назва Мукачевського замку.

З Мукачівським замком пов'язано чимало подій національно-визвольного руху. Борючись проти соціального та національного гніту, мукачівці не раз брали участь у народних повстаннях. У 1524 р., під час селянської війни, що охопила всю Угорщину та Закарпаття, місцеві жителі штурмом оволоділи замком і розправились зі своїми визискувачами. Після придушення повстання Мукачеве було віднесено до числа бунтарських міст, розграбовано й тривалий час виплачувало велику контрибуцію. Соціальний і національний гніт на Закарпатті посилювався після запровадження унії в 1649 р. Це викликало релігійні заворушення в Мукачеве. Польська шляхта при підбурюванні Ватикану намагалась помститись угорському королю Дьєрдю II Ракоці за союз з Б. Хмельницьким, розгромила та спалила місто. Протягом 1685-1688 рр. відбулася одна з найбільших облог міста за всю його історію. Гарнізон фортеці при підтримці місцевих жителів вів героїчну оборону від габсбургських завойовників. Очолювала оборону княгиня Ілона Зріні, мати Ференца II Ракоці, керівника антифеодальної національно-визвольної війни в Угорщині. У ході цієї війни Мукачеве стало центром воєнних дій. 24 червня 1703 р. загони повстанців, що вели війну проти угорських і австрійських феодалів, визволили Мукачеве, що з цього часу стало їх опорним пунктом у війні. Армія повсталих нараховувала понад 3 тис. чол. Ференц II Ракоці звернувся до Росії за допомогою. У цей час у Мукачевському замку неодноразово перебували послы Петра I, через яких він підтримував зв'язок з Угорщиною.

У пам'ятках історії та культури відклалась така важлива подія в історії українського народу як Коліївщина - національно-визвольне повстання селян на Правобережній Україні в 1768 р. Про це говорить цілий комплекс пам'яток в урочищі Холодний Яр, що розташовано неподалік Чигирини й оголошено

державним заповідником. На території заповідника збереглося багато пам'яток скіфського часу та періоду Київської Русі. Це - величезні вали, городища, кілька сот курганів, залишки Мотронинського монастиря, заснованого в 1039 р. У середині XVIII ст. Холодний Яр став осередком гайдамацького руху. В цьому відношенні видатну роль відіграв Мотронинський монастир. До Холодного Яру звідусіль сходилися невдоволені, знеможеш неволею селяни та міська біднота. Вони поповнювали ряди гайдамаків. Звідси в 1768 р. почало розгоратися полум'я народного повстання Коліївщини. Очолив його запорозький козак Максим Залізняк, послушник Мотронинського монастиря. До наших днів дійшли перекази про "освячення ножів" гайдамаками в монастирі. Назви ярів у навколишньому лісі (Гайдамацький, Січ, Ратище, Склик) нагадують про події того часу. Тут стоїть тисячолітній "дуб Залізняка", є озеро, в якому згідно переказів козак "святили мечі", порівняно недавно поставлено пам'ятний знак, з якого можна довідатися, що на цьому місці було обрано керівником повстання М. І. Залізняка. Наукова громадськість вже давно ставить питання про створення на території заповідного комплексу пам'яток, присвячених гайдамацькому руху та Коліївщині.

Інша пам'ятка, увічнеє ще одного ватажка Коліївщини та сподвижника М. Залізняка - Івана Гонту. У 1768 р. І Гонга, уманський полковник, який очолював загін надвірних козаків, був посланий уманським комендантом для придушення повстання, проте разом із загоном перейшов на бік повсталих. Після штурму та взяття Умані повстанська рада проголосила Максима Залізняка гетьманом, а Івана Гонгу - полковником. Після придушення повстання І. Гонту разом з іншими козаками було віддано до суду польським урядом. Під вартою їх відвезли до с. Серби поблизу Могилева (на Дністрі), де містилася резиденція польського війська. Майже 900 козаків і вся старшина були страчені, І. Гонту засуджено до найлютішої кари, що тривала кілька днів. На місці страти в 1971 р. було встановлено пам'ятник одному з керівників Коліївщини, Село Серби було перейменовано на Гонтівку (Могилів-



Подільський р-н Вінницької обл.). У Могилів-Подільському краєзнавчому музеї один з розділів експозиції присвячено легендарному герою.

Україна пам'ятає й інших борців за соціальне та національне визволення, зокрема, легендарного ватажка селянського руху 20-30-х рр. ХГХ ст. - Устима Кармалюка, який впродовж майже 25 років наводив жах на панівну верхівку Поділля. За непокору в 1812 р. У Кармалюка було віддано до війська. Проте невдовзі разом із своїми однодумцями майбутній народний месник втік з війська й організував повстанський загін, що перетворився на грізну силу боротьби проти визискувачів, вів уперту боротьбу проти поміщиків і урядових чиновників. Загони У Кармалюка здійснили більше 1000 нападів, їх сила полягала в нерозривному зв'язку з народними масами, насамперед з селянами-кріпаками. Кілька разів представникам влади вдавалося ловити У Кармалюка. Проте завдяки великій силі волі, могутньому здоров'ю, рішучості та непохитній вірі в справедливість своєї справи, йому вдавалося тікати й знову продовжувати боротьбу. У Кармалюка було вбито 22 жовтня 1835 р. у с. Шляхові Коричинці (тепер с. Коричинці Деражнянського р-ну Хмельницької обл.). Поховали його на Летичівському кладовищі. Майже 160 років минуло відтоді, але стежка до могили легендарного ватажка не заростає. Летичівці дбайливо оберігають пам'ятне місце, пов'язане з його життям і боротьбою.

На Поділлі є ряд місць, пов'язаних з діяльністю У Кармалюка. Це, зокрема, Летичівська фортеця, мури якої не раз відчували силу ударів його загонів. У цій фортеці У Кармалюк відбував також ув'язнення. У Кармалюка нагадують залишки Кам'янець-Подільської фортеці. Протягом 1814-1823 рр. його тричі було там ув'язнено. У березні 1823 р. Кармалюку вдалось втекти. Але жандарми схопили пораненого втікача та прикували його ланцюгом до кам'яної стіни в казематі Папської башти (в народі її називають Кармалюковою).

Історія національно-визвольного руху України пов'язана ще з однією пам'яткою Кам'янця-Подільського. У 1768 р. на центральній площі старого міста перед магістратом прийняли мученицьку смерть народні месники -

учасники Коліївщини. Згодом тут двічі таврували У Кармалюка перед засланням до Сибіру, били палицями та батогами його однодумців і товаришів.

Значною подією у громадсько-політичному житті України 40-х рр. XIX ст. стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Організаторами його виступили М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський. Разом з організаторами до Товариства входило 12 чол., у тому числі й Т. Шевченко. Діяльність кирило-мефодіївців була досить багатогранною: вони поширювали програмні документи, революційні твори Т. Шевченка, гуртували сили своїх однодумців, проповідували ідеї Товариства в університетах, військових училищах, інших навчальних закладах Києва. Царський уряд жорстоко розправився з учасниками Товариства та зробив усе можливе, щоб не допустити створення подібних організацій на теренах України. На жаль, радянська історіографія дуже скупо оцінювала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, що позначилося на збереженні та виявленні пам'яток, що висвітлювали його діяльність. Переважну більшість їх втрачено. Збереглася порівняно невелика кількість пам'яток, що потребує пильної уваги з боку пам'яткоохоронних органів і дослідників.

У Чернігівській обл. є ряд пам'яток, пов'язаних з іншими учасниками Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема, О. Маркевичем - відомим українським етнографом і фольклористом. Це знаменитий маєток Тарновських у с. Качанівці Ічнянського р-ну (нині історико-культурний заповідник), в якому в серпні-вересні 1854 р. жив О. В. Маркевич. У Чернігові знаходиться його могила, на якій було встановлено обеліск. Відома пам'ятка, пов'язана з ім'ям ще одного учасника Кирило-Мефодіївського товариства, визначного вітчизняного мислителя, ученого та культурного діяча XIX ст., борця проти самодержавства та кріпосництва М. І. Костомарова. Це садиба Киселів, розташована в с. Дідівцях Прилуцького р-ну Чернігівської обл.

У Києві та Київській обл. збереглися пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з суспільно-політичною діяльністю активного громадівця, відомого українського письменника та вченого, автора слів пісні "Ще не вмерла

Україна" П Чубинського. Це будинок колишньої 2-ї чоловічої гімназії у Києві, де вчився майбутній діяч, у м. Борисполі Київської обл. могила П. П Чубинського, в с. Чубинському Бориспільського р-ну збереглися залишки садиби, де українська громадськість давно пропонує створити меморіальний музей П. Чубинського, встановити там пам'ятні знаки на відзнаку його заслуг у визвольному русі України.

Видатну роль у розвитку національно-визвольного руху в Україні після Лютневої революції відіграла Центральна Рада, спочатку як громадське об'єднання, а пізніше як одна з форм державної влади в Україні. Створена 3 березня 1917 р. з ініціативи ряду українських політичних, наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій, вона стала могутнім центром зростання самосвідомості українського народу. Головою Ради було обрано видатного історика та політичного діяча М. С. Грушевського - лідера Товариства українських поступовців - партії, програма якої багато в чому перегукувалася в її соціальній та робітничій частинах з програмою російських кадетів. Провідну роль у Центральній Раді поряд з М. Грушевським відігравали С. Петлюра, В. Винниченко, С. Єфремов та ін. У I Універсалі було проголошено Українську Народну Республіку, що стало видатною подією в історії національно-визвольної боротьби українського народу. Серед пам'яток, пов'язаних з подіями того часу, варто відзначити нинішній будинок Педагогічного музею, що на вул. Володимирській, 57, що протягом 1917-1918 рр. був резиденцією Центральної Ради. Діяльність активних діячів Центральної Ради або замовчувалась, або подавалась радянською історіографією в негативному плані. Тому і пам'яток, пов'язаних з їх іменами, збереглась дуже незначна кількість. Для об'єктивного висвітлення їх життя та діяльності пам'яткознавцям необхідно провести копітку пошукову роботу. Серед таких діячів першим слід назвати Голову Центральної Ради М. С. Грушевського - видатного українського вченого та громадського діяча, автора відомої десяти томної "Історії України-Руси". Про його діяльність окрім будинку

Центральної Ради нагадують також інші пам'ятки, зокрема, будинок по вул. Паньківській, 9, в якому мешкала родина Грушевських.

Інша пам'ятка пов'язана з ще одним членом Центральної Ради Русовою-Лівдфорс С. Ф. - українським громадським діячем, педагогом, засновницею українського жіночого руху. У 1917 р. входила до Центральної Ради й очолювала Департамент позашкільної освіти Генерального секретаріату та Міністерства освіти. Безпосередній організатор "Просвіти", курсів українознавства, підготовки підручників для українських шкіл. Протягом 1908-1920 рр. мешкала в будинку по вул. Ветрова, 9. У цьому ж будинку в 1909 р. в помешканні родини Русових проживав інший активний учасник національно-визвольного руху України - Д. І Дорошенко, член Центральної Рада, губернський комісар Чернігівщини., в 1919 р. - міністр закордонних справ Української Народної Республіки.

Діячем, який зробив значний внесок у розвиток національно-визвольного руху України, в зазначений час був С. В. Петлюра.

Серед пам'яток, що могли б залишити пам'ять нащадкам про цю неординарну постать в історії України, можна згадати будинок, в якому розміщалась Центральна Рада (вул. Володимирська, 57). Слід також провести пошукову роботу в Полтаві, де, як відомо, народився С. В. Петлюра в 1879 р., зокрема, відшукати будинок, де майбутній громадський діяч провів дитячі роки. Серед активних діячів Центральної Ради варто назвати В. К. Винниченка - письменника, політичного та громадського діяча. Варто звернути увагу на місце народження письменника (с. Зелений Кут на Кіровоградщині), а також на Київський національний університет, на юридичному факультеті якого навчався В. Винниченко. На цьому ж факультеті вчився ще один видатний діяч національно-визвольного руху України - С. О. Єфремов, відомий вчений-літературознавець, який у березні 1917 р. був обраний заступником голови Центральної Ради.

Активним діячем Центральної Ради був Є. Коновалець - прихильник власного українського війська, здатного захищати молоду Українську державу

від зовнішньої небезпеки. Саме наприкінці 1917р. українські збройні сили, що отримали назву "Січових стрільців", відіграли помітну роль у зміцненні обороноздатності Української Народної Республіки, їх фундатор Євген Коновалець розробив концепцію надпартійного елітарного війська, що не повинно бути інструментом ідеології жодної з партій і мало підлягати лише законному уряду, захищаючи виключно інтереси народу.

Пам'яток, що відображають діяльність Січових стрільців відомо небагато. Однією з них є садиба, де розмішувались казарми Січових стрільців по вул. Артема, 24. Саме тут, у початковий період громадянської війни містилися Січові стрільці, які у січні 1918 р. під час збройного повстання робітників і солдатів Києва виступили на підтримку уряду України - Центральної Ради.

Після придушення збройного руху опору другої пол. 40 - поч. 50-х рр. боротьба за національне визволення України не припинилась. Змінилися лише форми її вияву. Якщо до цього часу переважали в основному насильницькі методи боротьби, то в подальшому, розуміючи неможливість досягти визволення подібним чином, нова хвиля борців за волю України вирішила перенести акцент на мирні, легальні її методи. Тим більше, що середина 50-х рр. давала для цього певні підстави. Засудження культу особи Й. Сталіна, лібералізація суспільного життя створювали певні можливості для національно-визвольного руху українського народу.

Проте перші ж виступи української інтелігенції наštтовхнулися на вже звичні методи боротьби з національно-визвольними домаганнями українського народу посиленням репресивних заходів. Опозиція набрала прилюдного характеру та почала виявлятися у формі "Самвидаву". Почало наростати невдоволення, що вивилося в критиці радянської національної політики в офіційних установах і організаціях (Спілка письменників, конференція з питань культури мови в Київському університеті в лютому 1963 р. тощо). Носієм цього руху була здебільшого молодь, найвиразнішими представниками якої стали В. Симоненко, В. Чорновіл, І. Світличний, А. Горська, В. Мороз та І.

Дзюба з його самовиданою працею "Інтернаціоналізм чи русифікація?" У відповідь замість спроби урегулювання національних відносин посилювалися репресивні заходи проти невдоволених. Відбувся ряд закритих процесів, найважливішим з яких був таємний процес над 7 українськими юристами (Л. Лук'яненком, І. Кандибою та ін.) 16-20 травня 1961 р. Підсудним закидали, що вони нібито хотіли силою відірвати УРСР від радянських республік. На підставі статті 17 Конституції СРСР "За зраду батьківщині" Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, інших на тривале ув'язнення. Л. Лук'яненку Верховний суд УРСР замінив смертний вирок 15 роками ув'язнення.

Після зміни партійного керівництва в УРСР в 1972 р. прокотилася хвиля арештів, переслідувань з метою профілактичних запобіжних заходів для придушення національно-визвольного руху.

Проте хвиля арештів 1972 р. не зупинила руху опору, хоча завдала йому дошкільних ударів. Почали виходити "Український вісник" (1974), на Заході почали друкуватись інші документи "Самвидаву". У 1972-1973 рр. невдоволення населення стало виявлятися у страйках і заворушеннях (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Київ), Підписання Хельсінського акту сприяло формуванню в СРСР і УРСР правозахисного руху. Українська громадянська група сприяння Хельсінських угод постала в листопаді 1976 р. під проводом М. Руденка. До неї приєднався в Москві відомий дисидент українського походження генерал П. Григоренко. У 1977-1978 рр. групу, що поповнювалася новими членами, було майже повністю заарештовано. Документи Київської Хельсінської групи, що реєстрували порушення національних і людських прав в Україні виявили важкий підневільний стан України перед світової громадськістю на Белградській, Мадридській конференціях, скликаних для перевірки Хельсінських угод. Ряд документів політичних в'язнів з таборів після 1977 р. ще виразніше показали політичні цілі руху опору - державне визволення України.

Національно-визвольний рух 60-80-х рр. не лише не знайшов свого висвітлення в радянській історіографії, але й до проголошення незалежності

України становив державну таємницю. Тому ці події до останнього часу не знайшли відображення в історичних пам'ятках. У цьому відношенні слід провести значну пошукову роботу. Відомі лише окремі факти, що можуть полегшити початок цій нелегкій, але вкрай потрібній справі. Відомо, що 19 листопада 1989 р. при активному сприянні Народного Руху України відбулося перепоховання зведених у могилу в таборах письменників Василя Стуса та Юрія Литвина, вчителя та філософа за освітою Олекси Тихого. Відомо, що в Черкасах поховано ще одного учасника національно-визвольного руху України - поета Василя Симоненка. Відомо також, що В. Стус вчився в школі № 175 м. Донецька, його київська адреса - вул. Львівська, 62, кв.1.

Наведені матеріали свідчать, що в Україні є досить значна кількість пам'яток, що висвітлюють національно-визвольну боротьбу українського народу. В той же час є ще багато невирішених проблем, що можна вирішити лише виявленням нових пам'яток.

Значну увагу слід звернути на виявлення пам'яток, пов'язаних з діяльністю Центральної Ради в Києві й Української Національної Ради у Львові, на державні утворення періоду революцій і громадянської війни (1917-1921 рр.) - Директорії, Гетьманату. Ще чекають на об'єктивне висвітлення діяльність КПЗУ, ОУН-УПА, дисидентського руху 60-80-х рр. Це дасть можливість повніше відтворити духовну спадщину народу України.

## **2. Пам'ятки архітектури і містобудування**

Історико-культурні ресурси України є важливою (а для окремих регіонів — основною) складовою туристсько-рекреаційного потенціалу. Вони відзначаються великою різноманітністю і включають археологічні та історичні знахідки, середньовічні фортифікаційні споруди і печерні міста, культові об'єкти різної конфесійної належності, палацові ансамблі, місця історичних подій, а також специфічні локальні особливості культури і побуту різних етнічних груп українців та інших народів, що населяють територію країни.

Найважливішою, складовою історико-культурної спадщини є пам'ятки архітектури і містобудування. В Україні на державному обліку перебуває близько 15,7 тис. архітектурно-історичних пам'яток. Значно чисельнішою є група унікальних пам'яток, виявлених порівняно недавно, їх хронологічний діапазон надзвичайно широкий: від античних давньогрецьких полісів Північного Причорномор'я і давньоруських архітектурних споруд Києва, Чернігова, Овруча до творів класицизму і модернізму XIX-XX століть. На базі найбільш значимих пам'яток створено 47 історико-архітектурних та історико-культурних заповідників і музеїв: серед них статус національних мають *«Давній Галич»*, *«Кам'янець»*, *«Києво-Печерська Лавра»*, *«Могила Г.Шевченка»*, *«Переяслав»*, *«Софія Київська»*, *«Чернігів Стародавній»*, *«Чигирин»*, *«Херсонес Таврійський»*, *«Хортиця»*; загальнодержавних — *«Гетьманська столиця» в Батурині*, *«Одеський замок»*, *«Підгорецький замок»*, *«Стара Одеса»*, *«Старий Крим»*, *«Стародавній Київ»*. Заповідники і музеї такого профілю функціонують також в *Алуці*, *Бахчисарай*, *Вишгороді*, *Глухові*, *Дубно*, *Жовкві*, *Качанівці*, *Керчі*, *Луцьку*, *Новгород-Сіверському*, *Острозі*, *Путивлі*, *Святогірську* та ін.

Архітектурні ансамблі *Києво-Печерської Лаври*, *Софії Київської*, історичний центр *Львова* і *Кам'янець-Подільського* включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Перспективу внесення до цього списку мають і інші історичні пам'ятки Києва, Новгород-Сіверського, Чернігова.

Всього в Україні 39 історичних міст, вік яких перевищує тисячу років, а понад 500 міст і містечок мають 900-річну історію. Налічується також 1399 міст і селищ та близько 8 тисяч сіл, які мають цінну історико-культурну спадщину. Список історичних міст України включає 371 населений пункт у яких історико-культурна спадщина збереглася в найбільш сконцентрованому вигляді.

Найдавніші в Україні пам'ятки архітектури і містобудування зосереджені в Північному Причорномор'ї. Це давньогрецькі поліси Херсонес (Севастополь), Пантікапей (Керч), Ольвія (Очаків), Керкінітида (Євпаторія), Тіра (Білгород-



Дністровський), Неаполь Скіфський (Сімферополь) та ін. В Криму, в Бахчисарайському районі, виявлені також найдавніші з відомих печерних міст - Ескі-Кермен (У-УІ), Мангуп-Кале (УІ-ХУ), Чуфут-Кале (ХХVІІІ) - і Успенський печерний монастир (ХІІ-ХІХ). Серед подібного роду пам'яток представляють інтерес ранньослов'янські печерні храми в с. Міжгір'я Тернопільщині («Святиня язичницька») та в с.Бокота на Хмельниччині.

Архітектурна спадщина періоду Київської Русі (ІХ-ХІІІ) в її первісному вигляді збереглася лише частково. Це Софійський собор, Золоті ворота, церква Спаса на Берестові, Успенський собор і Троїцька надбрамна церква в Києво-Печерській Лаврі, Михайлівський собор Видубицького монастиря, Михайлівський Золотоверхий монастир, церкви Богородиці Пирогощі та Кирилівська в Києві, Спаський собор, Борисоглібський собор, Іллінська церква, Єлецький Успенський монастир, П'ятницька церква в Чернігові, церква Василя в Овручі, Спасо-Преображенський собор у Новгород-Сіверському, Юрійівська (Успенська) церква в Каневі, Успенський собор у Володимир-Волинському, церква Св. Пантелеймона в с. Шевченкове Івано-Франківської області, церква Св. Миколи у Львові, «Горянська ротонда» в Ужгороді, церква Іоанна Предтечі в Керчі та ін.

Серед найкращих зразків дерев'яного зодчества, яких особливо багато на Поліссі і в Карпатах — церкви Св. Дмитрія (ХV, с. Пшин Волинської обл.), Св. Параскеви (ХУ-ХУІІІ, с. Олександрівна, Закарпатської обл.), Спасо-Преображенська (ХVІ, с. Нуйно Волинської обл.), Вознесіння Господнього «Струківська» (ХVІ, смт. Ясиня Закарпатської обл.), Благовіщення Богородиці ( ХVІ, Коломия Івано- Франківської обл.), Миколаївська (ХVІІ, с. Гусний Закарпатської обл.), Св. Михайла (ХVІІ, с. Ісаїв Львівської обл.), Св. Юра (ХVІІ, Дрогобич), Різдва Богородиці (ХVІІ-ХУМІ, с. Жубровичі Житомирської обл.), Хрестовоздвиженська (ХVІІІ, Кам'янець-Подільський), Св. Миколи (ХVІІІ, Вінниця), Троїцький собор (ХVІІІ, Новомосковськ; найбільша дерев'яна сакральна споруда в Україні), Троїцька (ХVІІІ, с. Троковичі Житомирської обл.), Св. Миколи (ХVІІІ, с. Данилове Закарпатської обл.), Троїцька (ХVІІІ, с.

Бушеве Київської обл.), Св. Юрія (XVIII, с. Батетичі Львівської обл.), Св. Трійці (XVIII, с. Коротичі Рівненської обл.), Св. Трійці (XVIII, смт. Степань Рівненської обл.), Вознесіння Господнього (XVIII, Чортків Тернопільської обл.), Пресвятої Богородиці (XVIII, Берислав Херсонської обл.), Св. Іоанна Сучавського (XVIII, с. Виженка Чернівецької обл.), Різдва Богородиці (XIX, с. Матків Львівської обл.), Воздвиження Чесного Хреста (XIX, с. Опірець Львівської обл.), Св. Іллі (XIX, с. Шепіт Чернівецької обл.) та ін.

Серед кам'яних культових споруд виділяються:

а) церкви — Різдва Христового (XIII-XIV, Галич), Різдва Богородиці (XIV-XV, Рогатин Івано-Франківської обл.), Миколаївська (XV-XVII, Кілія Одеської обл.), Миколаївська (XVI, Олевськ), Успенська (XVI, с. Крилос Івано-Франківської обл.), Воздвиження (XVI, Дрогобич Львівської обл.), Воздвиженська (XVI, Тернопіль), Успенська (ансамбль XVI-XVII, Львів), Іллінська (XVII, Суботів), Михайлівська (XVII, Переяслав-Хмельницький Київської обл.), Успіння Богородиці (XVII, с. Низкиничі Волинської обл.), Іллінська (XVII, Київ), Миколи Притиска (XVII, Київ), Спасо-Преображенська (XVIII, Великі Сорочинці Полтавської обл.), Св. Іллі (XVIII, Новомиргород Полтавської обл.), Андріївська (XVIII, Київ), Покрова Богородиці (XVIII, Київ), Миколаївська з дзвіницею (XVIII-XIX, Диканька), Запорізька (XVIII, Берислав), Греко-Софіївська (XVIII, Херсон), Воскресіння Христового (XVIII, Суми), Троїцька (XIX, Приморськ), Трьох-Анастасіївська (XIX, Глухів Сумської обл.), Воскресіння (XIX, Форос АР Крим), Свято-Миколаївська (XIX, Миколаїв), Покрова Богородиці (XX, с. Пархомівка Київської обл.), церква-меморіал «Козацькі могили» (XX, с. Пляшева Рівненської обл.);

б) собори — Різдва Богородиці (XVI-XVII, Козелець), Вірменський (XIV-XV, Львів), Латинський кафедральний собор Вознесіння Пресвятої Діви Марії (XIV-XVIII, Львів), Миколаївський (XVII, Ніжин Чернігівської обл.), Вознесенський (XVII, Переяслав-Хмельницький Київської обл.), Велика Лаврська дзвіниця (XVII, Київ), Троїцький (XVII, Чернігів), Покровський (XVII, Харків), Спасо-Преображенський (XVII, Ізюм Харківської обл.),

Преображенський (XVIII, Дніпропетровськ) Св. Антонія і Феодосія (XVIII, Васильків Київської обл.), Троїцький (XVIII, Новомосковськ Дніпропетровської обл.), Св. Юра (XVIII, Львів), Святодухівський (XVIII, Ромни Сумської обл.), Покровський (XVIII, Київ), Різдва Богородиці (XVIII, Козелець), Володимирський (XIX, Київ), Свято-Пантелеймонівський (XIX, Одеса), Св. Варвари (XIX, Бердичів Житомирської обл.), Спасо-Преображенський (XIX, Житомир), Покрова Богородиці (XIX, Ізмаїл Одеської обл.), Св. Володимира (XIX-XX, Севастополь), Миколаївський кафедральний (XX, Чернівці);

в) костели — Св. Варфоломія (XII-XIII, Дрогобич Львівської обл.), Св. Єлизавети (XIII-XV, Хуст Закарпатської обл.), Домініканський (XV-XVIII, Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.), Пресвятої Діви Марії, колегіата (XVIII-XIX, Івано-Франківськ), єзуїтів (XVII, Луцьк), єзуїтів (XVII, Львів), Св. Лаврентія (XVII, Жовква Львівської обл.), бернардинців (XVIII, Луцьк), Домініканський (XVIII, Тернопіль), Миколаївський (XVIII, Мукачеве Закарпатської обл.), Миколаївський (XIX, Київ), Св. Олександра (XIX, Київ);

г) монастирі і лаври — Сурб-Хач (вірменський) (XIV-XVIII, Старий Крим), Унівський монастир-фортеця (XIV-XVIII, с. Унів Львівської обл.), Домініканський (XIV-XVIII, Львів), Троїцький (XV, с. Тригір'я Житомирської обл.), Святогірський (Успенський) монастир-фортеця (XV, с. Зимне Волинської обл.), Почаївська Свято-Успенська лавра (XVI-XVIII, Тернопільської обл.), Троїцький монастир-фортеця (XVI-XVIII, с. Межиріч Рівненської обл.), Мовчанський (XVI-XIX, Путивль Сумської обл.), Густинський (XVII, Чернігівська область), Манявський скит (XVIII, с. Манява Івано-Франківської обл.), Бернардинський (XVII, Львів), Мгарський (XVIII-XIX, Полтавська область), Хрестовоздвиженський (XVIII-XIX, Полтава), Святогірська Успенська лавра (XVIII-XIX, Святогірськ Донецької обл.), Флорівський (XVIII-XIX, Київ), Крехівський (XVIII-XX, Львівська обл.), Бернардинський (XVIII-XIX, Луцьк);

д) караїмські кенаси в Києві та Євпаторії; мечеті в Євпаторії (Джума-

Джамі), Феодосії, Сімферополі; синагоги в Києві, Сатанові, Луцьку, Чернівцях, Гусятині, Умані, Дрогобичі (найбільша хоральна); кірхи в Києві, Луцьку та ін.

Серед фортифікаційних споруд, що збереглися на території України слід відзначити генуезькі фортеці в Судаку і Феодосії (XIV-XV), фортеці і оборонні замки в Кам'янець-Подільському (XI-XVIII), Кременці (XII-XIV), Білгород-Дністровському (XIII-XV), Ужгороді (XIII-XVI), Луцьку (XIII-XV), с. Невицьке Закарпатської обл. (XIII-XVII), Мукачевому (XIV-XVII), Бучачі (XIV-XVII), Острозі Рівненської обл. (XIV-XVI), Сутківцях (XIV-XVII), Свіржі (XVI-XVII), Дубно (XV-XVII), Корці (XV-XVIII), Меджибожі (XV-XVIII), Жовкві (XVI), Бережанах Тернопільської обл. (XVI), Скалі-Подільській (XVI), Олесько (XVI-XVII), Збаражі Тернопільської обл. (XVII), Києві (XVII-XIX), Кіровограді та Керчі (обидві — XVIII) та ін. Територіальне фортифікаційні споруди сконцентровані в Тернопільській, Львівській, Рівненській областях, тим часом у Лівобережній Україні вони взагалі не збереглися.

Серед світських споруд вирізняються своєю архітектурою Бахчисарайський ханський палац (XVI-XVII), палац Вишневецьких (XMI-XVIII, Тернопільська обл.), будинок полкової канцелярії (XX/II-XX, Чернігів), Марійський палац (XVIII, Київ), Олександрійський палац (XVIII, Луганська обл.), палац Кирила Розумовського (XVI-XIX, Батурин Чернігівської обл.), палац Г. Потьомкіна (XVIII, Дніпропетровськ), палац Потоцьких (XIX-XX, Львів), палац Комарів-Чихачових (XIX, Муровані Курилівці Вінницької обл.), садиба Тарнавського (XIX, Качанівка Чернігівської обл.), 17 палаців цукропромисловців В.Ф. Симиренка, Б.І. Ханенка, Терещенків, Бродських, М.Р. Закса та ін. у Києві (XIX-XX), палац Воронцова (XIX, Одеса), дача «Ластівчине гніздо» (XX, Місхор), палацові комплекси в Підгірцях Львівської обл. (XVII), Тульчині (XVIII), Алупці (XIX), Масандрі (XIX), Шарівці (XIX), Кореїзі (XIX), Лівадії (XX), а також поміщицькі маєтки — переважно в лісостеповій частині України; університет (колишня резиденція митрополита Буковини і Далмації) (XVIII, Чернівці), Червоний корпус національного університету імені Тараса Шевченка (XIX, Київ), Львівський університет

(будинок Головного крайового сейму) (XIX), лицей князя І. Безбородька (XIX, Ніжин Чернігівської обл.); театри опери і балету в Одесі (XIX), Львові (XIX), Києві (XX), Донецьку (XX); контрактний дім (XIX, Київ), нова біржа (XIX, Одеса), будинок губернського земства (XX, Полтава), будинок Державного банку (XX, Київ), «Будинок з химерами» (XX, Київ), палац Праці (XX, Дніпропетровськ), будинок художника (XX, Луцьк); залізничні вокзали Києва, Чернівців, Жмеринки, Львова, Дніпропетровська; Дніпрогес (Запоріжжя); астрономічна обсерваторія (XIX, Миколаїв) та ін.

Історико-художню цінність мають архітектурні ансамблі Хрещатика і Подолу (Київ), Круглої площі (Полтава), Приморського бульвару і Думської площі (Одеса), площі Свободи (Харків), площі Ринок (Львів), міської ратуші (Івано-Франківськ) та ін.

Пам'ятки архітектури і містобудування різних історичних епох і стильових напрямів споруджені за проектами вітчизняних (О. Вербицький, З.Горголевський, І. Григорович-Барський, А. Гун, В. та О. Беретті, О. Бернардацці, Я. де Вітт, В. Заболотний, Ю. Захарович, С. Ковнір, О. Красносельський, П. Красовський, В. Кричевський, Л. Косовський, І. Левинський, А. Меленський, Б. Меретин, В. Ніколаєв, Я. Погребняк, О. Яновський, В. Ярославський) і зарубіжних (П. Барбон, О. Бекетов, Ф. Боффо Дж. Бріано, Е. Блор, Г. Гельнер, Й. Главка, К. Ешліман, Петро Італієць, Ч. Камерон, Дж. Кваденгі, Лакруа, Ф. Растреллі, Коджа Сінан, Г. Торрічеллі, С. Фесінгер, В. Честе, Й.-Г. Шедель, А. Шервуд, О. Щусев) архітекторів. Візантійський стиль представлений церквою Іоанна Предтечі в Керчі, Десятинною церквою в Києві (не збереглася), кафедрою Спаса в Чернігові, церквою в Овручі Житомирської обл. Інтерпретацією візантійського стилю з відчутним впливом готики можна вважати

церкви Галича, Межиріччя, Львова. Псевдовізантійсько-руський стиль, поширений у II половині XIX ст., характерний для культових споруд Житомира, Дніпропетровська, Харкова; Володимирського собору в Києві. Романський вплив прочитується в архітектурі фортець Білгород-

Дністровського, Судака, Кам'янець-Подільського, Хотина. Готичний стиль, сприйнятий архітектурою Західної України в кінці XIV ст., визначає образ костелів Кам'янець-Подільського, Львова, Берегового Закарпатської обл., Скала-Подільської, замків Острога, Луцька, Кременця, Меджибожа. Воронцовський палац в Алупці та палац в Шарівці збудовано в неоготичному стилі.

На заході України збереглися і зразки ренесансної архітектури:

«Чорна кам'яниця», будинок і вежа Корнякта, Братська (Успенська) церква, каплиці Боїмів та Кампанів у Львові, костел у Гусятині Тернопільської обл., Успенська церква у Крилосі, палац у Підгірцях. Вплив художніх ідей італійського ренесансу простежується в архітектурі Білого палацу в Лівадії. Належність до стилю бароко є очевидною в архітектурі П'ятницької церкви, собору Св. Юра, Бернардинського костелу у Львові, а також церкви гетьмана Б.Хмельницького в Суботові. Розквіт українського (або козацького) бароко припадає на XVII-XVIII ст., а його центр знову зміщується в Наддніпрянщину. Під впливом цього стилю споруджуються нові і перебудовуються давні культові споруди: Софійський собор, Михайлівська церква у Видубицькому монастирі, Михайлівський собор, церкви Спаса на Берестові, Троїцька, Набережно-Микільська, Покровська, а також Георгіївський собор, Маріїнський палац у Києві. Яскравим зразком архітектури бароко є церкви, костели, синагоги у Львові, Харкові, Ужгороді, Ромнах (Сумська обл.), Чернігові, Батурині (Чернігівська обл.), Ізюмі (Харківська обл.), Сумах, Ніжині, Прилуках (Чернігівська обл.), Шаргороді (Вінницька обл.), Охтирці (Сумська обл.) та інших містах. Стиль рококо простежується в архітектурі Андріївської церкви, дзвіниць Михайлівського та Софійського соборів у Києві, собору Св. Юра у Львові, головної церкви Почаївської Лаври, собору у м. Козелець, Домініканського костелу у м. Тернопіль та ін.

Класичний стиль (кінець XVII-XIX ст.) характерний переважно для світських споруд. До нього належать численні палаци, ратуші, адміністративні будинки Києва, Полтави, Харкова, Львова, Одеси, Чернівців, Чернігова,

Херсона, Яготина (Київської обл.), Глухова (Сумської обл.), Батурина (Чернігівської обл.)- Серед культових споруд кращими зразками цього стилю є собори Одеси, Херсона, Кременчука (Полтавської обл.), Чернівців, а також Аскольдова могила і церква Різдва на Подолі в Києві. Віденський неоренесанс є еклектичним стильовим напрямом, виявленим в архітектурі театральних будівель Києва, Одеси та Львова. Представлені також провідні стилі ХХ ст.: модерн (будинок губернського земства в Полтаві, Бессарабський критий ринок у Києві), конструктивізм (будинок Держпрому в Харкові) та ін.

### **3.Археологічні пам'ятки**

Серед **археологічних пам'яток** заслуговують на увагу стоянки давньої людини та городища: Трипілля (Київська обл.), Королево (Закарпатська обл.), — найстаріше з відомих у Європі поселень (500-150 тис. р. до н. е.), Каїк-Коба (АР Крим), Добраничівка (Київська обл.), Більськ (Полтавська обл.), Івахнівці (Хмельницька обл.), Мезин (Чернігівська обл.), а також античні кургани — Товста могила та Чортотлик (Дніпропетровська обл.), П'ятихатиха (Київська обл.), Солоха і Гайманова могила (Запорізька обл.), Лита могила (Кіровоградська обл.), Царський та Золотий кургани (АР Крим), Змієві вали та укріплені ранньофеодальні городища (Путивль, Вишгород, Володимир, Белз, Пліснесько, Звенигород, Василев та ін.).

### **4.Музеї**

Перші в Україні **музеї** були відкриті в Миколаєві (1806), Феодосії (1811), Одесі (1825) і при Київському університеті (1835). За даними довідника «Музеї України», сьогодні в країні функціонує понад 550 офіційно зареєстрованих музеїв, з яких 18 мають статус національних. Значна кількість музеїв зосереджена в Києві, Львові, Кам'янець-Подільському Чернігові, Одесі, Переяслав-Хмельницькому. Багато музейних установ у Черкаській, Чернігівській, Вінницькій, Донецькій областях та АР Крим. Кожне, навіть невелике, містечко і чимало сіл України мають свої краєзнавчі музеї, експонати яких присвячені місцевій історії. Всього на громадських засадах

функціонує близько 7 тис. музеїв

Своєю специфікою відрізняються музеї: історії соляних копалень (Солотвино Закарпатської обл.), писанки (Коломия Івано-Франківської обл.), лісу і сплаву (НПП «Синевир» Закарпатської обл.), авіації і космосу (Житомир і Полтава), діаспори (Чернівці), мініатюрної книги (Горлівка Донецької обл.), рідкісної книги (Ніжин Чернігівської обл.), порцеляни (Баранівка Житомирської обл.), історичних коштовностей, гетьманства та однієї вулиці (Київ), ткацтва (с. Обуховичі Київської обл.), вишиваних ікон та образів і аптека-музей «Під чорним орлом» (Львів), партизанської слави (в катакомбах с. Нерубайське Одеської обл.), цукру (с. Черномик Вінницької обл.), бджільництва (Гадяч Полтавської обл.) та ін. Картинні галереї, що володіють цінними колекціями творів українських і зарубіжних художників, створено в Києві, Львові, Одесі, Харкові, Феодосії, Луцьку, Воловці (народних майстрів) та інших містах. Експозиції меморіальних музеїв та приватні колекції містять особисті речі і твори Й.С. Баха, Л. ван Бетховена, К. Брюллова, Д. Веласкеса, А. Вівальді, М. Врубеля, Ф. Гойї, І. Гьоте, М. Караваджо, Р. Кента, І. Крамського, Ж. де Латура, І. Левітана, Я. Матейка, В.А. Моцарта, В. Перова, Н. Паганіні, О. Пушкіна, Х. Рібери, П.П. Рубенса, Я. Станіславського, В. Сурікова, В. Тіціана, К. Фаберже, П. Чайковського, А. Чехова, І. Шишкіна, Ф. Шопена та ін.

#### **5. Містя, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей.**

Серед туристичних ресурсів важливу роль відіграють місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей, де створено меморіальні музеї-садиби: Т. Шевченка — с. Моринці Черкаської обл., Лесі Українки — м. Новоград-Волинський Житомирської обл. та с. Колодяжне Волинської обл., І. Франка — с. Нагуєвичі Львівської обл., І. Карпенка-Карого — с. Миколаївка (Хутір

«Надія») Кіровоградської обл., К. Білокур — с. Богданівка Київської обл., О. Довженка — м. Сосниця Чернігівської обл., Г. Сковороди — с. Чорнухи Полтавської обл. та с. Сковородинівка Харківської обл., І.



Котляревського та Панаса Мирного — м. Полтава, М. Гоголя — с. Гоголеве Полтавської обл., В. Даля — м. Луганськ, М. Пирогова — м. Вінниця, М. Коцюбинського — м. Чернігів, О. Кобилянської та Ю. Федьковича — м. Чернівці, А. Чехова — м. Ялта та м. Суми, І. Айвазовського — м. Феодосія. В Україні функціонує понад 50 літературно-меморіальних музеїв вітчизняних і зарубіжних письменників. Важливим біосоціальним ресурсом є місця народження видатних людей (деякі з них зазначені в табл. 6.2). Найбільш насичені ресурсами даного типу є м. Київ, а також Київська, Львівська, Полтавська, Черкаська, Чернігівська області, АР Крим.

## **6. Традиційна культура**

Регіональні особливості культури і побуту, народні пісні і танці, святкові гуляння (Різдво, Масляна, Івана Купала, весільний обряд і т. ін.) також виступають вагомим туристичним ресурсом, що характерно, зокрема, для Гуцульщини, Бойківщини, Полісся, Поділля, Буковини. Серед основних осередків традиційної культури слід назвати Коломию, Косів, Рахів (гуцульські ремесла і народне мистецтво), Космач (писанкарство), Кролевець (художнє ткацтво), Боромля (лозові меблі), Петриківка (художній розпис), Вашківці (музей майстра української народної творчості Г. Тараса), Дігтярі та Решетилівка (килимарство, вишивка), Опішня (гончарство), Сорочинці (традиційний ярмарковий центр). В окремих регіонах можна познайомитися з обрядами, звичаями, кухнею інших народів, що населяють Україну: кримських татар (АР Крим), болгар (Одещина), євреїв (Одещина, Київщина, Житомирщина), молдаван (Буковина, Одещина), румун (Закарпаття, Буковина), угорців, словаків (Закарпаття), поляків (Житомирщина, Львівщина), греків (Донеччина) та ін. Етнографічним особливостям регіонів України присвячені експозиції музеїв архітектури і побуту під відкритим небом, що функціонують у Львові (найстаріший), Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Києві, Чернівцях, Галичі, Черкасах, Корсунь-Шевченківському, Луцьку, Краснодарі, Дніпропетровську, Коломиї, Сарнах. Своєрідними музеями під відкритим небом можна вважати чимало сіл Закарпаття, Буковини, Поділля, Полісся, а

також експериментальне село

Шляхова Вінницької області — переможець міжнародної виставки 1967 року в Монреалі (Канада).

В Україні налічується близько 53,6 тис. історико-культурних пам'яток, з яких 12 тис. становлять інтерес як туристсько-екскурсійні об'єкти, хоча в туризмі задіяно менше 5,5 тис. (за деякими джерелами — 8 тис).

Загалом за насиченістю, різноманітністю історико-культурних ресурсів і перспективами їх залучення до рекреаційної сфери області України можна поділити на такі типи:

А) з високим потенціалом — м. Київ; Львівська, Хмельницька, Закарпатська обл., АР Крим, Івано-Франківська, Черкаська, Київська обл.;

Б) із середнім потенціалом — Чернівецька, Донецька, Чернігівська, Вінницька, Харківська, Одеська, Тернопільська, Полтавська, Житомирська обл.;

В) із низьким потенціалом — Сумська, Запорізька, Дніпропетровська, Луганська, Херсонська, Миколаївська, Рівненська, Кіровоградська, Волинська обл.

Використання історико-культурних ресурсів України, в тому числі з оздоровчою метою є недостатнім. Це пов'язано в першу чергу з відсутністю їх чіткого обліку, належного рівня реклами, незадовільним станом розвитку інфраструктури і — що особливо турбує — поганою збереженістю пам'яток, обумовленою відсутністю фінансування та інституту меценатства, а також нерозробленістю методик залучення історико-культурної спадщини до туристсько-рекреаційної сфери.

### **Питання для самопідготовки**

1. Яке значення має проблема дослідження пам'яток, що відображають національно-визвольну боротьбу українського народу?

2. Охарактеризуйте пам'ятки національно-визвольної війни українського народу.

3. Дайте характеристику пам'яткам опришківського руху.
4. Яким діячам національно-визвольної боротьби встановлені пам'ятки в Україні?
5. Які історико-культурні пам'ятки України віднесені до світової спадщини ЮНЕСКО?
6. Дайте характеристику історико-культурному заповіднику Давній Галич.
7. Назвіть архітектурні пам'ятки України періоду Київської держави.
8. В яких населених пунктах України збереглися найкращі зразки сакральної архітектури?
9. Які фортифікаційні споруди пов'язані з національно-визвольною боротьбою українського народу?
10. Які вам відомі пам'ятки містобудування України?

#### **Тема 4. Природні краєзнавчо-туристичні ресурси України**

##### **План**

1. Водні ресурси.
2. Лісові ресурси
3. Гірсько-туристичні ресурси
4. Кліматичні ресурси.
5. Природно-заповідний фонд України.

##### **1. Водні ресурси**

**Природні краєзнавчо-туристичні ресурси** — це природні та природно-антропогенні ландшафти, об'єкти та явища живої і неживої природи, які мають комфортні властивості для туристичної діяльності, які можна використати для її організації протягом певного часу.

Розвиток туризму і краєзнавства передбачає максимальне

використання природних та історико-культурних можливостей території, а також інфраструктури виробничої і невиробничої сфер економіки, адміністративно-територіального поділу з урахуванням вимог ефективного природокористування та охорони навколишнього природного середовища.

Україна має надзвичайно багаті й різноманітні природні туристично-краєзнавчі ресурси: кліматичні, водні, орографічні (гірські хребти та передгір'я), приморсько-пляжні, біотичні (лісові), ландшафтні, бальнеологічні, фітолікувальні (масиви лісових і паркових насаджень), спелеологічні тощо.

Загальна площа природних рекреаційних ландшафтів України становить 9,4 млн га (15,6 % території держави).

Для України характерні переважно рівнинні території з невеликими висотами. За даними І. М. Гуньовського, середня висота рівнинної частини, яка займає 95 % площі України, становить 175 м над рівнем моря, і тільки 5 % припадає на Українські Карпати й Кримські гори — унікальні для рекреаційного освоєння природні комплекси. Гірсько- рекреаційні ресурси Українських Карпат і Кримських гір використовуються для розвитку відпочинкового, кінного, гірськолижного, пізнавального, екологічного туризму тощо.

**Водні ресурси** — це гідрологічні й лімнологічні (річки, потічки, водосховища і ставки, канали і моря), бальнеологічні (мінеральні й термальні води) і бальнеогрязьові (запаси грязей) ресурси. Україна відносно добре забезпечена водно-рекреаційними ресурсами. Країна має добре розвинену річкову сітку, до складу якої входить близько 73 тис. річок, у тому числі 14 з них мають довжину понад 500 км. Загальний об'єм стоку всіх річок становить 210 км<sup>3</sup>. Більшість річок України належить до басейну Чорного й Азовського морів. Річки мають переважно дощове і снігове живлення та, здебільшого, рівнинний характер. Найбільшими річками України є: Дніпро, Дністер, Дунай, Південний Буг, Сіверський Донець, Західний Буг, Прип'ять, Десна, Ворскла, Оріль, Черемош, Прут,

Стрий.

На річках Карпат і Кримських гір часто трапляються пороги і водоспади, які є туристичними атракціями. Найвідоміші з карпатських водоспадів: Гук (у підніжжі Говерли), Манявський (на р. Манявці), Шипіт (на р. Шипіт), Яремчанський (Яремча); найгарніші кримські: Учан-Су та Джур-Джур.

Значні запаси водних ресурсів України зосереджені в озерах, яких нараховується понад 20 тис., у тому числі 30 озер площею понад 10 км<sup>2</sup>. Також в Україні створено понад 1057 водосховищ та понад 27 тис. ставків. Територією України вони розподіляються нерівномірно.

Озера України можна згрупувати на Волинські, Придунайські, Чорноморські (озера-лимани), Кримські та Деснянські.

Багатою на озера є Волинь. Різні за формою і глибиною волинські озера провального і карстового походження трапляються групами і поодиноці. Найбільш відома група Шацьких озер (складається з 22 озер). Найбільше з них — оз. Свитязь (площа дзеркала 24,5 км<sup>2</sup>, найбільша глибина 58 м) — називають "Українським Байкалом". Серед інших великих озер Шацької групи популярністю серед туристів користуються такі: Пулемецьке (16,3 км<sup>2</sup>), Турське (13,5 км<sup>2</sup>), Луки, Біле, Довге.

Придунайські озера заплавного походження, більшість з них Мілководні і з'єднані між собою протоками й каналами. Тут знаходиться найбільше прісноводне озеро України — Ялпуг (149 км<sup>2</sup>), з'єднане з озером Кугурлуй. Цікавими для краєзнавців озерами є Китай (60 км<sup>2</sup>) та Катлабуг (68 км<sup>2</sup>).

На узбережжі Чорного моря розміщені 22 озера-лимани: Сасик (210 км<sup>2</sup>), Тилігуйський (160 км<sup>2</sup>), Хаджибейський (70 км<sup>2</sup>), (72 км<sup>2</sup>), Шагани (70 км<sup>2</sup>), Куяльницький (61 км<sup>2</sup>), Буй (30 км<sup>2</sup>) тощо. У Криму найбільшими є такі озера: Сасик-Сиваш (76,3 км<sup>2</sup>), Донузлав (46,2 км<sup>2</sup>), Айгульське (37,5 км<sup>2</sup>), Актаське (26,8 км<sup>2</sup>), Узунларське (21,2 км<sup>2</sup>), Кирлеуцьке (20,8 км<sup>2</sup>), Тобечицьке (18,7 км<sup>2</sup>) та інші; на узбережжі Азовського моря — Молочний

лиман (170 км<sup>2</sup>).

А найбільшими в Україні є Дніпровський (860 км<sup>2</sup>) і Дністровський (360 км<sup>2</sup>) лимани.

Карпатські озера за способом виникнення поділяються на льодовикові, вулканічні та завальні. Серед туристів і краєзнавців найбільшою популярністю користуються славнозвісні високогірні карпатські озера льодовикового походження: Бребенескул (на висоті 1801 м), Брескул (1750 м), Несамовите (1750 м), Верхнє (1628 м), Драгобратське (1600 м), Нижнє (1515 м), Марічейка (1510 м), Ворожеска (1460 м), Шибене (1024 м), Озирце (1000 м), Синевир (989 м), Ворочівське (706 м), Синяк (600 м).

Найбільші штучні водойми України створено на Дніпрі. Це Київське (площа водного дзеркала 922 км<sup>2</sup>), Канівське (582 км<sup>2</sup>), Кременчуцьке (2252 км<sup>2</sup>), Дніпродзержинське (567 км<sup>2</sup>), Дніпровське (410 км<sup>2</sup>) і Каховське (2155 км<sup>2</sup>) водосховища. Функціонують також великі водосховища на інших

річках держави: Дністровське (142 км<sup>2</sup>) на Дністрі, Червонооскольське (123 км<sup>2</sup>) і Печенізьке (86,2 км<sup>2</sup>) на Сіверському Дінці, Ладиженське (20,8 км<sup>2</sup>) на Південному Бузі, Старобешівське (8,3 км<sup>2</sup>) на Кальміусі тощо.

Україна багата на запаси різноманітних мінеральних вод. За експлуатаційними запасами мінеральних вод виділяють: АР Крим, Закарпатську, Львівську, Хмельницьку, Вінницьку, Полтавську, Одеську та інші області, в межах яких на базі затверджених запасів мінеральних вод здавна існують такі загальновідомі курорти, як Трускавець, Моршин, Східниця, Немирів, Шкло, Черче, Свалява, Шешори, Сатанів, Хмільник, Миргород, Березівка, Куяльник, Євпаторія, Саки тощо.

Перспективними з точки зору розвитку краєзнавства та туризму є лісові та озерні природні територіальні комплекси Полісся. Проте, значна частина цієї території забруднена радіоактивними речовинами внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Екологічно чистою залишилася лише територія західної частини Волинської області, де особливе місце серед рекреаційне привабливих територій займає Шацький національний природний парк (НПП).

Шацький НПП було створено у 1983 р. з метою збереження, відтворення та ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову та естетичну цінність. Площа парку становить 48 997 га. Волинське поозер'я характеризується великими за площею та глибиною озерами, великими лісовими масивами, а також теплим і м'яким кліматом, значними рибними ресурсами — все це створює сприятливі умови для масового відпочинку.

Нині переважаючим на території парку є загальнооздоровчий відпочинок у зоні стаціонарної рекреації озер Свитязь і Пісочне. Саме тут сконцентровано 56 баз відпочинку з незначною ємністю, спортивно- оздоровчі та дитячі табори, санаторії, пансіонати, стаціонари вищих навчальних закладів та два наметові містечка. Водночас у різних закладах можуть відпочивати близько 7600 осіб.

Багаті рекреаційно-курортні ресурси в зоні Шацьких озер дуже перспективні для організації масового *регульованого* відпочинку, туризму та санаторного лікування. Проте, нині в районі озера Свитязь унаслідок надмірного рекреаційного навантаження різко загострилася екологічна ситуація.

## **2. Лісові ресурси**

Лісові ресурси держави, поряд з економічними функціями, відіграють важливу рекреаційну та природоохоронну роль. Рекреаційна цінність лісів визначається їх соціально-культурною, економічною і медико-біологічною функціями (за М. С. Мироненком, І. Т. Твердохлебовим).

Особливе значення має медико-біологічна функція, яка сприяє зниженню захворюваності, збільшенню тривалості життя. Медико-біологічна функція лісів полягає у виділенні кисню, поглинанні вуглекислого газу, пилу і шуму, іонізації повітря фітонцидами.

Другою важливою рекреаційною функцією лісів є їхні естетичні властивості. Вирішального значення естетичні властивості лісів набувають у тих лісонасадженнях, куди приїжджають рекреанти заради прогулянок,

уїкендового відпочинку, збору ягід і грибів, лікарських рослин тощо.

Україна належить до європейських країн, слабо забезпеченими ресурсами, її лісистість становить усього 14,3 % . порівняння, цей показник у Румунії складає 26 % , у Польщі - 28 % , у Німеччині — 30 % , у Білорусі — 35 % , у Словаччині— 38 % .

Лісистість у різних частинах і регіонах нашої держави нерівномірна. Вона значно вища на заході й півночі, особливо в Карпатах, а також у Кримських горах. У західній і північній частинах України вкрита лісом площа становить 20—40 % , у Карпатах — понад 40 % , в Криму — 10 % .

За даними А. С. Генсірука, площа українських лісів державного значення становить 6,9 млн га, а тих, що можуть використовуватись для рекреаційної діяльності, — 4 млн га.

### **3.Гірсько-туристичні ресурси**

Гірсько-туристичні ресурси нашої держави зосереджені в Кримських горах й Українських Карпатах.

Українські Карпати — один з найбільш мальовничих регіонів України — характеризується середньовисокими горами, чітко вираженою вертикальною зональністю. Близько 40 % території Карпат вкрита лісом, а ще близько 35 % зайнято лучною рослинністю.

У межах України довжина Карпат від верхів'їв р. Сяну (на західному кордоні держави) до витоків р. Сучави (на румунському прикордонні) становить 280 км. Простягаються вони з північного заходу на південний схід майже на 280 км при середній ширині близько 100 км. Окремі гірські хребти розділені поздовжними улоговинами та розчленовані глибокими поперечними долинами.

Загалом у межах України Карпати поділяються на: зовнішні (Скибові), куди входять Бескиди, Ґоргани і Покутсько-Буковинські Карпати; центральні або Верховинські; внутрішні або Полонинсько-Чорногірські.

Середня висота Українських Карпат становить 1000 м. Найвищими вершинами Українських Карпат є: Говерла — 2061 м, Бребенескул — 2035 м,



Піп Іван — 2022 м, Петрос — 2020 м, Гутин-Томнатик — 2016 м, Ребра — 2001 м. Усі вони розташовані в межах найвищого масиву Українських Карпат — у *Чорногірському масиві*, який простягається територією Івано-Франківської та Закарпатської областей на 40 км між долинами річок Чорної Тиси, Білої Тиси та Чорного Черемошу. За Є. Ромером середня висота хребта становить 1758 м, а на відрізку між Говерлою та Попом Іваном — 1833 м. Крім головного хребта, масив включає ряд бокових хребтів: Озірний, Маришевська, Кукуль Хеде, Козмещик, Кострич, Стайки.

За сприятливих погодних умов з вершин Чорногори добре простежуються як найближчі гірські масиви — Свидовед, Гриняви, Мармарош, так і більш віддалені — Чи вчини, гори Родна та інші гірські пасма на території Румунії.

Схили Чорногірського масиву глибоко розчленовані, у верхній частині виражений альпійський лучний рельєф з формами давнього (плейстоценового) зледеніння: кари, льодовикові цирки, трогові долини та морени. У Чорногорі розміщений ряд післяльодовикових високогірних озер, найбільшими з яких є Марічейка, Несамовите, Бребенескул. Останнє з них знаходиться найвище в Україні — на висоті 1801 м.

Здавна Чорногора була чи не найбільш ізольованою частиною гуцульського краю, і незначний вплив цивілізації сприяв збереженню тут самотності матеріальної і духовної культури місцевого населення.

Чорногора є традиційним місцем для проведення пішохідних, лижних, велосипедних і комбінованих походів. Проведення таких походів не суперечить концепції максимальної організованості рекреаційної діяльності, оскільки Правилами проведення туристичних спортивних походів передбачено, що при реєстрації та отриманні дозволу на похід у маршрутно-кваліфікаційній комісії вимагається дозвіл від адміністрації резервату, по території якого планується похід. Окрім цього, обов'язковою є реєстрація в контрольно-рятувальній службі.

Зараз велика частина Чорногори (близько 40 %) знаходиться в межах

заповідних територій вищого (Чорногірський масив КБЗ і КНПП) і нижчого (заказники, пам'ятки природи) природоохоронного статусу.

*Гринявські та Путильські Карпати* є орографічним продовженням Чорногори і відповідають Чорногірській тектонічній зоні, хоча відзначаються значно меншими абсолютними висотами, які не перевищують 1586 м над рівнем моря (г. Баба Людова). Межа між Чорногорою та Гринявами проходить долиною Чорного Черемошу, а між Гринявами та Путильськими Карпатами — долиною Білого Черемошу. Головний хребет Гринявських-гір освоєний у сільськогосподарському відношенні, обезліснені й використовуються під випас. Сільське розселення сконцентроване, в основному, вздовж берегів Пробійної Чорного Черемошу від с. Зелена та вниз за течією.

Протяжність головного хребта Гриняв сягає понад 25 км, а всього масиву — близько 50 км. Вище верхньої межі лісу знадяться численні джерела питної води, що створює хороші можливості для організації наметових стоянок. Окрім цього, тут знаходиться багато вівчарських колиб, які можуть бути безпечним захистком у зимовий період.

Путильські Карпати обмежені із заходу Білим Черемошем, зі сходу — Сучавою, яка протікає на кордоні з Румунією. Найвищі точки масиву знаходяться на хребті Яровиця (Яровиця — 1574 м, Томнатик — 1565 м). Цей район у цілому заліснений, за винятком окремих гребневих вершинних ділянок, на яких знаходяться полонини, які використовуються під пасовища.

Транспортна важкодоступність гірських масивів, віддаленість від великих адміністративних центрів та близькість до кордону не сприяли рекреаційному освоєнню території. Проте ця територія є дуже цікавою в етнографічному відношенні, зі збереженими культурною спадщиною і народними звичаями Гуцульщини.

*Свидовецький масив* є третім за абсолютними висотами в Українських Карпатах, його найвищими точками є вершини Велика (1888 м) та Мала Близниці (1883 м). Головний хребет складають три слабовиражені хребти —

Апшинець, Свидовець та Урду-Флавантуч — з вершинами гір Стіг, Котел, Трояска, Унгаряска, Темпа тощо. Від них на південь відходять три паралельних середньогірні пасма (плайки).

Головний хребет відзначається незначними перепадами між сідловинами та вершинами, чим досягається велике абсолютне підняття цього масиву. Тут знаходиться 20 післяльодовикових карів, у днищах яких трапляються невеликі озера. Найбільші з них: Герашаска, Великий та Малий Апшинець, Ворожеска.

Для гір *Полонинського хребта* характерні вирівняні вершини, покриті гірськими луками — полонинами, що використовуються як літні пасовища. До таких полонин належать Рівна або Руна, Червона, Боржава, Свидовець, Кук та інші.

Масив Полонина Руна займає територію, що обмежена долинами річок Латориця — на сході, Тур'я — на півдні, Уж і Жденіївка — на півночі. Загалом він складається з багатьох хребтів, з'єднаних між собою залісненими невисокими перевалами. Найвищими з них, власне, є хребет Полонина Руна з однойменною слабовираженою вершиною — 1479 м, її північно-західний і північні відрогі з вершинами гір Лаутинська Голиця (1374 м) і Гостра (1405 м). Інші хребти невисокі і, як правило, заліснень Хребет Полонина Руна являє собою припідняту виположену ділянку, незначною мірою порізану крутосхилливими зворами потоків. Вершинні поверхні настільки згладжені, що важко зазначити найвищу точку масиву.

Істотно відрізняється від Полонина Руни ландшафт Полоняни Боржави. Це протяжний (близько 50 км) хрестоподібний у плані масив, у центрі якого знаходиться гора Великий Верх (1598 м). Вододільна поверхня масиву характеризується незначними перевищеннями та значною шириною, за винятком ділянки гір Великий Верх — Стій, де спостерігається досить вузький високий гребінь. Найвища точка — г. Стій (1681 м), значними висотами відзначаються також гори Магура-Жиде (1516 м), на північно-західному краю полонини — Томнатик (1343 м), а на південно-східному — Кук (1361 м).

Полонина Красна обмежена межиріччям річок Тересви та Терєблі.

Основний масив, що являє собою довгу, але вузьку звивисту смугу, дещо відрізняється від інших хребтів різкими перепадами висот власне вододільної поверхні. Найвищою точкою є г. Сиглянський (1568 м).

*Верховинський вододільний хребет* знаходиться у внутрішній смузі Українських Карпат, головним чином на межі Закарпатської і Львівської областей. Простягається від Ужа до верхів'я Ріки. Висота до 1405 м (Шкуй). Назва хребта вказує на те, що по його орографічній осі пролягає Головний Карпатський вододіл. Через хребет прокладено основні карпатські перевали (Ужоцький, Верецький, Руський путь тощо).

Високогірні масиви Братківська, Бурштул, Негровець характеризуються орографічною єдністю (по якій проходить межа Закарпатської та Івано-Франківської областей). Ця територія повністю заліснена, за винятком найбільш піднятих гребеневих ділянок: хребет Негровець (з вершинами Негровець — 1707м, Ясновець — 1600м), Стримба — 1719м, Бурштул — 1691 м, хребет Братківський (з вершинами Братківська — 1788 м, Чорна Клева — 1719 м).

Із головним Карпатським вододілом пов'язані міжгірні верховини та улоговини (Стрийсько-Сянська, Воловецька та інші верховини, Міжгірська, Верхньобистрицька, Ясінська, Ворохтянська та Верховинська улоговини).

У межах Стрийсько-Сянської верховини виділяють два ландшафти— Турківський і Славський, які різняться між собою.

Для Турківського ландшафту характерним є паралельне простягання невисоких хребтів правильної симетричної будови, розділених давніми долинами, які займають майже третину всієї території. Давнє та щільне заселення призвело до значного винищення лісів, які вкривають зараз приблизно 30 % усієї території. Славський ландшафт є дещо вищим, середні висоти сягають приблизно 800 м, а багато вершин значно перевищують 1000 м, наприклад, гори Тростян — 1232 м, Магій — 1281 м.

Ландшафт Воловецької верховини вирізняється м'якими формами рельєфу. Хребти короткі, малозаліснені, долини річок й потічків густозаселені.

*Вулканічні Карпати* — це один з наймальовничіших південних хребтів у системі внутрішніх Карпат (на сході Закарпатської області). Він складається з вулканічних порід, головним чином андезитів, базальтів та їхніх туфів. Довжина хребта в межах України становить близько 125 км, ширина — 8—20 км. Пересічна висота становить 800—1000 м, максимальна — 1081 м (Бужора). Схили круті, важкодоступні.

Вулканічний хребет сформувався вздовж системи значних регіональних розломів, що обмежують гірську споруду Карпат на південному заході. Розломи (вздовж яких закладені долини приток Тиси — Ужа, Латориці, Боржави і Ріки) розчленовують Вулканічні Карпати на окремі масиви:

Вигорлат (Попрічний Верх, 1024 м), Маковиця (Плішка, 992 м), Синяк (Дунаука, 1018 м), Товстий (Товста, 798 м), Борилів Діл (1017 м), Великий Діл (Бужора, 1085м), Тупий (Туца, 878м), Гутин (Фарсин, 826 м). Останні два поблизу Хуста утворюють мальовничу тіснину Тиси — так звані Хустські ворота завширшки 1,3 км.

Вулканічний хребет — це складна вулканічна споруда, особливістю якої є асиметрія будови. Південні схили пологіші, ніж північні та північно-східні, які на межі з низькогірно-стрімчаковою зоною часто утворюють скельні форми рельєфу. Тут добре збереглися первинні поверхні вулканічної акумуляції. Серед них виділяються плоскі горизонтальні поверхні лавових плато, значні й дрібні масиви згаслих вулканів. Із таких вулканів у рельєфі добре збереглися вулканічні конуси гір Анталовецька Поляна, Маковиця, Борилів. Вони зберегли правильну конічну форму, слабо розчленовані, мають однорідну будову. На вулкані Анталовецька Поляна чітко видно кратер. По всій території хребта на поверхні часто трапляються вулканічні бомби.

Біотичною особливістю Вулканічного хребта є наявність великих площ теплолюбної деревної рослинності. На південних схилах поширені грабово-дубові ліси, де основними породами є дуб скельний, дуб черешчатий, граб звичайний з домішкою в'яза, липи та клена. Подекуди трапляються чисті ліси із дуба скельного. З висоти 300 м на південних схилах з'являється бук. Поступово

буково-дубові ліси переходять у дубово-букові, а вище 600 м і на північних схилах поширені чисті букові ліси.

*Бескиди (Східні)* — це система гірських хребтів у зовнішній смузі Карпат, що паралельно тягнуться від західного кордону держави територією Львівської та Івано-Франківської областей. Бескиди простягаються на понад 100 км смугою шириною 18—30 км. Висота вершин цього масиву нижча від Черногірського і в середньому сягає до 1200 м. На окремі хребти масив розчленований поздовжними й поперечними долинами рік басейну Дністра та міжгірними улоговинами.

Клімат тут м'який, помірно теплий і вологий. Зима з частими відлигами, температура коливається у межах від 0 до +5 °С. Середня температура січня — 4,5—6 °С, липня +15,6—18,0 °С.

Бескидський масив долиною Стрию поділяється на Верхньодністровські та Сколівські Бескиди.

*Верхньодністровські Бескиди* — це північний масив Східних Бескидів, розташований у межах Львівської області. На півночі вони плавно переходять у Передкарпаття, на півдні по Стрию — межують зі Сколівськими Бескидами, на південному заході — зі Стрийсько-Сянською верховиною. Пересічна висота масиву не перевищує 700—800 м, максимальна — 1021 м (Магура Лімнянська). Рельєф відрізняється симетричною будовою невисоких коротких хребтів з куполоподібними вершинами, розчленованих притоками Дністра, Стривігору, Стрию тощо. Територія Верхньодністровських Бескидів доволі щільно заселена й освоєна в сільськогосподарському відношенні, значна частина лісів вирубана. З рекреаційної точки зору Верхньодністровські Бескиди варті уваги завдяки наявності екосистем мішаних буково-ялицевих та буково-смереково-ялицевих лісів на схилах гірських хребтів, скельних виходів поблизу села Головецько, а також джерел мінеральних вод поблизу сіл Грозево, Смерічка, Розлуч. Обезліснені схили можна використовувати для організації гірськолижного відпочинку. Зокрема, курорт Розлуч є одним із центрів зимового відпочинку.

*Сколівські Бескиди* — це південний масив Східних Бескидів, розташований у межах Львівської та Івано-Франківської областей. На півночі вони плавно переходять у Передкарпаття, на півночі по Стрию межують з Верхньодністровськими Бескидами, на південному заході — з Горганами. Сколівські Бескиди — це група середньогірних хребтів. Основні з них: Зелемінь, Парашка, Високий Верх. Пересічна висота масиву не перевищує 700—900 м, максимальна — 1362 м (Магура).

Бескиди найбільш доступні для освоєння, вони знаходяться близько від основних залізничних і шосейних транспортних магістралей, що має добру перспективу для розвитку гірських видів туризму у цій частині Карпат. У межах цього масиву на площі 35684га у 1999р. створено національний природний парк "Сколівські Бескиди".

*Горгани* — це найбільш припіднята система гірських хребтів у зовнішній середньогірно-скибовій смузі Карпат, що тягнуться південніше Бескидів територією Івано-Франківської та Закарпатської областей. Межі Горган окреслюють долинами річок Мизунки і Ріки (на північному заході) та Пруту (на південному заході).

Горгани поділяють на: Крайові низькогірні, Зовнішні (Скибові) і Привододільні (Внутрішні) Горгани. Основні хребти Горган: Аршиця, Борсукова, Горган, Довбушанка, Ігровище, Синяк, Хом'як, Грофа, Стримба, вони розчленовані поперечними долинами річок Бистриці, Пруту і Теремлі. Загалом виділяється 10 гірських хребтів з висотою понад 1700 м. Для цього району характерні суцільні смерекові праліси й окремі масиви сосни кедрової європейської. Рідше трапляються ялиця й бук, іноді модрина.

Для Горган характерні круті асиметричні схили й гострі гребені гір, на вершинах яких трапляються кам'яні осипища (місцева назва — "Горгани") та субальпійські чорницеві пустища й зарості соснового криволісся. Горгани неможливо сплутати з жодним іншим масивом Українських Карпат. Адже характерної "візитівкою" Горган є великі площі на вершинних поверхнях і пригребневих схилах, зайняті кам'яними "полями" і "ріками" (греготами),

розцяцькованими накипними лишайникам. Найвищі вершини масиву: Сивуля (1818 м), Ігровець (1803 м), Братківська (1788 м), Довбушанка (1754 м), Грофа (1748 м), Попадя (1740м), Чорна Клева (1719м), Яйко-Ілемське (1679м) та інші

На базі двох заказників — Джурджійського та Садки —1993 р. на схилах хребта Довбушанка створений Горганський природний заповідник площею 5365 га. Цінність цього заповідника полягає в тому, що тут зберігся й охороняється типовий Горганський рослинний покрив. У заповіднику має місце типове для Горган чергування природних буково- ялицевих, ялицево-смерекових, кедрово-смерекових лісів і заростей соснового криволісся.

Південне- східну околицю Горганського масиву займають За-прутські Горгани з абсолютними висотами 1000 — 1400 м. Найбільшими вершинами тут є гори Біла Кобила (1476 м), Грегит (1472 м), Габорянська (1444 м), Лисина Космацька (1461 м). Це один з основних районів розвитку полонинського вівчарства на Івано-Франківщині .

*Покутсько- Буковинські Карпати* — це система гірських хребтів у зовнішній смузі Карпат, що тягнуться майже на 75 км південніше Горган територією Івано-Франківської та Чернівецької областей. Межі Покутсько-Буковинських Карпат окреслюють від верхів'їв Лючки (басейн Пруту) до кордону з Румунією. Ширина масиву сягає до 25 км.

Масив складається з системи паралельних хребтів (найбільші — Ребровач-Діл, Карматура, Кам'янистий, Брусний, Сокільський, Шурдин тощо), які розділені річковими долинами Пістиньки, Рибниці, Черемошу, Сірету та ін.

До Покутсько-Буковинських Карпат відносять також групу хребтів під загальною назвою *Лосова*, які простягаються між Білим Черемошем і верхів'ям Сучави.

За рельєфом хребти Покутсько-Буковинських Карпат поділяються на низькогір'я (до 800 м), зокрема у Покутті, і крутосхилі середньогір'я (найвищий пік — гора Ротило, 1483 м). Схили хребтів до висоти 600 — 800 м вкриті буковими та буко-ялицевими лісами, до висоти 1150м — буково- ялиновими лісами, вище — ялиновими лісами та гірськими луками.



Територія малозаселена та важкодоступна, поселення знадяться у долинах Черемошу, Путили та Сірету. Тут знаходяться Вижницький національний природний парк.

*Марамороський масив* — це найпівденніша частина Східних Карпат, розташована здебільшого у Румунії. У межах України (у прикордонній смузі Чернівецької, Івано-Франківської і Закарпатської областей) знаходяться лише його північні відроги — Рахівські гори і Чивчинські гори.

Твердість та стійкість кристалічних порід Марамороського масиву зумовили сильно специфічні, альпійського типу, риси рельєфу (характерними є круті, дуже круті, часто скелясті схили, пірамідальні вершини, ущелиноподібні долини з великими амплітудами висот). На північних схилах головного, найбільш піднятого хребта, розвинуті давньольодовикові форми рельєфу — карі із обривистими скелястими стінками, трогові долини.

Висота основних вершин перевищує 1700 м, це гори: Ненеска (Міка-Маре, 1820 м), Жербан (1795 м), Петрос (1784 м), Чивчин (1769 м) та інші. Це другий за високогірністю масив Східних Карпат після Чорногори.

Нижня частина гір вкрита хвойними і мішаними лісами. Вище значну площу займають полонини. Територія малозаселена та малоосвоєна. Пасовищне господарство зосереджене, в основному, на полонині Лисича — між Петросом і Попом Іваном та на відрогам хребта Ненеска.

У 1990 р. у межах Марамороського ландшафту було створено Марамороський масив Карпатського біосферного заповідника площею 3155 га, а також Кузійський масив площею 747 га.

Чивчинські гори є північною окраїною Марамороського кристалічного масиву. В межах України знаходяться тільки північні схили цього хребта, загальна протяжність якого близько 40 км. Абсолютні висоти тут дещо менші, ніж на Марамороському масиві, і, за винятком кількох вершин припіднятого південного масиву гір (Коман, Команова, Палениця, Гнетеса) та власне найвищої точки — гори Чивчин (1766 м), не досягають 1700 м-

Карпатські гори багаті на дикорослі плоди та ягоди, лікарські рослини.

Це екологічно чиста зона, багата прісними та цілющими мінеральними водами (обліковано понад 800 джерел мінеральних вод). Гірські долини, захищені хребтами, мають сприятливий мікроклімат для розвитку кліматичних курортів (Яремча, Ворохта, Свалява, Поляна, Східниця, Розлуч, Космач, Шешори, Вижниця та багато інших).

Природно-ресурсна база санаторно-курортної субгалузі Карпатського регіону дає змогу щорічно оздоровлювати до 10 осіб. Серед найкращих та найдоступніших видів відпочинку в Українських Карпатах особливо виділяється сільський зелений туризм (відпочинок у приватній гірській оселі). Саме такому відпочинку свого часу надавали перевагу І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський, А. Шептицький, В. Стефаник, М. Коцюбинський. Різноманітність і краса ландшафтів, самобутній фольклор, народне мистецтво, смачні домашні страви — все це нині знову приваблює у гостинні сільські оселі Карпат сотні тисяч туристів.

*Кримські гори* займають південну частину Кримського півострова. Вони складаються з трьох майже паралельних хребтів, витягнутих з південного заходу на північний схід: Головного або Південного, Внутрішнього або Середнього, Зовнішнього або Північного. Характерною особливістю всієї гірської дуги є круті південні і пологі північні схили. Південна гряда (з висотами 1200—1500 м) є головним вододілом півострова. Тут знаходяться найвищі вершини Гірського Криму: Роман-Кош (1545 м), Демир-Капу (1540 м) та інші.

Характерною особливістю Головної гряди є наявність столо-подібної поверхні — яйли (у перекладі з *тюркської* — "літні пасовища"). Поверхня яйлинських масивів складена потужною товщею вапняків. Вона виявилась досить сприятливою для розвитку карстових процесів й утворення карстових форм рельєфу. Карстові форми рельєфу, особливо печери і шахти, є об'єктом досліджень спелеології і спелеологів (науковців, краєзнавців і спелеотуристів). У Криму детально досліджено понад 760 печер і шахт загальною довжиною близько 32 км. Популярністю серед туристів користуються такі цікаві печери,

як Червона (Кизил-Коба, довжиною близько 13 км), Холодна (210 м), Тисячоголова (Баньбаж-Коба, 110 м), Аянська (550 м), Скельна (570 м) та інші. Найбільші печери Кримських гір (Мармурова, Червона, Еміне-Баїр-Хосар) обладнані для масового екскурсійного відвідування.

Кримські гори активно використовуються для всіх видів активного гірського туризму. Невисока лісистість (10 %), наявність крутих оголених схилів виступають привабливими запоруками для скелелазіння та любителів гострих відчуттів.

Кримські гори за екзотичністю не поступаються Карпатам. Крим багатий на унікальні пам'ятники, які мають велику краєзнавчо-пізнавальну і наукову цінність. Недарма Крим називають музеєм природи.

Найбільшою різноманітністю і багатством характеризується Південний берег Криму. Великий інтерес у межах Південного берега Криму для краєзнавців і туристів представляють: вулканічний масив Карадаг, зарості реліктової сосни Станкевича біля Судака і мису Айя, ущелина Хангал з водоспадом Джур-Джур, інтрузивні маси Плака й Аюдаг, Ялтинський водоспад, ущелина Ун-Кош, Зелена бухта тощо.

М'який середземноморський клімат Південного берега Криму є визначальним фактором рекреаційної популярності Криму. Нині у Криму функціонує понад 700 лікувально-оздоровчих закладів. Найпопулярнішими курортами Криму є: Євпаторія, Саки, Севастополь, Форос, Алушка, Ялта, Алушта, Судак, Коктебель і Феодосія. Серед основних туристичних центрів Криму виділяють Севастополь, Керч, Феодосію, Судак, Ялту, Бахчисарай тощо.

#### **4. Кліматичні ресурси**

Серед природних рекреаційних ресурсів особливе місце належить кліматичним, оскільки саме вони визначають просторову організацію відпочинку. До рекреаційних кліматичних ресурсів відносяться перш за все сприятливі погодні умови: сонячне сяйво, ультрафіолетове

випромінювання, чисте, насичене фітонцидами та іонізоване повітря і т. ін., які в сукупності забезпечують здійснення різноманітних рекреаційних занять. Клімат як головний лікувально-профілактичний фактор є основою для створення кліматичних курортів, оздоровчий вплив яких обумовлений передусім застосуванням Серед природних рекреаційних ресурсів особливе місце належить аеро-, геліо-, таласотерапії. Паралельно з цим на кліматичних курортах використовуються з лікувальною метою ландшафтотерапія, особливості місцевого мікроклімату (зокрема, печер і шахт — спелеотерапія), інші природні лікувальні фактори (лікувальні грязі, мінеральні води, кавуни, кумис тощо). В усіх природних зонах України наявні кліматичні курорти і курортні місцевості.

Територія України майже цілком (за винятком Південного берегу Криму (ПБК)) розташована в зоні помірно континентального клімату, хоча внаслідок різного впливу кліматоутворюючих факторів характеризується суттєвими регіональними відмінностями в погодних умовах (див. рис. 5.1). Це обумовлює нерівномірний розподіл потоку рекреантів по регіонах країни і відповідні сезонні коливання.

Серед регіонів України найменшою тривалістю теплого періоду з температурами, що перевищують  $+15\text{ }^{\circ}\text{C}$ , відзначаються гірські райони Карпат (до 50 днів), найбільшою — Причорномор'я (більше 140 днів). Кількість днів із температурами нижче  $0\text{ }^{\circ}\text{C}$  коливається в межах від 50 на Південному березі Криму до 130 в північно-східних регіонах.

Період із найсприятливішим для літньої рекреації температурним режимом становить в Україні 5-6 місяців (від 3 у передгір'ях Карпат до 9 на ПБК).

В цілому безморозний період в Україні коливається від 145 днів у лісистих Карпатах до 259 на ПБК (в 1966 році в Ялті він тривав 342 дні)

Що ж до зимових видів відпочинку, то тривалість сприятливого для них періоду - від декількох днів на ПБК до 4-5 місяців — в Карпатах (від початку грудня до середини квітня). В північно-східній частині України постійний

сніговий покрив зберігається від другої декади листопада (в Карпатах - навіть раніше) до березня, а в південних областях і в Криму - від кінця грудня до другої декади лютого.

Україна розміщена у другій зоні ультрафіолетового комфорту. Це означає, що ультрафіолетове випромінювання (УФВ) надходить протягом усього року, але сприятливий для геліотерапії період триває 6-8 місяців (з квітня до початку жовтня). Кількість УФВ залежить від тривалості сонячного сьйва, яка зростає від 1738 год./рік на Волині до 2000-2200 у Закарпатті і приморських регіонах і навіть до 2400 і більше — на заході Криму (для порівняння: тривалість сонячного сьйва на Північному Кавказі становить 1750-1860 год./рік).

Річна амплітуда атмосферного тиску значною мірою обумовлена тим, що країна лежить у зоні переважно західного перенесення повітряних мас, і знаходиться в залежності від пори року і впливу кількох баричних максимумів та Ісландського мінімуму. Досить часто територією України проходять циклони (130-135 днів на рік Циклонічна погода є несприятливою для окремих видів рекреації, оскільки супроводжується значною зміною атмосферного тиску та інших метеорологічних елементів, які викликають сонливість, нудоту, роздратування, загострення деяких хронічних хвороб. Особливо вразливими до таких змін є хворі, а також люди похилого віку протягом листопада-лютого.

В різні пори року над територією України переміщуються різні типи повітряних мас. Восени і взимку це, як правило, зволожені, відносно теплі морські помірні і тропічні маси з Атлантики. Малохмарна морозна зимова погода встановлюється внаслідок вторгнення холодних сибірських континентальних та арктичних повітряних мас. Навесні і влітку в Україну часто проникає сухе повітря з тропічних широт Євразії.

Циркуляція атмосфери зумовлює річну зміну кількості опадів, які можуть виступати значним фактором, що лімітує рекреацію. В Україні кількість опадів зменшується від 550-650 мм на північному заході до 300-450 мм у степовій зоні (див. рис. 5.2). Мінімум опадів випадає на Тендрівській косі

(Херсонська область) — до 300 мм на рік. Карпати і Кримські гори є бар'єром на шляху вільного переміщення повітряних мас, і тому в їх передгір'ях випадає значно більша кількість опадів: відповідно 1200-1500 мм (у Міжгірському і Тячівському районах — до 2200 мм) і 1000-1200 мм (на західних ділянках Ялтинської яйли — до 1700 мм). Основна маса опадів припадає на літній сезон, і лише в Кримських горах і на ПБК — переважно на зимовий. Фактором, що лімітує рекреацію, такий річний розподіл опадів виступає лише в Карпатах, де в окремі літні місяці їх може випасти до 580 мм.

Отже, територія України розташована переважно в зоні помірного клімату (найсприятливішого для життєдіяльності людини), що охоплює рівнинну частину території країни, Українські Карпати і Кримські гори. Південний берег Криму входить у субтропічну (середземноморську) кліматичну зону. Під впливом підстилаючої поверхні виникає місцева циркуляція повітряних мас, що позначається на особливостях мікроклімату окремих регіонів. Часто саме мікрокліматичними особливостями обумовлюється локалізація курортних місцевостей і курортів.

Південний берег Криму — один із основних кліматичних рекреаційних районів України, роль якого визначається унікальністю його кліматичних умов. Південне узбережжя Криму від мису Іллі (поблизу Феодосії) до мису Айя (поблизу Севастополя) і південні схили Кримських гір до висоти 600м — це область субсередземноморського помірно континентального клімату, для якого характерна м'яка волога зима з відсутністю стійкого снігового покриву і спекотне, сухе безхмарне літо. Від холодних повітряних мас ПБК захищений горами, їх вплив пом'якшує також незамерзаюче море. Однак за наведеною нижче таблицею неважко встановити, що клімат Ялти більш прохолодний у порівнянні з відомими курортами Середземномор'я. При середній температурі січня +2—4° С на ПБК зрідка трапляються морози до -17° С.

Характерною особливістю теплого періоду є бризова циркуляція, яка зумовлює підвищення вологості повітря і зниження його температури. Спостерігається також поєднання денного бризу з суходільним вітром (район

Ялти і Місхора) і, як наслідок — переміщення морської вологи в гори з випаданням дощу в гірських районах.

В цілому поєднання температури (+20—1-24° С), відносної вологості повітря (близько 60%) з помірною швидкістю вітру створює комфортні умови для літнього відпочинку на ПБК. Вже у квітні формується сприятливий стійкий погодний режим із переважанням сонячних, помірно вологих днів, який триває аж до початку листопада. Мінливість погодного режиму і метеорогічних елементів у літній період є найменшою протягом року. Це важливий фактор, що забезпечує успішне кліматолікування.

Тривалість сонячного саява (2200-2350 год./рік), комфортні погодні умови, які створюють можливості для цілорічного функціонування санаторіїв, і насиченість повітря фітонцидами та морськими солями сприяли створенню на південному узбережжі Криму приморських кліматичних курортів та курортних місцевостей, яких тут близько двадцяти (див. табл. 5.3 та картосхему 1). Вони спеціалізуються переважно на лікуванні легневих (нетуберкульозного характеру), серцево-судинних та нервових захворювань.

Очевидним лідером не лише в Криму, а й загалом в Україні за кількістю рекреаційно-курортних установ є Ялта, розташована на мальовничих схилах амфітеатроподібної улоговини, на березі відкритої Ялтинської бухти.

В межах Ялтинського рекреаційного району функціонує близько 200 рекреаційних закладів різного профілю. Однак розміщення всіх бажаючих залишається серйозною проблемою. Тому й сьогодні з 1,5 млн рекреантів, які відпочивають тут щороку, приблизно 2/3 оселяється у приватному секторі.

Феодосійський рекреаційний район дещо відрізняється від Ялтинського своїми метеоумовами, оскільки включає в себе як частину ПБК (Судакський рекреаційний підрайон), так і південно-східні степові райони Криму і південну частину Арабатської Стрілки з курортом Кам'янка. Місцеві погодні умови визначають тривалість купального сезону, який триває з кінця травня по вересень. Опадів тут випадає 350-400 мм на рік. Важливим фактором, що обумовлює функціонування курортного району, є широке використання

мінеральних вод і лікувальних сульфідних мулових грязей озера Аджиголь.

Особливі кліматичні умови склалися в гірських районах Криму і Карпат. Висотна поясність зумовлює зниження атмосферного тиску, температури і вологості повітря та підвищення його чистоти і прозорості, насиченості негативними іонами. Із збільшенням висоти збільшується кількість годин сонячного сяйва, активність сонячної радіації, зростає біологічна активність ультрафіолетових частин спектру та швидкість вітру. Важливу роль при цьому відіграє експозиція схилів, кут їх нахилу, пересіченість місцевості тощо. Поєднання багатьох типів клімату в межах порівняно невеликої території обумовлює значну різноманітність видів відпочинку і забезпечує успішне кліматолікування.

Кліматична підобласть Українських Карпат охоплює гірські райони Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. Погодні процеси і кліматичні умови даної місцевості формуються під впливом атлантичних і середземноморських циклонів, що забезпечує інтенсивні опади протягом року.

В передгір'ях, до висоти 500-600 м, клімат помірно теплий, із середньорічними температурами близько 6 °С. Середня температура січня становить 3—5 °С. На висоті понад 1500 м середньорічна температура знижується до 0 °С, а температура січня — до — 12 °С. При вторгненні антарктичних циклонів вона падає до —30 °С. Період із стійким сніговим покривом триває в горах від грудня до кінця квітня, його середня товщина складає 30-50 см. Це сприятливий фактор для гірськолижного відпочинку, лижних прогулянок, занять сноубордом, фрістайлом тощо. Найсприятливішими умовами для зимового відпочинку відзначаються Рахів, Ясіня, Воловець, Паляниця, Подобовець, Тисовець, Славське, Ворохта, Розлуч, Турка, Вижниця, Буковель та ін.

Кліматичні умови Карпат є більш комфортними для організації зимових видів рекреації, а клімат передгір'їв і Закарпаття створює можливості, як для зимового, так і для літнього відпочинку.



Важливими кліматичними курортами регіону є Ворохта, Косів, Шешори, Яремча, Ясіня, Яблуниця, Славське, Сойми, Перечин, Чинадійово, Кобилецька Поляна та ін. До цього регіону відноситься і курорт Солотвино, лікувальний вплив якого обумовлюється використанням специфічних особливостей мікроклімату соляних копалень, сприятливого при хронічних неспецифічних захворюваннях легенів — зокрема бронхіальній астмі. Він покращує також функціональний стан нервової і серцево-судинної системи, обміну речовин, поліпшує клінічний стан гіпертоніків. Подібний курорти є в Донецькій області, розробляються проекти щодо залучення в рекреаційну галузь печер Тернопільської та Чернівецької областей.

Менш високі Кримські гори також характеризуються вертикальною зональністю. Так, якщо передгір'ям властивий посушливий степовий клімат, то гірський Крим є районом із високою мірою зволоженості (900-1100 мм опадів на рік). Сніговий покрив (висота в січні-лютому — 31-50 см) з'являється в листопаді і зберігається до середини квітня. Однак сніг заповнює лише улоговини, тоді як відкриті вітрам гірські вершини залишаються оголеними. Кількість днів із сніговим покривом тут досягає 110.

Температурний режим тут також досить різноманітний, при тому, що середньорічні температури не опускаються нижче +6 °С. Середня температура січня становить —4°—5 °С (мінімальна-26 °С), липня +15°С

(максимальна за рік+26°—+28 °С). У Кримських горах часто виникають фени, тобто, вітри, які дмуть з гір і викликають підвищення температури та зниження вологості повітря.

Клімат рівнинної частини України помірно континентальний. Максимальної континентальності та посушливості він досягає в степовій зоні. Для літа характерна стійка, переважно спекотна і суха погода. В липні середньомісячна температура становить +21°—НЗО °С. Зима холодна, малосніжна, з дуже мінливою погодою. Середні температури тут коливаються від —7 °С на північному сході до —2 °С на південному заході. Степ — район із найменшою відносною вологістю повітря і кількістю опадів (250-300 мм). На

півдні цієї кліматичної зони в середньому на рік буває 70 днів з опадами.

Найсприятливіші кліматичні умови для лікування та відпочинку склалися на вузькій (до 40 км) приморській смузі, де і знаходяться основні приморські кліматичні курорти степової зони України, придатні для геліо-, аеро-, таласо- та кінетотерапії.

## **5. Природно-заповідний фонд України**

Головною функцією природно-заповідних зон є збереження і відтворення генофонду живої природи.

Загальна кількість об'єктів ПЗФ досягає 7 тисяч.

Найстарішим природним заповідником України (1921 р.) і одним із перших, якому надано статус біосферного, є «Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна. Фактично його заснування як заповідної місцевості відноситься до 1898 року, хоча перша вольєра з'явилась тут іще в 1874 році. З 1828 року територія функціонувала як крупне вівчарське господарство. Головна цінність заповідника полягає в тому, що він включає єдину в Європі ділянку цілинного типчаково-ковилового засушливого степу площею 11054 га (загальна його площа — 33,3 тис. га). На території заповідника розташовані також дендропарк, зоопарк і охоронна зона. Флора Асканії-Нова представлена 1316 видами лише судинних рослин. Фауна налічує 67 видів ссавців, 172 види птахів, 958 видів комах.

Найбільший за площею біосферний резерват України — Чорноморський (89,1 тис. га) — також знаходиться в межах Херсонської області і включає частину акваторії Чорного моря, цінну в орнітологічному відношенні (гніздові та перелітні птахи). Тут під охороною перебуває 90% світової популяції чорноголової чайки. Об'єктом охорони є також ландшафти типчаково-полинових причорноморських степів та солончаків і гаї-колки — залишки лісів, що складаються з дуба, берези, верби, вільхи та інших порід дерев. Найцікавішими його ділянками є Ягорлицький кут, Потіївка, Солоно-Озерне,

Волошин ліс, Івано-Рибальчанське.

Збереження гірських лісів Карпат є метою створення **Карпатського** біосферного резервату на території Закарпатської області. Його площа становить 57,9 тис. га і включає:

> Чорногорський масив (південний макросхил Чорногорського хребта з чіткою вертикальною зональністю і ялицевими, ялиновими та буково-ялиновими лісами);

> Мармароський масив (унікальні для Європи буково-ялицево-смерекові та смерекові праліси);

> Угольсько-Широколужанський масив (найбільше в Європі зосередження букових пралісів і єдине в Українських Карпатах місце, де росте ялівець козацький; серед реліктових видів — тис ягідний (близько 10 га.));

> Кузійський масив (мішані гірські ліси);

> «Долина нарцисів» (найбільший у Європі ареал нарциса вузьколистого в околицях м. Хуст (257 га.));

> «Стужниця».

В 1998 році природний заповідник Дунайські плавні було перетворено на Дунайський біосферний резерват (площа — 46,4 тис. га), в якому під охорону взята екосистема дельти Дунаю з унікальним природним комплексом, що включає плавні та водно-болотні угіддя. На території заповідника знаходиться «українська Венеція» — м. Вилкове.

Природні заповідники не входять до рекреаційної сфери, але являють собою цікаві пізнавальні об'єкти. Збереження природної різноманітності, що є головною функцією природних заповідників, виключає можливість ознайомлення широкого загалу з унікальними ландшафтами. Створення у 1872 році першого національного парку Йеллоустон (США) започаткувало нову сторінку у спілкуванні людини і природи. Нині світова мережа національних парків нараховує понад 2300 відповідних об'єктів у всіх частинах світу. Швидке зростання їх кількості — результат економічної вигоди та соціальної (в першу чергу рекреаційної) цінності такої форми заповідання.

Серед об'єктів ПЗФ найбільш придатними для рекреаційного використання є *національні парки*, які включають дві зони для регульованої і стаціонарної рекреації. Національний парк є територією, на якій знаходяться найбільш своєрідні природні та історико-культурні комплекси, що відзначаються особливою екологічною, естетичною, оздоровчою цінністю. В ідеалі в національному парку мають бути представлені типові та унікальні природні об'єкти, які давали б уявлення про особливості природи даного регіону. Функціями національного парку, крім рекреаційної, є природоохоронна, науково-дослідна, культурно-освітня.

Мережа національних парків України включає сьогодні 12 об'єктів, які репрезентують усі природні зони країни (крім Гірського Криму та ПБК)), загальною площею 631,8 тис. га, або 22,6% від усіх заповіданих територій України.

Перший національний природний парк в Україні — Карпатський із центром у м. Яремча Івано-Франківської області — було створено в 1980 році. Його площа — 50,3 тис. га. На території парку знаходяться такі відомі туристичні центри, як Яремча, Ворохта, Кременці, Яблуниця. Тут прокладено багато пішохідних, велосипедних, лижних, кінних, водних туристичних маршрутів. В заповідній зоні представлені унікальні лісові та альпійські природні ландшафти. Місцева флора налічує понад 1100 видів судинних рослин, а фауна включає 46 видів ссавців (ведмідь, рись, куниця лісова, олень європейський, рідкісна порода гуцульських коней), 180 видів птахів (тетерук, беркут, лелека чорний). У парку багато мальовничих водоспадів (поблизу Яремчі — водоспад Прибій висотою 12 м), гірських озер, печер та інших цікавих природних об'єктів. Туристичну цінність мають також етнографічні особливості цього району Карпат. Карпатський національний природний парк щороку приймає близько 1,5 млн. відпочиваючих, що становить приблизно 80% його ємності.

Шацький національний природний парк, створений у 1983 році, розкинувся на площі близько 50 тис. га. Його мета — охорона природи і

регулювання рекреації в районі розташування 22 озер карстового походження, що мають здатність до самоочищення. На території парку знаходиться найглибше (58,4 м) озеро України — Світязь. За даними, що наводяться Ф.Заставним, вода в озерах Світязь і Пісочне чиста і придатна для пиття, гідрокарбонатно-кальцієвого типу. Дев'ять озер уданій місцевості мають однакову назву — Святе. Тут водяться карасі, окуні, щуки, шацькі вугрі. 70% місцевих лісів — соснові, в першу чергу сосняки-чорничники. В межах національного парку функціонує близько 40 пансіонатів і баз відпочинку.

Природний національний парк «Синевир» розташований у центральній частині Українських Карпат, у верхів'ях рік Теремля та Ріка в Міжгірському районі. Він створений у 1989 році і має площу 40,4 тис. га. Його мета — охорона малопорушених природних ландшафтів південно-західної частини Горган, рідкісних рослинних угруповань, а також раціональне використання багатих рекреаційних ресурсів. На території парку є джерела мінеральної води типу Нарзан, Арзни, Єсентуки-17. Найвизначнішим природним об'єктом є озеро Синевир (площа водного дзеркала — 4,4 га, глибина — 21 м, висота над рівнем моря — 989 м). Місцева флора налічує близько 800 видів судинних рослин із чітко вираженою висотною поясністю. Тут ростуть букові, буково-ялицеві, ялицеві, ялинові ліси, що мають оздоровчий вплив на людський організм. В урочищі Кончівський виявлено рідкісне для Карпат рослинне угруповання з переважанням в'яза гірського і явора. Біля с. Негровець

розташоване найбільше в Горганах верхове сфагнове болото. Рідкісні види місцевої флори занесені до Червоної книги України. В гірських річках водиться форель.

Азово-Сиваський природний національний парк було створено в 1983 році на базі заповідно-мисливського угіддя, що існувало з 1957 року. Його площа — 52,1 тис. га, вона охоплює акваторію затоки Сиваш із численними островами та о. Бирючий із Федотовою косою. Головним охоронним об'єктом парку є багата орнітофауна. Сезонні скупчення птахів перевищують 1 млн особин. Із представлених тут видів 30 занесено до Червоної книги. Це зуйок

морський, ходуличник, кулик-сорока, славка, реготун чорноголовий, орлан-білохвіст та ін.

Природний національний парк «Святі Гори» існує в такому статусі з 1997 року. Хоча ще в 1704 Петром I виданий указ про охорону цієї території. Перша письмова згадка про Святогірськ належить німецькому послу Герберштейну і відноситься до 1526 року. Природною домінантою парку є високі (100-120 м) білі крейдянні гори над меандрами Сіверсько-го Донця, на крутих схилах яких ростуть хвойні ліси. На протилежному боці річки відкривається панорама трьохсотлітньої діброви. В ландшафт природно вписується Святогірська Успенська лавра, інші історико-архі-тектурні пам'ятники. Цей наймальовничіший серед рівнинних парк називають «українською Швейцарією». Національний парк має загальну площу 40,6 тис. га і є складовою курортної зони Святогірська.

Яворівський національний природний парк функціонує з 1998 р. на міжселебній території Яворівського та Жовківського районів Львівської обл.. На цій ділянці головного європейського вододілу ростуть переважно грабово-дубові, сосново-дубові та соснові ліси з реліктовими ареалами смереки, ялиці, явора на площі 7,1 тис. га. Парк має багатий видовий склад флори і фауни. Так серед промислових звірів переважають заєць-русак, білка, куниця, дикий кабан, козуля, єнотовидний собака, лисиця.

На відміну від інших національних парків Карпат, Вижницький парк площею 7,9 тис. га (1995 р.) репрезентує низькогірну частину регіону з досить м'яким кліматом і переважанням теплолюбних порід дерев — бука і ялиці. Це єдине місце в Українських Карпатах, де росте надбородочник безлистий і деякі інші орхідні. Тут представлені мальовничі ландшафти басейнів Черемоша і Серета; мінеральні джерела Черешенька, Вижниця, Лужки (в Європі лише три мінеральні джерела, подібні за поєднанням терапевтично активних іонів, що використовуються для лікування органів травлення і гемофілії), джерела води типу Нафтуса. Туристичним ресурсом виступають також культура і побут Північної Буковини.

Найбільший за площею національний природний парк України (1996 р.)

— Подільські Товтри у Хмельницькій обл., (261,3 тис. га, що складає 12,5 її площі) — поєднує на своїй території мальовничі ландшафти унікального Товтрянського кряжу, що підноситься над навколишньою рівниною на висоту 60-65 м, і величезну кількість водойм і мінеральних джерел; річок із каньйоноподібними долинами; карстові печери і гроти; об'єкти історико-культурної спадщини світового значення. Регіон не зазнав впливу історичних зледенінь і тому являє собою один із ареалів ендемізму, в якому флора представлена багатьма теплолюбними видами.

В 1999 році поблизу курортів Східниця і Сколе в басейні р. Стрий та її притоки Опір було створено національний природний парк Сколівські Бескиди (35,7 тис. га), де під охорону взята територія з майже незайманою природою західної частини Українських Карпат. Парк включає північні макросхили Бескид на висоті 600-1200 м із віковими природними буковими лісами та еталонними смерековими і ялицевими лісами. Кількість джерел мінеральної води (в т. ч. типу Нафтуся) на території парку перевищує 30. Поряд із Карпатським і Шацьким НПП, Сколівські Бескиди входять у число найбільш залучених до рекреаційної сфери: довкола парку функціонує близько 50 санаторіїв, пансіонатів, баз відпочинку і туристичних кемпінгів.

Деснянсько-Старогутський національний парк площею 16,2 тис. га (1999 рік) складається з двох частин: Деснянської, яка репрезентує флору річкових заплавл і Старогутської, що являє собою майже суцільний лісовий масив (сосна, дуб, береза, вільха, клен). У парку багато стариць, озер. Ці місця пов'язані з партизанським рухом періоду Другої світової війни. Серед представників пернатих поширеним видом є чорний лелека.

Національний природний парк Ужанський (39,2 тис. га), заснований у 1999 році, представлений незайманими або малозайманими бучинами, яворовими та ялицево-буковими лісами і пралісами середньо- та високогірних районів Карпат на кордонах із Польщею.

Хронологічно останнім серед національних парків України є створений у

2002 році парк **Гуцульщина** (32,3 тис. га), туристична цінність якого визначається не лише природним, а й етнографічним компонентами. Він включає мальовничі ландшафти Покутсько-Буковинських Карпат і характеризується культурною своєрідністю місцевого населення, наявністю локальних народних промислів (писанкарство, килимарство).

Національний парк дозволяє оптимально поєднувати рекреаційні, природоохоронні та господарські функції, тому планується їх створення і в інших регіонах країни. В їх числі — Голосіївський (м. Київ), Українські Бескиди (Львівська обл.), Черкаський бір (Черкаська обл.), Гомольшанський (Харківська обл.), Ічнянський і Мезинський (Чернігівська обл.), Нижньодністровський (Одеська обл.).

Все сказане змушує констатувати майже повну відсутність залучення національних природних парків України до туристичної сфери, за винятком трьох-чотирьох. Складовими ПЗФ є також регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендропарки, ботанічні сади, зоопарки.

Створення природних і біосферних резерватів, національних природних парків, ботанічних садів, дендропарків, зоопарків, в окремих випадках — парків — пам'яток садово-паркового мистецтва — супроводжується вилученням земельних ділянок і об'єктів у їх власників, тоді як решта складових ПЗФ такого вилучення не передбачає.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що природні рекреаційні ресурси України надзвичайно різноманітні, вони мають необхідні для залучення в рекреаційну сферу кількісні і якісні параметри, але потребують подальшого вивчення і підвищення їх атрактивності.



## ЧАСТИНА II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КРАЇНОЗНАВСТВА

### КРАЇНОЗНАВСТВО ЯК НАУКА

План

1. Об'єкт і предмет країнознавства
2. Теорії та концепції держав
3. Закономірності й принципи країнознавства

*Країнознавство є наукою і навчальною дисципліною, яка комплексно вивчає країни і регіони світу, досліджує, систематизує й узагальнює дані про їхню природу, населення, внутрішні просторові відмінності.*

На сучасному етапі країнознавчі дослідження мають переважно природно-історичне і соціально-економічне спрямування, що зумовлюється особливостями історико-географічного розвитку людства в першій половині ХХІ ст. У цих дослідженнях природу все ще розглядають як ресурсну основу, середовище проживання та господарської діяльності людей, водночас все більше уваги приділяють вивченню екологічних проблем. У переважно інформаційних, позбавлених науково-методологічного підґрунтя публікаціях, країнознавство розглядають лише як організаційну форму об'єднання всієї суми найрізноманітніших знань про ту чи іншу країну або регіон світу.

Останнім часом, у зв'язку з диверсифікацією міжнародних відносин України в галузі країнознавства, все більше переважають дослідження, у яких на перший план виступає різнобічний аналіз найважливіших проблем тих країн, з якими наша держава має тісні зв'язки. Такі проблемно орієнтовані дослідження тісно пов'язані з практикою дво- і багатосторонніх відносин між країнами світу. При цьому пріоритети здебільшого надаються моделюванню ситуацій і прогнозуванню розвитку подій та явищ. Проблемна орієнтація

сприяє зростанню практичної значимості країнознавства і водночас створює умови для розвитку його методологічної бази. Вона теж пов'язана з упровадженням системного підходу, вимагає розгляду найважливіших проблем на глобальному рівні. Це ще більше надає країнознавству передбачуваної прогностичної спрямованості. Прогноз у країнознавстві, як конкретне передбачення стану певного явища в майбутньому на основі спеціального наукового дослідження, набуває у ХХІ ст. особливого значення, тому що конкретна цінність правильного, науково обґрунтованого передбачення у сфері міждержавних відносин стрімко зростає. Вміння передбачати ситуацію з урахуванням усезростаючої кількості різновекторних чинників стає головним і найдорожчим "товаром" аналітиків у країнознавстві.

*Об'єктом вивчення країнознавства* є країни як основні одиниці сучасної соціально-політичної організації світу, а також їх великі частини (райони, штати, області, провінції тощо) і різні міждержавні регіональні та глобальні угруповання.

Очевидно, що країни і регіони світу вивчає не лише країнознавство. Країни і регіони світу є об'єктом вивчення також і історії, і географії, і філософії, і культурології, суспільствознавства, соціології, геології та безлічі інших наук і навчальних дисциплін. Кожна з них досліджує лише певну складову об'єкта, тобто його конкретні властивості, явища, процеси і відношення. Отже, та складова об'єкта дослідження, на яку найбільшою мірою й спрямована увага тієї чи іншої науки і називається її предметом.

*Предметом країнознавства* є країни і регіони світу як єдині системи, що складаються з різнорідних, але взаємопов'язаних елементів, які діють як єдине ціле на світовій політичній арені.

Отже, на відміну від інших наук і навчальних дисциплін, які цікавляться лише певними аспектами діяльності країн, країнознавство інтегрує в собі універсальні знання про країни, відображаючи цілісну картину буття основних одиниць соціально-політичної організації світу.

Що означає системна універсальність предмета країнознавства? Як

аксіома приймаються такі твердження.

*По-перше*, всі сфери функціонування суспільства будь-якої країни так чи інакше тісно взаємопов'язані.

*По-друге*, цілісної картини тієї чи іншої держави або регіону при вилученні (нехтуванні) того чи іншого її елемента (сфери, регіону) отримати не можливо.

*По-третьє*, велике значення має взаєморозміщення (взаєморозташування) країн і регіонів стосовно одне одного у географічному (геополітичному) просторі.

*По-четверте*, країни і міждержавні утворення існують у часі, який разом з простором визначають буття людей, народів і суспільств.

*По-п'яте*, будь-яка система (країна) складається з підсистем нижчого ієрархічного рівня (структур, поєднань, утворень, комплексів, формувань). До них належать переважно територіально-управлінські системи (штати, губернії, області, провінції тощо).

*По-шосте*, функціонування територіальних утворень (країн і регіонів) відбувається як постійна і перманентна зміна їх станів унаслідок як внутрішньої взаємодії елементів, так і взаємодії з довкіллям.

Конкретними об'єктами дослідження країнознавства є галузеві (інтегральні) чи просторово-територіальні форми організації країн як у цілому, так і їх окремих частин. Наприклад, можна вивчати населення Сполучених Штатів Америки, чи культуру індіанців Бразилії, чи екологічні проблеми Німеччини (галузевий (інтегральний) аспект). Просторово-територіальний аспект дослідження конкретних об'єктів полягає в комплексному вивченні, наприклад штату Каліфорнія в США або провінції Квебек у Канаді. Звичайно можна конкретним об'єктом дослідження обрати поєднання цих двох аспектів, приміром природно-ресурсний потенціал острова Хоккайдо в Японії.

### **Теорії та концепції держав**

Існує багато наукових напрямів і теорій, які аналізують різні аспекти виникнення, функціонування і занепаду держав та їх взаємодію на політичній

карті світу. Серед них можна виділити кілька найголовніших.

**Географічний детермінізм.** Це один із найдавніших наукових напрямів, який розроблявся ще давніми греками (Страбон, Гіппократ). Згодом найбільший внесок у розвиток теорії географічного детермінізму зробили німецькі, французькі та американські вчені Ф. Ратцель, Ш. Монтеск'є, Е. Реклю, С. Гантингтон.

Сутність географічного детермінізму надзвичайно проста: визначальною силою розвитку суспільства (в тому числі й країн) є географічне положення і природне середовище. Прихильники цієї теорії вважають, що саме природні умови і ресурси формують ті чи інші країни і сприяють (або не сприяють) їх існуванню та процвітанню. На думку "детерміністів", природні умови визначають не лише виникнення країн і народів, спосіб їх життя, а й сам плин історії. Як стверджував видатний "державотворець-практик" Наполеон: "Географія — це доля".

Звичайно, повністю відкидати вплив географічного положення, природних умов і ресурсів на виникнення, функціонування і розвиток держав аж ніяк не можна. Але з розвитком людства вплив цих чинників зменшується. Нині найбагатшими державами світу є ті, які майже не мають природних ресурсів, навіть території як життєвого простору (Японія, Сінгапур, Ліхтенштейн, Люксембург, Швейцарія тощо). Більшість з цих держав навіть не мають безпосереднього виходу до Світового океану.

**Енвайронменталізм** (від англ. *environment* — середовище, оточення) більш модифікована до сучасності, близька до географічного детермінізму наукова течія, що виникла у США. Оскільки основою розвитку країн є їхня економіка, енвайронменталісти Г. Тейлор, Р. Сміт, Е. Симпл стверджують, що відносини між країнами розвиваються на основі міжнародного географічного (територіального) поділу країн, який, у свою чергу, визначається відмінностями у природному середовищі. Розвитком наукової течії енвайронменталізму стала **теорія "кліматичних оптимумів" С. Гантингтона**. Останній вважав, що найсприятливіші умови для всебічного

розвитку мають країни, розташовані в помірних поясах.

*Марксистська теорія розвитку суспільства* набула значного поширення у ХХ ст. Марксистичні вважали, що кожному суспільно-економічному ладу притаманні власні закономірності і закони розвитку, зокрема й у всіх сферах державного будівництва. Однак крах комунізму по всій планеті наприкінці ХХ ст. довів, що людство розвивається за соціально-економічними законами і закономірностями, які мають загальний характер і специфіку своїх виявів, характерних кожній країні, але не більше того.

Значний вплив на країнознавство як науку і навчальну дисципліну мали різні теорії і концепції держави. Серед них так звана *організмична теорія Ф. Ратцеля* і його послідовника *Р. Челлена*, які розглядали держави як живі організми, що борються між собою за ресурси, тобто власне "місце під сонцем". Як і будь-який живий організм, держава, за цією теорією, проходить певні етапи розвитку: народження, зростання і змужніння, занепад, неминуча смерть. Як і люди, держави можуть жити недовго або бути довгожителами.

Р. Челлен взагалі вважав, що держава, як і будь-яка людина, крім тіла (території) має ще й душу (народ або націю). Як живий організм, держава у своїх діях керується природними інстинктами. Серед них найсильнішими є інстинкти самозбереження і зростання.

Після Другої світової війни у США Р. Гартшорном була висунута так звана *функціональна теорія держави*. Цей учений вважав, що держава є політично організованим простором, успішне функціонування якого залежить від вміння переборювати відцентрові сили, які намагаються подрібнити державу. За Р. Гартшорном, ці сили діють у кожній країні, але тільки в деяких руйнують державу повністю. Тому головними чинниками успішного функціонування і самого існування будь-якої країни цей американський вчений вважав так звані чинники зв'язності (зв'язувальні), тобто її цілісності. Р. Гартшорн вважав, що цілісність держави наприкінці ХХ ст. вже не може бути забезпечена одним державним апаратом, яким би організованим і ефективним він не був. Її можна досягти лише за рахунок *державної ідеї*, яка існує в

чуттєвій сфері населення певної країни. Якщо населення ототожнює себе з цією державою, вважає необхідним об'єднуватися і підтримувати різні групи людей в усіх її куточках, вона залишиться єдиною. Серед чинників такого об'єднання головним Р. Гартшорн вважав *націоналізм*.

Наприкінці ХХ ст. теорію "*держави-вмістилища*" або "*держави-контейнера*" розвинув П. Тейлор. Держава за П. Тейлором, виступає як вмістилище передусім накопичених багатств. Цікавою є думка вченого, що "держава як вмістилище (контейнер) сили націлена на збереження існуючих кордонів; держава як вмістилище багатства націлена на більші території; держава як вмістилище культури націлена на менші території"<sup>1</sup>. Як і Р. Гартшорн, П. Тейлор великого значення у виникненні і самому існуванні держави також надавав націоналізму.

Сучасне країнознавство у своєму розвитку базується також на глобальних і регіональних геополітичних та геостратегічних концепціях. Серед них найвідомішими є атлантизм, мондіалізм, євразійство.

*Концепцію атлантизму* пропагували такі вчені, як С. Коен, Д. Мейніг, Г. Кіссінджер та С. Гантингтон. За цією концепцією, використовуючи класичні геополітичні поняття про боротьбу Моря і Суходолу, теоретично обґрунтовувалася гегемонія США над Західною Європою, а через неї, консолідуючи і використовуючи цю частину Європи, намагалися діяти проти світу, який чомусь проголошувався Суходолом. "Морська сила" Атлантики, яка нібито апріорі переважає силу континенту як більш цивілізована, динамічна, неконсервативна, підприємлива і спрямована у майбутнє, а не в день минулий, повинна була перемогти "силу континенту" в особі СРСР. Хоча врешті-решт так і сталося, але вирішальної заслуги "морської сили" в цьому об'єктивному процесі розпаду імперії очевидно немає. Імперія за будь-яких умов має розпастися і піти в небуття, а має в той чи інший відрізок часу на цей процес вплив та чи інша сила, це вже питання другорядне. Атлантисти й атлантизм перемогли не тому, що неодмінно мали подолати свого ворога, а

лише тому, що їх супротивник помер природною смертю. Цього ворога його опоненти не любили, але заподіяти йому нічого не могли. Фактично всі атлантисти, насамперед американці С. Коен і Д. Мейніг, визнавали "світовою кухнею політичної погоди" Євразію. Її вони поділяли в різних варіаціях суто географічно на різні пояси країн за функціонально-культурною прихильністю до тих чи інших ідеологічних установок.

*Ідеї мондіалізму*, тобто створення однієї загальносвітової держави, одного народу, однієї столиці, одного уряду, який би керував усім людством з одного центру тощо, не є чимось новим і мають давню історію. Однак науково вони сформувалися в Європі під безпосереднім впливом єврейського месіанства і "Богообраності". Якщо існує єдине людство з єдиною батьківщиною — Землею, то цим популяційним монстром мусить хтось керувати. Хочемо ми цього чи ні, нею має стати певна еліта або обрана нація, яка знову ж таки цілком об'єктивно стоїть вище над загалом, розуміє і знає те, що невідомо іншим, має за щось відповідальність тощо. Така еліта в будь-якому разі буде вважати інших землян нікчемами, робочою худобою, якою просто необхідно керувати, для їхнього ж загального добра. Хазяї ж світу, керівна і спрямовуюча сила людства, мають потурбуватися, щоб робоча худоба була нагодована і розважена бо інакше вона не зможе інтенсивно й ефективно працювати. Отже, ідеї мондіалізму, за всієї їх логічної обумовленості насправді є черговою утопією, яка дає змогу знедоленим чекати чергового дива.

У середині XIX ст. з'явилися перші спроби узагальнення і систематизації ідей мондіалізму. У цей час почали викристалізовуватися ідеї всесвітньої сім'ї і відкидання значення індивіда й індивідуалістського начала в розвитку суспільства (О. Конт).

Подальші спроби розвитку "деіндивідуалізації" суспільства зробили К. Маркс і Ф. Енгельс у "Маніфесті". Гасло "Пролетарі всіх країн, єднайтеся", проголошене цими вченими і політиками, було подальшим розвитком ідей мондіалізму з новітньою назвою комунізм. На початку XX ст. Л. Троцький запропонував ще одну мондіалістську ідею "перманентної революції". Виникла

і країна (СРСР), у якій мондіалісти почали реалізовувати власні абстрактні теорії на практиці, будуючи деіндивідуалізоване комуністичне суспільство. Все це цілком логічно призвело до фізичного знищення (деіндивідуалізації) десятків мільйонів людей, мондіалістсько-комуністичних воєн, голодоморів, масових репресій тощо. Українці були обрані "піддослідними кролями" для перевірки правильності наукової теорії мондіалізму і втратили більше людей (понад 50 млн осіб), ніж усі інші нації разом узяті.

Врешті-решт комуністична течія мондіалізму зазнала повного фіаско в галузі технології реалізації ідеї, проте залишила свій слід на підсвідомому рівні у значної частини людства. Мондіалістську основу мають й *ідеї фашизму*. Як і комунізм, фашизм фактично є одним із відгалужень мондіалізму. Всі ці мондіалістські течії відрізняються одна від одної лише шляхом і технологією досягнення однієї мети, тобто об'єднання в єдину державу під керівництвом всесвітнього уряду.



Мондіалізм має певну притягальну силу, бо пропонує людству утопічну оману "простого" вирішення надзвичайно складних проблем світобудови. Хоча практика доводить, що простих шляхів у трансформації людства немає, для багатьох нетерплячих завжди виникає спокуса не розв'язувати гордіїв вузол проблем, а розрубати його одним ударом.

Міждержавні відносини на регіональному рівні намагалися пояснити геополітична течія *євразійства*. Фактично євразійство сформувалося як російська шовіністично-імперська реакція на українські національно-визвольні змагання початку ХХ ст., що становили найбільшу загрозу російському імперіалізму. Засновники євразійства Х. Трубецькой, П. Савицький, К. Леонтьєв, Л. Гумільов були зовсім різними людьми як за характером і уподобаннями, так і за фахом: філологами, географами, економістами, філософами, юристами, істориками тощо. Не дивно, що утворилося декілька напрямів євразійства, які нерідко ворогували між собою.

З географічного погляду євразійці вважають Євразію, яка практично збігається, на їхню думку, з кордонами Російської імперії, а пізніше — з межами СРСР, особливим географічним світом. Звідси з'явилася спроба виділення, крім Європи й Азії, ще однієї географічної частини світу під назвою "Євразія". Вона нібито і у фізико-, і в політико-, і в економіко-географічному відношенні є цілком окремою частиною світу. Очевидно, що подібні намагання євразійців є абсолютно надуманими і не мають жодних наукових підстав. Об'єднати чи "возз'єднати" в один фізико-географічний і культурно-етнічний світ Естонію, Молдову, Таджикистан, Чечню, Чукотку і Бурятію, навіть маючи найвищий рівень фантазії, нікому і ніколи не вдасться. Ця штучна в усіх відношеннях побудова за будь-якого послаблення російського імперського "закріплюючого розчину" неминуче розпадається, що і підтвердили події, які відбулися наприкінці ХХ ст.

Подальшого розвитку ідея "високого історичного призначення Росії", яка має насильно "ощасливити" народи, що хочуть жити своїм власним, відмінним від російського, життям, знайшла розвиток у *слов'янофільстві*. Головною ідеєю

останнього було об'єднання всіх слов'янських народів під егідою Росії.

Однак слов'янофільство не отримало свого подальшого розвитку. Історія неодноразово демонстрували антагонізм слов'янських народів. Крім того, глибинною генетичною і ментальною основою багатьох слов'янських народів не є слов'янство, як гілка давньої індоєвропейської чи індо-арійської спільноти. Так, слов'яномовні болгари мають тюркську основу, білоруси — прибалтійську, росіяни — угро-фінську. Нав'язана їм мова слов'янської мовної групи але ніяк не знищила глибинної цивілізаційної ментальності цих народів. Вони близькі за мовою, але дуже далекі (докорінно відрізняються) за характером, способом мислення, уподобаннями, способом повсякденного життя тощо.

Зазначимо, що наведені напрями і течії є основними, найбільш відомими у теорії державотворення. Існує ще багато менш відомих течій, які намагаються пояснити розвиток і взаємодію різних країн на політичній карті світу.

### **Закономірності й принципи країнознавства**

Виникнення, існування та взаємодія країн на політичній карті світу і окремих їхніх частин є наслідком дії (впливу, реалізації) як об'єктивних (незалежних від волі людини) законів і закономірностей, так і суб'єктивної волі людських спільнот.

У науковій літературі чіткої межі між законами і закономірностями не має: здебільшого ці визначення вживаються як синоніми і в словниках трактуються як необхідні, істотні, стійкі, повторювані відношення між явищами у природі й суспільстві. Щоб уникнути плутанини пропонуємо **законами** вважати відношення найзагальніші, які притаманні великим групам явищ. Часткові, або ж специфічні, закони, характерні для певних наукових напрямків, будемо називати у цьому підручнику **закономірностями**, звідси — країнознавство ґрунтується у своєму розвитку на загальних законах буття, які мають у цій науці специфічні вияви (закономірності).

У суспільних науках закономірності не є абсолютно детермінованими і

незмінними в просторі і часі. Вони є об'єктивними відношеннями, які не залежать від волі людей, але їх реалізація в суспільстві можлива лише в процесі людської діяльності в тій чи іншій сфері життя певної країни або міждержавних відносин. У цьому головна відмінність суспільних законів від законів природи. Пізнання й ефективне практичне застосування суспільних закономірностей дає змогу якнайкраще функціонувати країні на політичній карті світу, регіонально взаємодіяти з іншими державами. Тому ті країни, де уряди здійснюють оптимальну внутрішню і зовнішню політику, що ґрунтується на пізнанні закономірностей внутрішньої і зовнішньої організації держави як системного організму, процвітають. У протилежному випадку країна, яка має всі об'єктивні умови для успішного розвитку, але має непрофесійне або злочинне керівництво, перебуває в перманентній соціально-економічній кризі.

Якраз на усвідомленні певних закономірностей базується вироблення відповідних принципів у країнознавстві. Керуючись закономірностями, вчені розробляють принципи їх реалізації в царині внутрішньодержавних і міждержавних відносин. Зокрема, було сформульовано кілька закономірностей розвитку держав.

**Закономірність неминучого розпаду імперій.** За цією закономірністю будь-яка багатонаціональна імперія *неминуче* приречена на розпад. С.С. Рожков<sup>1</sup> переконливо доводить, що розвиток імперії як суспільної системи абсолютно чітко описується за допомогою так званої "логістичної кривої", яка належить до математичних закономірностей. Це, своєю чергою, свідчить, що ця закономірність, яка виявляється в різних науках, уже близька до закону. За цією закономірністю імперія на початку свого існування зростає поступово. З часом територіальна експансія стає все стрімкішою. Згодом темпи загарбання нових територій, народів і країн уповільнюються. На цій стадії імперія досягає стану "насичення" і втрачає стабільність. Після гострої кризи імперія починає розпадатися, але можливе її короткочасне відновлення. Врешті-решт імперія остаточно і назавжди розпадається з утворенням нових країн.

Історія повністю підтверджує цю закономірність. Всі великі багатонаціональні імперії розпалися: Римська, Османська, Британська, Радянський Союз тощо.

**Закономірність зростання кількості країн на політичній карті світу** полягає в поступовому збільшенні кількості незалежних держав. Ця закономірність теж має фактологічне підтвердження в просторі і часі. У XIX ст. у світі було близько 50 країн.

З часом їх чисельність зросла до 100, 150, нині ця цифра сягає двохсот. Не треба бути пророком, щоб, усвідомивши цю закономірність, спрогнозувати збільшення чисельності країн і в майбутньому. У світі донині існують великі багатонаціональні держави (імперії), поділ яких на іноді значну кількість нових країн справа лише часу. До них належать, наприклад, Російська Федерація, Індія, США тощо.

Особливо в цьому сенсі вирізняється Африка. Колоніальні держави тут створили велику кількість штучних країн, кордони яких розділили народи і племена, змусивши їх жити в різних державах. Завершення формування націй в Африці неминуче приведе до радикальних змін на політичній карті цього материка. Відокремлення від Ефіопії Еритреї і створення нею незалежної держави лише перша ластівка в цьому об'єктивному процесі.

**Закономірність створення національних держав** виявляється в нездоланному бажанні будь-якої нації створити незалежну державу. З цією метою нація мобілізує всі наявні в неї ресурси, аж до ведення перманентних воєн. Таких прикладів в історії безліч. У наш час бездержавні курди, будучи доволі численним народом, продовжують боротьбу за створення власної національної держави. Ця боротьба, то стихаючи, то знову наростаючи, триває вже не одне століття.

Так як на сучасній політичній карті налічується близько 200 країн, а всього на нашій планеті понад 5000 народів, можна передбачити у XXI ст. загострення національно-визвольної боротьби. Це пов'язано насамперед з тим, що без створення власної держави жодна нація не може повністю

самореалізуватися.

**Закономірність геополітичного маятника історії.** За цією закономірністю, яку ще можна назвати закономірністю історичної справедливості, через значний час починається відродження знищених, захоплених, сплюндрованих національних держав і створення ними цивілізацій та культур. Звичайно, це не стосується багатонаціональних імперій, а саме національних утворень, які існували в минулому.

## **Тема 1. ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ**

### **План**

1. Держава і країна.
2. Форми їх правління та адміністративно-територіального устрою.
3. Етапи формування політичної карти світу.
4. Типи країн

Політична карта світу в суто технологічному сенсі є географічною картою, яка відображає розміщення країн на нашій планеті. Політичні карти поділяються на загальні (оглядові) і спеціальні. *Загальні* передають особливості розміщення держав, найважливіших політичних і стратегічних центрів, міжнародних і внутрішньодержавних комунікацій. На *спеціальних політичних* картах показують окремі політичні проблеми, явища і події.

У загальному сенсі поняття *політична карта світу* відображає динамічний стан різних форм державних утворень нашої планети в їх еволюції і постійних взаємовідносинах.

**Держава і країна. Форми їх правління та адміністративно-територіального устрою**

*Держава є політичною формою організації, суспільства. Вона утворюється як результат виникнення і діяльності публічної влади. Остання є*

особливою системою, яка керує основними сферами життя суспільства. До основних характерних *ознак держави* належать:

- 1) наявність і функціонування системи владних органів і установ, які у своїй сукупності формують механізм держави;
- 2) існування певної правової системи, встановленої або санкціонованої державою, яка визначає правила поведінки її громадян;
- 3) наявність певної, чітко обмеженої території (акваторії), в межах якої функціонує певна державна влада.

Держава постійно виконує *внутрішні і зовнішні функції*. До перших належать забезпечення функціонування суспільного організму як єдиної системи, збереження і диверсифікація в ньому ефективних зв'язків між окремими сферами, задоволення інтересів різних верств населення і соціальних груп, боротьба з внутрішніми деструктивними силами та стихійними лихами. Зовнішня функція держави полягає в захисті державних кордонів, цілісності власної території, суверенітету, сприянні розвитку взаємовигідних, справедливих форм співробітництва і взаємодії з іншими державами світу.

Держава має виступати на міжнародній арені як єдиний географічний, релігійний, мовний, культурний, правовий, господарський і геостратегічний організм. Лише за такої умови вона може сподіватися знайти і утримати власне "місце під Сонцем".

**Країна** — це політичне, національне, соціальне, культурне, господарське співтовариство, організоване державою на певній території. При цьому акцентується на його просторовому (географічному) положенні (розміщенні) у світі чи певному регіоні або материка, наприклад країни Південної Америки, країни Океанії. Хоча поняття "країна" в багатьох випадках вживається як синонім поняття "держава", проте має переважно культурно-історичний та соціально-економічний зміст (країни, що розвиваються, країни третього світу тощо). Адекватним є поняття "країна" і при характеристиці особливостей населення, його побуту і звичаїв, специфічних ознак суспільства (далекі країни, екзотичні країни тощо). Натомість для поняття "держава" притаманний

більше політичний зміст.

У наш час на Землі налічується понад двісті юридично і фактично незалежних держав.

***Незалежна держава** — це країна, яка реалізує власну внутрішню і зовнішню політику на основі суверенної волі своїх громадян або правителя (монарха) і здатна проводити свою національну політику та відстоювати національні інтереси на міжнародній арені.*

З метою реалізації власної суверенної влади над певною територією і населенням, що перебуває на ній держава створює органи управління. До них належать законодавча, виконавча і судова влади, прикордонна і митна служби, національна (республіканська) гвардія і збройні сили, інформаційні служби, валютно-грошова система тощо. Всі ці органи діють на чітко відокремленій території, яка обмежена з усіх боків сухопутними і морськими кордонами. В їх межах державі належать суходіл, внутрішні води, надра, повітряний простір. Якщо країна має безпосередній вихід до морів і океанів, їй належать і *територіальні води* — це водна смуга шириною 12 морських миль, що прилягає до берега. За міжнародними угодами деякі морські держави мають в океанах і морях *економічні зони*. Вони простягаються на 200 морських миль (одна морська миля становить 1852 м). У межах економічних зон державам належить виключне право на розвідування і розробку будь-яких природних ресурсів (корисні копалини на дні і в надрах морів і океанів, риба, водорості тощо).

Крім незалежних держав на нашій планеті все ще існують залежні території й країни. Останні перебувають під політичним або військовим контролем незалежних держав. Серед залежних територій і країн виділяються колонії, протекторати й підопічні території. ***Колонії*** управляються державою-метрополією беззастережно. ***Протекторати*** володіють більшими правами. Внутрішня їх політика є суверенною. Протекторати надають якійсь незалежній державі права на здійснення своєї зовнішньополітичної діяльності. ***Підопічні території*** тимчасово передаються за рішенням Організації Об'єднаних Націй

(ООН) певній країні з метою здійснення нею управління внутрішньою і зовнішньою політикою цих територій.

У сучасному світі простежується чітка тенденція до створення всезростаючої кількості незалежних держав. Кожна нація для реалізації власного природно-ресурсного, духовного, економічного потенціалів прагне створити свою державу. Цей складний процес відбувається в умовах загострення світових проблем і трансформації міжнародного співтовариства. Особливо багато проблем в Африці, де колонізатори створювали колонії без урахування етнічних меж.

Більшу частину нашої планети займає Світовий океан. Води відкритих морів і океанів, які не належать до чийось територіальних вод і економічних зон, перебувають у спільному користуванні всіх країн, навіть якщо деякі з них не мають безпосереднього виходу до моря. Тут кожна держава світу може ловити рибу, перевозити людей і вантажі, проводити військово-морські маневри. Вільно літають над Світовим океаном і літаки.

Згідно з міжнародно-правовим режимом дна морів і океанів та його надр за межами континентального шельфу та національної юрисдикції держав морське дно є відкритим для використання всіма державами виключно в мирних цілях. Морські наукові дослідження в таких районах можуть здійснюватися та контролюватись Міжнародним органом з морського дна, створення якого передбачено Конвенцією ООН з морського права (1982). Міжнародний договір 1971 р. забороняє планування ядерного та інших видів зброї масового знищення на морському дні та в його надрах.

У 1959 р. укладено міжнародний договір, за яким жодній державі не належить Антарктида. Будь-яка країна може проводити в ній наукові дослідження. Заборонено тут і будівництво військових баз та розробку родовищ корисних копалин.

Таким чином, майже весь суходіл нашої планети поділений між окремими державами, що діють на основі різних принципів організації влади. Ці принципи насамперед зумовлені *особливостями державного ладу*. Він



може бути як монархічним, так і республі- канським.

**Монархічна форма правління** виникла в умовах рабовласництва і почала домінувати у середні віки. У наш час збереглися переважно формальні ознаки монархічного правління. У класичному розумінні цього слова *монархія* — це форма державного правління, за якої найвища влада в країні належить одній особі — монархові. У різних країнах його називають по-різному: король, імператор, шах, султан, цар, князь, емір тощо. Монархії бувають *абсолютними* і *конституційними*. Більшість з існуючих нині монархій є конституційними. Реальна влада в таких країнах належить парламенту (законодавча) і уряду (виконавча). Монарх виконує лише представницькі функції, є певним символом держави. Прикладами конституційних монархій є переважно європейські та подібні до них за устроєм держави: Велика Британія, Норвегія, Данія, Бельгія, Іспанія, Швеція, Монако, Ліхтенштейн, Люксембург, Японія, Марокко.

За абсолютної монархії влада монарха практично нічим не обмежена. У цих країнах уряди або інші органи влади відповідальні лише перед монархом як главою держави. Монарх може радитися з ким завгодно, але рішення приймає одноосібно. Парламенту або взагалі немає, або ж він є лише дорадчим органом. До таких держав належать Саудівська Аравія, Бахрейн, Оман, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Бруней та ін. Ще однією формою державного правління є *теократична монархія*. Це папська держава Ватикан, яка займає один квартал (44 га) в центрі Риму. Тут монарх є главою церкви, а політична влада належить духовництву.

У світі нині нараховується понад 30 монархій. Найбільше їх в Азії і Європі, три в Африці і одна в Океанії. Серед них є імперія (Японія), королівства (Велика Британія, Швеція, Бельгія та ін.), князівства (Андорра, Ліхтенштейн, Монако), герцогство (Люксембург), султанати (Бруней, Малайзія, Оман та ін.), емірати (Бахрейн, Катар, ОАЕ).

**Республіка** — це форма державного правління, за якої всі вищі органи влади або обираються народом, або формуються парламентом, який

*обирається народом.* Нині у світі переважають держави з республіканською формою правління. їх понад 140. Республіканська форма правління виникла дуже давно. Так, Афіньська демократична республіка існувала ще в V—IV ст. до н. е., Римська аристократична республіка в V—II ст. до н. е.

За республіканського ладу законодавча влада належить парламенту, виконавча — уряду. Розрізняють *президентські* й *парламентські* республіки. У перших президент очолює уряд і має доволі значні повноваження (США, деякі країни Латинської Америки, які взяли собі за взірець форму правління США). У парламентських республіках роль президента менша. Уряд тут очолює прем'єр-міністр (Індія, Німеччина, Італія та ін.). Суто парламентськими республіками, де президента немає взагалі, можна назвати Канаду та Австралію.

***За формами адміністративно-територіального устрою*** всі країни світу поділяють на *унітарні* й *федеративні*. ***Унітарна держава є єдиним цілісним утворенням, що складається з адміністративно-територіальних одиниць (областей, провінцій, районів тощо), які чітко підпорядковані центральним органам влади.*** Унітарні держави мають єдину конституцію і єдину ієрархічну систему державної влади. Області, провінції, райони мають лише органи виконавчої влади. Вони не наділені жодними законодавчими функціями. У наш час, коли ефективність державного управління стає одним із головних чинників ефективності функціонування самої держави, більшість країн світу є унітарними. Така форма адміністративно-територіального устрою вважається найбільш ефективною і життєздатною. До унітарних держав належать Японія, Франція, Італія, Греція, Польща, Естонія, Угорщина та ін.

***Федеративні держави мають у своєму складі самоврядні території*** (республіки, штати, землі, області, краї, кантони тощо). Ці території хоча і входять до складу єдиної союзної держави, проте мають досить значну автономію. їм притаманні деякі ознаки незалежних держав — власна конституція, парламенти, президент тощо. До федеративних держав належать

переважно великі багатонаціональні держави — Росія, Бразилія, Індія, США, Нігерія, Канада та ін.

**Конфедерація** є юридичним об'єднанням суверенних держав, яке створене з метою забезпечення їхніх загальних інтересів і реалізації спільних проектів (Швейцарський союз). Конфедерація створює центральні органи влади, які володіють повноваженнями, делегованими їм державами — членами союзу. Правовою основою конфедерації є договір. При федеративному устрої такою основою є конституція.

Інтенсивні процеси територіальної диференціації у світі наприкінці ХХ ст. породили своєрідні форми державного устрою та характерні особливості взаємодії між країнами. Так виникли **протодержави** — це державні утворення, які набули майже всіх ознак само- стійної держави, формально залишаючись у складі іншої. Так, до складу Російської Федерації входить протодержава Татарстан. Вона навіть має право зносин з іншими країнами. Шотландія, перебуваючи у складі Великобританії, нині вже має не лише власний парламент, а й свою валюту. Власні паспорти-посвідчення ввела на своїй території іспанська Каталонія.

### **Етапи формування політичної карти світу. Типи країн**

Формування сучасної політичної карти світу — дуже складний і тривалий процес, який триває вже декілька тисячоліть. Нині на межі двох століть і тисячоліть на очах сучасників на політичній карті планети лише за декілька років відбулися величезні і вражаючі зміни. Постійно змінювалася політична карта і в минулому. Цей процес триватиме і в майбутньому.

Можна виділити чотири етапи формування політичної карти світу: стародавній, середньовічний, новий і новітній.

**Стародавній етап** розпочався з виникненням, розквітом і занепадом перших державних утворень. Одним з перших (можливо, взагалі першим) державним утворенням була знаменита Трипільська цивілізація (культура), яка виникла і розквітла на теренах нинішньої України. Після її занепаду на надзвичайно багатій природними ресурсами території країни в найкращих на

планеті природних умовах одне за одним послідовно виникали все нові державні утворення: Велика Скфія, Велика Сарматія, Антський союз, Київська Русь. З нинішньою державою Україна вони споріднені генетично. Всі ці держави, а також Давній Єгипет, Давня Греція, Давній Рим, Індія, Китай та ін. зробили великий внесок у розвиток світової цивілізації. Вони розпочали через систематичні завоювання близьких і далеких територій політико-географічний поділ існуючого на той час географічного простору. В той час державні кордони переважно збігалися з природно-географічними рубежами. Цей етап тривав до V ст. н. е.

**Середньовічний етап** формування політичної карти світу охоплював V—XVII ст. Це формування феодалізму. Відбувались суттєві зміни функції держави. Почало швидкими темпами розвиватися господарство. Виникли ремісні цехи із дуже сильною внутрішньою організацією. Зародження елементів ринкової економіки поєднувалося з поширенням феодальної роздробленості. Поступовий розвиток ремесел і особливо торгівлі починає поєднувати феодальні і церковні володіння, міста-держави. З'являються реальні передумови для об'єднання країн під владою монархів. Так виникають феодальні держави в Індії, Китаї, могутня Османська імперія. В Європі вже з раннього середньовіччя існували держави Київська Русь, Візантія, Священна Римська імперія, Англія та ін. Зміцнення цих держав сприяло посиленню їхнього прагнення до далеких територіальних завоювань. Наприкінці середньовічного етапу розпочалась епоха Великих географічних відкриттів. За рівнем державно-територіального поділу суходолу попереду безперечно була Європа. Півною мірою до неї наближалась Азія. Африка, Америка, Австралія з Океанією залишалися далеко позаду.

**Новий етап** творення політичної карти світу тривав із середини XVII ст. до Першої світової війни на початку XX ст. Він ознаменувався утвердженням і пануванням ринкових відносин. Розквіт епохи Великих географічних відкриттів заклав підвалини європейської колоніальної експансії. У сферу ринкових відносин починають втягуватися найвіддаленіші куточки планети.

Колоніальні завоювання, розпочаті Іспанією і Португалією ще в часи середньовіччя, охоплюють різні куточки Землі. До них приєднуються молоді капіталістичні країни — Нідерланди, Англія, Франція, а згодом і Німеччина. Росія захоплює Україну, Кавказ, величезні простори Сибіру і Далекого Сходу.

Водночас розростання площі колоніальних володінь, які стають все більш віддаленими від держав-метрополій, а тому мало керованими, створює передумови для виникнення на уламках імперій нових держав. У XVIII ст. вибороли незалежність Сполучені Штати Америки. На початку XIX ст. звільнилися іспанські й португальські колонії Латинської Америки. Виникло 15 нових незалежних держав.

Упродовж XIX ст. і до Першої світової війни європейські держави захопили майже всю Африку, Росія поневолила Середню Азію. Було завершено поділ світу між найсильнішими на той час державами. Закінчився і новий етап творення політичної карти світу.

**Новітній етап** формування політичної карти світу розпочався після завершення Першої світової війни і триває донині. На цьому етапі можна доволі чітко виділити три періоди.

**Перший період** почався фактично ще наприкінці Першої світової війни. Почали руйнуватися великі багатонаціональні імперії: Російська і Австро-Угорська. На політичній карті світу з'явилися держави: Польща, Чехословаччина, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Королівство сербів, хорватів і словенців та ін. Були проголошені незалежними державами Україна, Білорусь, Грузія, Азербайджан, Вірменія тощо. Однак цей процес не був однозначним. Намагання Росії відновити імперію в іншій формі в основному здійснилося. За допомогою військової окупації України та інших держав, які виникли на уламках Російської імперії, російські комуністи створили Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Втратила свої колонії в Африці Німеччина, яка програла війну. Розширилися колоніальні володіння Великої Британії, Бельгії, Франції та Японії.

*Другий період* новітнього етапу творення політичної карти світу почався після завершення Другої світової війни. Окупація деяких країн Європи і Азії радянськими та американськими військами призвела до поділу світу на два ворожі табори. Крім того, СРСР і США захопили різні частини одних і тих самих країн. Це призвело до утворення "двох" Німеччин, "двох" Корей, "двох" В'єтнамів. Утворилося і "два" Китаї (КНР і Тайвань). Одні й ті самі нації, але тепер уже в різних країнах, почали одночасно будувати різні системи — комуністичну і ринкову (капіталістичну). У людства нарешті з'явилася реальна можливість не в теорії, а на практиці перевірити, яка з них є кращою. Виявилось, що ринкова система набагато ефективніша за соціалістичну (комуністичну). Тому остання збанкрутіла і зазнала краху.

Окрім цих подій, які знаменували завершення другого періоду новітнього етапу формування політичної карти світу, в цей час відбувалося й багато інших важливих подій, зокрема розпад колоніальної системи та утворення великої кількості незалежних держав у Африці, Азії, Океанії, Латинській Америці.

*Третій період* ознаменувався крахом комуністичної системи. Він розпочався з 90-х років ХХ ст. Спочатку в єдину державу об'єдналися Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) і Німецька Демократична Республіка (НДР). Потім розпалися соціалістичні країни — СРСР, Югославія і Чехословаччина. В результаті цього докорінно змінилася політична карта Європи і Азії. У 1993 р. була змінена форма правління в Камбоджі, країні Азії. Там була відновлена монархія і вона знову стала королівством. В Африці в цьому самому році здобула незалежність Еритрея, яка відокремилася від Ефіопії. Наприкінці 1994 р. Республіка Палау (в Океанії) вийшла з Мікронезії і звільнилася від опіки США. Таким чином, у 90-х роках ХХ ст. виникло понад 20 нових країн. їх було прийнято до ООН і вони почали здійснювати власну внутрішню і зовнішню політику.

Новим міжнародним політичним явищем у наш час стало утворення держав, не визнаних світовим співтовариством. Ці держави є незаконними за

всіма нормами міжнародного права. Однак реально (фактично) вони існують, реалізують власну внутрішню і зовнішню політику, при цьому, як правило, створюють багато проблем для світового співтовариства, так як є осередками гострих конфліктів, серйозних політичних і воєнних потрясінь, постійного тиску на політичну ситуацію в світі і його окремих регіонах. Так, у 1983 р. була проголошена Турецька Республіка Північного Кіпру, яка у світі визнана лише Туреччиною. Але найбільше таких країн виникло на теренах колишнього СРСР. До них належать Республіка Ічкерія в Росії, Абхазія і Південна Осетія в Грузії, Нагірно- Карабахська — в Азербайджані, Придністровська Республіка — в Молдові.

За будь-якими ознаками (площа, чисельність населення, природні умови і ресурси, рівень розвитку, національний склад населення, місце в міжнародному поділі праці, особливості культури тощо) знайдемо у світі чимало країн, які схожі між собою. За подібністю показників країни планети об'єднують у певні групи, тобто здійснюють їх типологію.

Класифікуючи країни за величиною території і чисельністю населення, виділяють *великі держави* (Китай, Індія, США), *середні* (Франція, Україна, Туреччина) і *малі* (Бельгія, Еквадор, Ліван). Можна до окремої групи віднести і *карликові країни* (Монако, Андорра, Ліхтенштейн).

За національним складом населення можна виділити *однаціональні держави* (Швеція, Японія, Польща) і *багатонаціональні* (Росія, Індія, США). А хіба не можна класифікувати країни світу за рівнем забезпечення окремими видами природних ресурсів, наприклад нафтою чи залізною рудою? Чітко можна поділити все світове співтовариство на країни, які мають безпосередній вихід до Світового океану, й такі, які його не мають. Або ж виокремити континентальні й острівні держави.

*Тип країни* — це сформований комплекс властивих їй умов, ресурсів і особливостей розвитку, які визначають її роль і місце у світовому співтоваристві на певному етапі всесвітньо-історичного процесу. Вся ця сукупність ознак будь-якої країни, з одного боку, робить її схожою на інші

країни, а з іншого — виділяє (виокремлює) її серед інших.

Типологія країн має не лише загальнонаукове чи навчальне, а й практичне значення. Так, ООН здійснює типологію країн із метою надання фінансової, гуманітарної, освітньої та іншої допомоги державам, які визначені як найменш розвинені. У наш час за цією класифікацією допомога надається близько 40 країнам світу.

Яку ж ознаку для типології, тобто поділу країн світу на групи за спільними ознаками, беруть за визначальну? *Це загальний рівень їх соціально-економічного розвитку.* Найреальніше у наш час його характеризує показник виробництва валового національного продукту (ВНП) у доларах США чи якійсь іншій валюті на душу населення. За ним усі держави землі об'єднуються у три групи: *високорозвинені* країни, *середньорозвинені* та *ті, що розвиваються.*

До *високорозвинених* країн Міжнародний валютний фонд включає всі країни Західної Європи, а за її межами — США і Канаду, Австралію і Нову Зеландію, Японію, Південну Корею, Сінгапур, Тайвань та Ізраїль. Організація Об'єднаних Націй додає до цього списку ще й державу Африки — Південно-Африканську Республіку. Всього до "елітного клубу" економічно високорозвинених країн належать близько 30 держав.

Високорозвинені держави теж не є абсолютно однорідними. Перший підтип (підгрупу) формують держави так званої "Великої сімки". Це США, Канада, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція та Італія. Вони є очевидними економічними лідерами сучасного світу. В цілому на частку цих країн припадає майже половина ВНП нашої планети.

Другу підгрупу формують малі високорозвинені країни Європи й Азії. Вони перевалено невеликі за площею і населенням. Але за виробництвом продукції на душу населення, рівнем життя своїх громадян не поступаються країнам першої підгрупи, а іноді й випереджають їх. Для них також характерна висока частка експортної продукції. Сировину і паливо для потреб економіки ці країни отримують переважно з-за кордону. Специфічною ознакою



їх економіки є також значна, а іноді й переважаюча частка галузей, пов'язаних з міжнародною сферою послуг — торгівля, банківська справа, інфраструктурне транспортне обслуговування, міжнародний туризм тощо. До таких країн належать Австрія, Швейцарія, Швеція, Норвегія, Бельгія, Нідерланди, Південна Корея, Тайвань, Ізраїль та ін.

Група *середньорозвинених* країн значно менш однорідна, ніж група високорозвинених. Коливання показника ВВП на душу населення тут доволі значне. Тому виділяють країни з економічним розвитком дещо вищим за середній і країни, які мають соціально-економічний рівень нижчий за середній.

До першого підтипу країн цієї групи належать Греція, Бразилія, Аргентина, Уругвай, Мексика, Угорщина, Чехія, Чилі та деякі інші. Ці держави швидко та стабільно розвиваються і поступово наближаються до групи високорозвинених країн. Причина їхньої відносної відсталості у розвитку продуктивних сил пов'язана з тим, що впродовж багатьох років їх розвиток гальмувався військовими диктатурами, тоталітарними комуністичними адміністративно-командними режимами, політичною та економічною залежністю від інших держав. Багато цих держав мають значні природні і трудові ресурси, котрі теж активно залучаються в національний господарський комплекс.

Другий підтип формують країни з нижчим за середній рівнем розвитку економіки. Ці країни на сучасному етапі розвитку на відміну від попередніх характеризуються внутрішньою політичною нестабільністю. У них є впливові сили, які гальмують перебудову суспільства на прогресивніше, поширена корупція, всім керують злочинні олігархічні клани. Це стосується не лише деяких колишніх соціалістичних країн, а й тих, де значну роль відіграє тіньовий капітал, мафіозні структури, внутрішній ринок належить іноземним компаніям тощо. Наприклад, це такі країни: Білорусь, Росія, Болгарія, Україна, Молдова, Латвія, Литва, Колумбія, Парагвай, Індонезія, Філіппіни, Туніс, Марокко тощо. Переважна частина людства в наш час живе в *країнах, що*

*розвиваються*. Найбільше їх в Африці, чимало в Азії, Америці та Океанії. Переважно це колишні колонії. В їхнього населення здебільшого відсутні політична воля і прагнення до прогресивних змін в економіці й політиці. Низький освітній рівень, злидні, корупція, злочинність, політична та економічна залежність від інших країн не створюють передумов для піднесення економіки. Ці країни фактично є сировинними донорами розвинених держав.

Крім основної ознаки в типології країн, є й інші, які за тієї чи іншої класифікації є провідними у країнознавстві. На цій переважно історичній основі деякі дослідники виділяють *постсоціалістичні країни*. До них належать колишні республіки СРСР, Югославії, Чехословаччини, Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія. За цією ознакою виділяють *пострадянські країни*, тобто ті держави, які колись входили до складу Радянського Союзу.

Дехто продовжує виділяти так звані *нові індустріальні країни*: Сінгапур, Тайвань, Південна Корея, Малайзія, Мексика, Бразилія та ін. Майже всі вони в недалекому минулому були слаборозвинутими державами. Нинішній стан їхньої економіки характеризується високими темпами індустріалізації, активною участю в міжнародному поділі праці.

Організація Об'єднаних Націй склала також список *найменш розвинутих країн*. Це насправді найбільш бідні держави світу. Деякі з них не мають безпосереднього виходу до моря і майже не пов'язані з зовнішнім світом. Система освіти та охорони здоров'я в цих країнах на найнижчому рівні в світі, переважають доіндустріальні

форми праці. До таких держав належать Афганістан, Нігер, Сомалі, Чад, ЦАР та ін.

На політичній карті світу є низка дуже багатих країн. Своєрідну групу серед них становлять так звані нафто-експортні країни. Високий рівень життя своїх громадян вони забезпечили нещадно експлуатуючи багаті на нафту родовища. До таких держав належать Саудівська Аравія, Катар, Кувейт, Бахрейн, ОАЕ та деякі інші невеликі країни Середнього Сходу. Казково

багатою за рахунок видобутку місцевих фосфатів стала і колишня злиденна країна Океанії Науру. Інші в недалекому минулому дуже бідні країни стали багатими завдяки правильно обраним спеціалізації й моделі розвитку. Це "країни-готелі", які експлуатують свій чудовий клімат і блакитне море. Деякі країни обрали для збагачення не лише туризм, а й плантаційне господарство чи надзвичайно сприятливе географічне положення, стали офшорними зонами і "країнами-банками" (Ямайка, Барбадос, Тринідад і Тобаго та ін.).

### **Міжнародні організації. Геополітика та геостратегія**

Сучасний світ постійно ускладнюється і стає все більш суперечливим. Кількість держав постійно зростала в минулому і зростатиме й у майбутньому. Нині у списку ООН 15 країн (територій), які підлягають Декларації про деколонізацію. На черзі надання незалежності Палестині, Західній Сахарі тощо. Отже, нині на політичній карті світу діє понад 200 країн, які здійснюють різновекторну політику. В них діють десятки тисяч (!) політичних партій, є велика кількість конфесій, парламентарів, глав урядів, президентів тощо. Всі ці політичні й релігійні, аж до таємних, організації мають власну думку на облаштування своєї країни, нації і всього світового співтовариства. При цьому неминуче виникають міждержавні проблеми. Для їх вирішення, а також досягнення певної спільної мети, відстоювання національних інтересів тощо все більше країн, партій і просто людей створюють міжнародні організації. Нині у світі їх налічується уже понад чотири тисячі. Ми будемо розглядати ті, які утворюють дві або кілька держав. До них належать *глобальні (загальносвітові), регіональні* (Африка, Північна Америка, країни Середнього і Близького Сходу тощо), *міждержавні*, які об'єднують держави не за географічною ознакою, а за визначеними цілями чи ознаками.

Найбільшою, найважливішою, глобальною та універсальною організацією нині, безперечно, є **Організація Об'єднаних Націй** (ООН). Її було створено після Другої світової війни, у 1945 р., з метою відвернення чергової світової війни і локальних конфліктів, посилення міжнародної безпеки та розвитку міжнародного співробітництва. ООН діє на підставі Статуту. Його

положення є обов'язковими для країн — членів цієї організації.

Головними органами ООН є Генеральна Асамблея і Рада Безпеки. До інших провідних органів цієї міжнародної організації належать Секретаріат, Міжнародний суд, Рада опіки, Економічна і соціальна рада.

Штаб-квартира ООН розміщена у Нью-Йорку (США). У 1945 р. Україна, перебуваючи у складі СРСР, стала однією з країн — засновниць ООН. Тепер наша держава — член кількох спеціалізованих міжнародних організацій ООН.

На засіданнях Генеральної Асамблеї, де присутні делегації від усіх країн — членів ООН, постійно обговорюються найактуальніші проблеми світової політики, відпрацьовуються й ухвалюються рекомендації щодо їх вирішення. Кожна країна, незалежно від її площі, кількості населення, економічної та військової могутності, має один голос.

Рада Безпеки несе відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки. Її рішення повинні виконувати всі члени ООН. Рада Безпеки складається з 15 країн-членів, третина з яких (США, Велика Британія, Франція, Китай і Росія) мають статус постійних членів. Інші десять країн-членів обираються на певний термін у визначеній послідовності. Очолює ООН Генеральний секретар. Головні регіональні відділення цієї організації, очолювані заступниками Генсека ООН, знаходяться в Женеві, Відні і Найробі (Кенія). Так, у Женеві є центр для проведення дипломатичних конференцій. Тут також обговорюються проблеми роззброєння і прав людини. Відень має функції міжнародного контролю за зловживанням наркотиками, попередження злочинності, кримінального правосуддя, міжнародного торгового права. В цьому регіональному відділенні також слідкують за використанням космосу в мирних цілях. У Найробі керують діяльністю ООН у сфері охорони довкілля. Там само функціонує центр з населених пунктів.

До провідних органів ООН належить Міжнародний суд, значення якого постійно зростає. Це головний судовий орган ООН, який вирішує юридичні суперечки між державами. Приватні особи не мають права звертатися до нього. Міжнародний суд знаходиться в Гаазі (Нідерланди).

У різних країнах працюють 16 спеціалізованих установ ООН. Серед найвідоміших — ЮНЕСКО, МАГАТЕ, ФАО та ін.

ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), членом якої є й Україна, має штаб-квартиру в Парижі (Франція). Керівні органи Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) знаходяться у Відні (Австрія). Продовольча й сільськогосподарська організація ООН (ФАО) розміщена в Римі. До загальновідомих організацій ООН також належать Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) — обидві у Женеві.

За підтримки США після Другої світової війни в системі ООН (Вашингтон) створено Групу Світового банку: це взаємопов'язані фінансові організації, задекларованою метою яких є сприяння економічному зростанню країн, що розвиваються. Серед них можна виділити Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародну асоціацію розвитку (МАР) тощо. До них примикає і Міжнародний валютний фонд (МВФ).

У складі ООН функціонують і безліч інших загальносвітових організацій, діяльність яких є особливо важливою в певних сферах буття сучасного людського суспільства. Так, переписи населення, різні міжнародні зіставлення і розрахунки здійснює Статистична комісія Економічної і соціальної ради ООН (ЕКОСОР). Вона заснована в 1946 р. у Нью-Йорку. Інші сфери глобальної діяльності людства контролюють Всесвітній поштовий союз (ВПС), розміщений у Берні (Швейцарія), Всесвітня метеорологічна організація (ВМО) та Міжнародний союз електров'язку (обидві у швейцарській Женеві). У Лондоні знаходиться Міжнародна морська організація (ІМО), в Монреалі (Канада) — Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО), у Відні — ООН з промислового розвитку (ЮНІДО). У системі ООН з'являється все більше установ, які займаються не лише глобальними, а й регіональними актуальними проблемами. Серед них найвідомішими є Близькосхідне агентство ООН для допомоги палестинським біженцям і організації робіт, яке знаходиться в Аммані, столиці Йорданії, та в Секторі Газа (Палестина). Але більшість

регіональних установ ООН переймаються економічними і соціальними проблемами цілих материків і частин світу. Наприклад, Економічна комісія для Африки (ЕКА) (Аддис-Абеба), Економічна і соціальна комісія ООН для Азії й Тихого океану (ЕСКАТО) (Бангкок) тощо. Завданням цих організацій є сприяння соціально-економічному розвитку країн, що розвиваються, зокрема найбільш біднішим державам, яких за списком ООН у світі 48.

Загострення екологічної ситуації у світі значно підвищує роль Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) (Найробі), що доволі гостро і наполегливо виступає за захист і збереження природного середовища на всій планеті. Існують й інші міжнародні організації в системі ООН.

Поряд з організаціями ООН у світі чимало інших глобальних утворень з різних сфер діяльності суспільства. Так, з 1950 р. у Гельсинкі діє Всесвітня Рада Миру (ВРМ). Вона координує роботу рухів прихильників миру більш як у 150 країнах. Профспілкову діяльність курує Всесвітня федерація профспілок (Прага, Чехія). Паралельно діє Всесвітня конфедерація праці (ВКП) зі штаб-квартирою у Брюсселі. Науковці світу об'єднуються у Всесвітню федерацію наукових працівників (ВФНП) (Лондон) та належать до Міжнародної ради наукових союзників (МРНС) (Париж). Існує й декілька незалежних від ООН міжнародних екологічних організацій. Серед них досить диверсифікований Всесвітній союз охорони природи (ВСОП). Штаб-квартира цього союзу знаходиться в Глані (Швейцарії). ВСОП видає всесвітньо відому Червону книгу.

Після Другої світової війни зросла активність міжнародних спортивних, релігійних, студентських та інших організацій, які не є структурами ООН. Серед них виділяється Міжнародний олімпійський комітет (МОК) (Лозанна, Швейцарія), Всесвітня рада церков (ВРЦ) (Женева), Міжнародний союз студентів (Прага), Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол) з штаб-квартирою в Парижі. Збільшується кількість країн, які входять до Світової організації торгівлі (СОТ). Авторитет її постійно зростає.

У світі існує також безліч міжнародних організацій, офіційний статус

яких регіональний чи субрегіональний, але реальний їх вплив фактично поширюється на всю Землю. Мабуть найбільшою активністю серед них виділяються Організація Північноатлантичного договору (НАТО) і Європейський Союз (ЄС). Штаб-квартири обох цих організацій знаходяться в Брюсселі.

НАТО є військово-політичним союзом (блоком), найвідомішим і найпотужнішим у світі. Цей блок постійно поповнюється за рахунок вступу до нього колишніх соціалістичних країн. Вишикувалася чимала черга країн, які б хотіли стати членами цієї організації. Хоча вона і має регіональну назву, називаючись Північноатлантичним, однак набуває все більш глобальних рис. Понад 1500 військових баз цього альянсу розміщені на територіях від Гренландії до островів Океанії.

Ще більше бажаючих вступити до іншої організації з регіональною назвою Європейський Союз. Таких країн, які б хотіли стати повноправними членами ЄС, у світі вже більше 80 (I) і вони знаходяться не лише в Європі, а й у Африці, Азії та інших частинах світу. ЄС у 1993 р. трансформувався з Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС). Нині до нього входять 25 країн. У 2007 р. до його складу буде прийнято ще декілька держав. Але вже у наш час ЄС виробляє понад третину світового валового продукту. На нього припадає понад 40 % світового експорту.

В Європі важливу роль відіграють й інші, переважно політичні та фахові міжнародні організації. Найпомітнішою серед них є Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Парламентська асамблея ОБСЄ знаходиться в Копенгагені (Данія). Ще раніше за ОБСЄ була створена Рада Європи (РЄ). Її штаб-квартира розміщена в Страсбурзі (Франція). Нині до її складу входить 40 країн, зокрема і Україна. РЄ займається переважно правами людини, гуманітарним і правовим співробітництвом, культурними і екологічними проблемами тощо.

У Південно-Східній Азії і на Тихому океані існують військово-політичні блоки АНЗЮС і АНЗЮК. Перший створений у 1951 р. і названий так за

початковим літерами англійських назв трьох учасників цього утворення — Австралії, Нової Зеландії і США. Аббревіатура АНЗЮК виникла на основі перших літер англійських назв перших трьох учасників блоку

— Австралії, Нової Зеландії і Великої Британії (UK). Цей союз утворився у 1971 р. і включає до свого складу ще й Малайзію та Сінгапур.

Серед арабських країн найвпливовішою міжнародною організацією є Ліга арабських держав (ЛАД), створена в 1945 р., зі штаб-квартирою в Каїрі. Мусульманські країни об'єдналися в Організацію "Ісламський конгрес". Інша її назва — Організація "Ісламська конференція" (Джадда, Саудівська Аравія).

Велике значення енергоносіїв у соціально-економічній ситуації нашої планети останніми десятиліттями підняло реальний статус Організації країн — експортерів нафти (ОПЕК). З 1960 р. її членами є нафтовидобувні країни Азії, Африки і Латинської Америки. На частку цих країн припадає до 60 % світового експорту нафти.

Серед інших регіональних утворень найпомітнішими є АСЕАН, ОАЄ, НАФТА, МЕРКОСУР і СНД. Перша з них є Асоціацією держав Південно-Східної Азії, її штаб-квартира знаходиться в Джакарті (Індонезія).

Окрім Індонезії, як регіонального лідера, до неї належать Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур, Бруней і В'єтнам.

Менш відомою є Асоціація регіонального співробітництва країн Південної Азії (СААРК). її штаб-квартира розміщується в місті Дакка (Бангладеш).

У 1963 р. було створено одну з найбільших міжурядових регіональних політичних організацій світу — Організацію африканської єдності (ОАЄ) (Аддис-Абеба, Ефіопія). Офіційно до неї входять усі держави Африки. Цій організації поки що не вдалося владнати гострі конфлікти і припинити кровопролитні війни як в окремих африканських державах, так і між ними.

В Америці найбільше держав об'єднують такі регіональні утворення — ОЦАД, НАФТА і МЕРКОСУР. Перша з них розшифровується як Організація центральноамериканських держав і має керівні органи в Сан-Сальвадорі.



Світовий масштаб має Угода про Північноамериканську зону вільної торгівлі. Вона більш відома як НАФТА. Це інтеграційне об'єднання включає США, Канаду і Мексику (штаб-квартира у Вашингтоні). За деякими економічними показниками НАФТА наближається до ЄС, а то й перевищує його. Багато в чому наслідок ЄС Південноамериканський спільний ринок (МЕРКОСУР). Базою його подальшого розширення стали чотири сусідніх держави — Аргентина, Бразилія, Парагвай і Уругвай. Головною метою цього інтеграційного об'єднання є створення латиноамериканського спільного ринку і значна співпраця в усіх сферах економічної діяльності.

Співдружність Незалежних Держав (СНД) було створено після розпаду СРСР наприкінці 1991 р. Україна входить до СНД на правах асоційованого члена. Росія намагається використовувати цю організацію з метою відновлення власної імперії в межах колишнього СРСР, тому у світі не існує жодної країни, яка б хотіла стати членом СНД (порівняймо з великою чергою бажаючих стати членом ЄС і НАТО).

Великий вплив на формування сучасної політичної карти світу мають геополітичні чинники, тобто чинники, пов'язані з дією географічного доквілля. **Геополітика** — це наука, яка вивчає вплив географічних чинників переважно на зовнішню, а також на внутрішню політику держав. Найбільший внесок у її розвиток зробили німецькі географи. Деякі з учених розглядали держави як живі організми, які борються між собою за місце під сонцем.

Природа й природні ресурси, а до них належить і площа території, є важливою умовою розвитку будь-якої держави. Кожна країна повинна мати достатній простір для задоволення своїх внутрішніх потреб. З іншого боку, вплив території — це вплив її природних, соціально-економічних умов і географічного середовища в цілому. Клімат, їжа і навіть географічний краєвид, впливають на природу й психіку людини. Формується певний *менталітет* (характер, образ мислення) народу. Він обов'язково позначається на внутрішній і зовнішній політиці тієї країни, в якій цей народ переважає.

Велике значення має географічне положення країни, тобто розміщення її

відносно інших об'єктів і територій на поверхні Землі. Зовсім об'єктивно різні результати розвитку нації і країни дає їх розташування в зоні тундри і в субтропічній зоні, у гірській місцевості й на морському узбережжі.

Якщо країна межує з нестабільними, кризовими державами, це негативно позначається на її соціально-економічному розвитку, внутрішній і зовнішній політиці. На територію цієї країни проникають біженці, злочинці, озброєні формування тощо. Порушуються стабільність і розміреність внутрішнього життя.

Життя будь-якої людини, усвідомлює вона це чи ні, має певну мету. Деякі люди покладають на себе певну місію. Так само і з країнами. Мета держави на міжнародній арені є її *геостратегією*. Поняття геостратегії тісно пов'язане з поняттям "геополітика". Воно визначається цілком об'єктивною потребою будь-якої держави у виживанні, збереженні і розвитку (експансії) в умовах потенційно ворожого оточення з боку інших держав, які теж всіляко намагаються відстояти своє "місце під сонцем".

## Тема 2. Просторово-територіальна організація держав світу

### План

1. Географічне положення держави
2. Територія держави
2. Кордони держави та їхні функції

У розвитку і самому існуванні держав на політичній карті світу визначальну роль донині відіграють чинники просторово-територіальної організації. До них належать географічне положення, територія та кордони держави, її адміністративно-територіальний поділ. Значення цих чинників з часом змінюється, але ніколи вони не стануть другорядними, бо визначають саму сутність держави.

### Географічне положення держави

*Географічне положення держави* — це розміщення певного об'єкта, території, країни відносно інших об'єктів, територій, акваторій, країн. Зовнішнє середовище через свої складові частини активно впливає на об'єкт, географічне положення якого визначається. Так само й сам об'єкт впливає на власне оточення. Тут доречно нагадати геніальний вислів Наполеона: "Географія — це доля". Справді, особливості географічного положення країни значною, а іноді й вирішальною мірою впливають на подальшу долю держави, нації і навіть окремо взятої людини.

Географічне положення визначається як по відношенню до природних (материків, океанів, річок, гірських систем, узбереж, озер тощо), так і соціально-, політико- та економіко- географічних (районів, областей, провінцій, штатів, країн та ін.) об'єктів. Одним із кількісних показників географічного положення є географічні координати об'єкта.

Учені-географи до основних ознак географічного положення відносять: *дистанційність, детермінованість і потенційність. Дистанційність* — це

вигідність (чи не вигідність) географічного положення залежно від зміни відстані між взаємодіючими об'єктами. При цьому певна віддаль може виражатися не лише в одиницях довжини, а й у певних віртуальних показниках, які характеризують відносини між абстрактними поняттями. Географічне положення значною мірою повністю визначене, без урахування випадкових чинників, тобто *детерміноване*. Воно тією чи іншою мірою є головною, визначальною силою розвитку людського суспільства. *Потенційність* географічного положення полягає в його невичерпних можливостях, що можуть бути використані для забезпечення суспільних потреб.

Географічне положення є поняттям не лише містким і багатоаспектним, а й відносним. У першому випадку виділяють його декілька видів, зокрема природно-, екологічно-, соціально-, економіко- або політико-географічне положення. У другому — йдеться про його постійну трансформацію у просторі й часі, одночасну присутність в оцінці нинішнього стану географічного положення його минулого розвитку і наявність чинників його подальшого функціонування.

Для країнознавства визначальну роль відіграє поняття політико-географічного положення держави. Це розміщення її на політичній карті світу, материка чи окремого регіону у взаємодії з політичними реаліями, які мають на неї той чи інший вплив. При цьому політика в такому сенсі розуміється як діяльність, спрямована на перемогу в боротьбі за власні інтереси. Вона може бути державною, певної організації чи окремої людини.

При оцінюванні політико-географічного положення держави необхідно враховувати як ресурсну (галузеву) його складову, так і просторово-територіальну. Фізико-географічна складова виділяється тим, що географічне середовище продовжує відігравати суттєву роль у житті суспільства, ефективності функціонування тієї чи іншої країни. Навіть найпотужніші держави з їх, здавалося б, безмежними можливостями, відступають перед стихійними силами природи у вигляді цунамі, землетрусів, повеней, ураганів і

торнадо тощо. Наявність і якість земельних чи інших природних ресурсів, безпосередній вихід до незамерзаючих морів, клімат і рельєф місцевості, присутність повноводних рік і безліч інших чинників фізико-географічної складової політико-географічного положення були, є і будуть важливими у розвитку, а іноді й самому існуванні тієї чи іншої країни.

Економіко-географічна складова в оцінюванні політико-географічного положення нині весь час зростає. Все більша кількість країн відчуває потребу в ресурсах розвитку, які вони не здатні забезпечити з власної території. І це вже не лише корисні копалини і продовольство, а й трудові ресурси. Тому відкритий доступ до регіонів, які володіють надлишками ресурсів соціально-економічного розвитку, стає вирішальним чинником оцінювання політико-географічного положення. Не менш важливим є й розміщення стосовно основних ринків збуту товарів, вироблених у країні. Їхня місткість і транспортна доступність теж є важливим чинником, який сприяє розвитку держави, або обмежує цей розвиток.

У цьому зв'язку необхідно назвати й постійне зростання значення транспортно-географічної складової (у широкому розумінні цього поняття) політико-географічного положення. Пропускна спроможність, швидкість доставки вантажів, вартість перевезення, інформаційні та міграційні потоки, їх мінливість у просторі й часі служать чинником, значення якого постійно зростає.

Не менш, а іноді й більш важливою є й геополітична та геостратегічна складові політико-географічного положення держави. Політична нестабільність, збройні конфлікти тощо надовго "закривають" певні країни й навіть регіони світу, змінюють напрям і силу транзитних товаропотоків, руйнують усталені системи міждержавних відносин.

У просторово-територіальному сенсі можна виділити *глобальне, регіональне і локально-сусідське* політико-географічне положення країн. *Глобальне* положення є місцем тієї чи іншої держави на політичній карті світу в контексті її глобальних зв'язків і взаємовідносин з іншими державами нашої

планети. *Регіональне* політико-географічне положення включає розміщення і взаємозв'язки з країнами власного історико-географічного регіону. *Локально-сусідське* політико-географічне положення — це розміщення і взаємодія країни в оточенні держав-сусідів. Його оцінка є дослідженням складної історії протистоянь і партнерства. Вона дуже динамічна. На цьому рівні й відбувається реальне відпрацювання всіх видів відносин і взаємозв'язків між окремими державами і міждержавними інтеграційними утвореннями.

### **Територія держави**

*Територія* — це частина земної поверхні з певними межами, які відділяють її від інших ділянок землі. *Територія держави* — це визначена на основі норм міжнародного права частина земної поверхні (суходіл, внутрішні акваторії, повітряний простір над ними), на які поширюється виключний суверенітет цієї держави. Це означає, що певна, відокремлена від інших земна поверхня, керується тільки законами певної держави, яка має виключне право користуватися цією землею (територією) на власний розсуд.

Територія держави становить необхідну, й у більшості випадків достатню матеріальну операційну базу для самого її виникнення, існування та розвитку. Територія є певною площинною місткістю, яка утримує на собі всі об'єкти держави: від природно-ресурсних до людських домівок. Та й саме зародження держави можливе лише після відокремлення певної території, що є доволі складним процесом. У межах території держави відбувається неминуче комплексне поєднання найрізноманітніших об'єктів, які починають діяти як єдиний організм.

З погляду міжнародного права найважливішими особливостями території держави, або інакше державної території, є її *цілісність* і *недоторканність*. Це основоположний принцип мирного співіснування народів і держав на міжнародній арені. Міжнародна спільнота визнала недопустимість використання війни як засобу вирішення територіальних суперечок. Держава, територію якої прагне загарбати інша держава (держави), має законне право на її захист усіма існуючими засобами. Вона може розраховувати на моральну,

матеріальну й правову підтримку світового співтовариства. Врешті-решт останнє може вдаватися й до прямих воєнних дій, як це трапилося тоді, коли Ірак окупував територію Кувейту.

Основними просторовими характеристиками території держави є її розміри, конфігурація території та географічне положення. Всі ці особливості мають неабиякий вплив на значимість держави на політичній карті світу. Чим більша територія, тим значніші ресурсні можливості для розвитку країни. Водночас, якщо ця велика територія розміщена в екстремальних для життя людей і ведення господарства природних умовах, переваги її нівелюються. Велике значення має і компактність та нерозірваність території держави. Так, територія США складається з трьох несуміжних між собою територій, які значно віддалені одна від одної. Існують і дуже витягнуті держави, наприклад Чилі, чи держави зі складною конфігурацією (Хорватія та ін.). Значною розірваністю території відрізняються держави, які розміщені на архіпелагах (Філіппіни, Індонезія тощо).

Державний простір включає територію держави, належну їй акваторію і повітряний простір над ними.

**Суходільна територія держави** — це її земна поверхня, не вкрита водою морів та озер, а також острови й архіпелаги у відкритому морі, які належать цій державі, їй підпорядковані також усі земні глибини (надра) від поверхні й до технічно доступних глибин.

**Акваторія держави** включає всі води внутрішніх річок та озер, заток і проток, якщо ширина останніх не перевищує 24 морські милі. Наприклад, Туреччині належать морські протоки Босфор і Дарданелли, які з'єднують між собою Чорне та Середземне моря. До акваторії держави також належать води заток, лиманів, бухт, які історично належать тій чи іншій країні, наприклад Бузький чи Дніпровський лимани України. До акваторії (території) держави не включаються *територіальні води*, які визначаються у 12 миль від морського узбережжя (лінії відпливу). Однак ця акваторія перебуває під повною юрисдикцією держави, до території якої вона прилягає. Більше того, державі

належить і вся товща води територіальних вод та надра під їх дном.

У визначених межах власної території та акваторії держава має виключне право на видобування корисних копалин з надр, товщі води, а також тих, які залягають на морському чи озерному дні. На основі договору-концесії держава може на певних умовах і на певний термін передавати фізичним або юридичним особам, у тому числі й



іноземним, права експлуатації власних надр. По завершенні терміну договору дія концесії припиняється.

**Повітряний простір держави** — це розташований над її територією та акваторією шар атмосфери (тропосфера, стратосфера й прилегла частина космічного простору). Польоти повітряних об'єктів інших держав над власною територією кожна країна дозволяє на основі спеціальних міжнародних договорів. Держава має право захищати свій повітряний простір у випадку його порушення всіма доступними їй засобами. Космічні кораблі й супутники вільно пролітають над територіями суверенних держав.

До території певної держави також належать морські, річкові та космічні кораблі, які несуть на собі державні символи (прапор, герб). Це саме стосується різних підводних споруд, трубопроводів, кабелів тощо, які прокладені якоюсь країною у відкритому морі чи на його дні, навіть якщо вони знаходяться у водах або глибоко на дні виключних морських зон.

Процеси глобалізації та виникнення все нових технічних можливостей експлуатації прилеглих до окремих держав морських акваторій породили проблеми правового характеру з використання морських чи океанічних просторів, де держави здійснюють власні повноваження економічного характеру. Так виникли поняття "прилегла зона", "виключна економічна зона" та "континентальний шельф".

У *прилеглий зоні*, яка має ширину 24 морські милі, держава має обмежені міжнародним законодавством права для прийняття запобіжних заходів з метою дотримання власних законів, які поширюються на територіальні води. До них переважно належить правове регулювання імміграційних, податкових, митних та інших відносин з іншими державами, організаціями та приватними особами.

Значного поширення на нашій планеті набули *виключні економічні зони*. Їх утворення почалося наприкінці ХХ ст., коли багато прибережних держав розпочали широкомасштабне економічне освоєння морських акваторій. Конвенція 1982 р. надає прибережній державі в зоні 200 морських миль від власної лінії узбережжя виключне право на експлуатацію біологічних і

мінеральних ресурсів води, дна і надр. Ця держава також має право споруджувати тут штучні острови, встановлювати бурові платформи, проводити науково-дослідні роботи та здійснювати заходи з охорони, збереження і примноження багатств природного середовища. За іншими державами збережено право свободи судноплавства, польотів над виключними економічними зонами, а також прокладання підводних трубопроводів і кабелів.

Постійно розширюється господарське використання і *континентального шельфу*. За нормами міжнародного права до нього зараховують 350-мильну зону від узбережжя за умови глибин, які не перевищують 200 м. Якщо ж глибини суттєво більші, то континентальний шельф не повинен простягатися більш як на 100 миль від ізобати 2500 м. Приморська держава хоча й не має жодних суверенних прав на континентальний шельф, але може використовувати доступні їй ресурси.

У наш час в умовах глобалізації поступово відмирає оренда одними країнами територій інших. У минулому найбільше територій у світі орендували США, Росія (СРСР) і Велика Британія. Нині найбільшим орендарем залишаються США. Хоча вони і втратили свої військові бази у В'єтнамі і на Філіппінах, але утримують їх на Кубі, в Японії, Південній Кореї, Гренландії тощо. На правах оренди території утримує свої військові бази і Росія (Центральна Азія, Закавказзя, Україна).

Створення потужних транснаціональних компаній в умовах поширення процесів глобалізації, особливо фінансової сфери, породили надання невеликими, переважно острівними державами, своєї території (суверенних прав держави) в своєрідну оренду. Так виникли офшорні центри і зони. У цих, переважно карликових, державах, де майже немає території як ресурсу розвитку, але є всі атрибути державної влади, цілеспрямовано створені пільгові умови оподаткування великих і надвеликих заощаджень. Внаслідок цього у банках офшорних територій накопичуються величезні кошти, нерідко сумнівного, а то й відверто кримінального походження.

### **Кордони держави та їхні функції**

*Державний кордон* — це уявна (іноді реальна) лінія на поверхні землі (суходолі та акваторії) та уявна вертикальна площина, що проходить через неї в повітряному просторі і надрах. Вона визначає межі держави і відділяє одну територію держави від іншої або від відкритих морів.

Кордони між державами або формувалися історично, і це був дуже довгий процес порубіжної взаємодії двох або більше кордонів, а іноді й навіть цивілізацій, або ж установлювалися дуже швидко через війну чи внаслідок завершення переговорів і укладання відповідних угод. У цьому сенсі сучасна державна територія України може слугувати прикладом. У нас є знамениті "траянові вали", які відокремлювали Римську імперію від причорноморських степів, і відомі "змійові вали", які понад 2500 років тому захищали Київ, у той час велике місто і столицю з півдня від тих же степовиків. Після Другої світової війни і завершення переговорів до України відійшли землі Закарпаття. Так само через переговори вона втратила частину своїх земель, які відійшли до Польщі. У 1954 р. постановою Верховної Ради СРСР до України відійшла Кримська область.

Як відомо, процес становлення кордону будь-якої держави в наш час проходить два етапи: делімітацію і демаркацію. Перший полягає в договірному процесі особливостей проходження кордону на відповідно створеній географічній карті. Другий етап — це встановлення кордону між державами на місцевості. І в цьому сенсі Україна може слугувати яскравим прикладом, насамперед у встановленні державного кордону з Росією. Хоча делімітація кордонів між двома державами вже майже закінчена, Російська Федерація всіляко зволікає з другим етапом — демаркацією, а отже, й зриває увесь процес становлення кордонів України. Для України це має негативні наслідки, адже офіційно визнані і чітко визначені на місцевості кордони є обов'язковою складовою державного суверенітету. Якщо цього немає, то не всі складові суверенітету держави діють і це створює неминучі проблеми, які періодично загострюються.

У дослідженні кордонів держав найбільше значення має їхня

класифікація і визначення функцій, які вони виконують. Так, країнознавець, японіст, економіко-географ Б. Яценко наводить відому класифікацію кордонів. У ній він виділяє групу *морфологічних кордонів* (геометричні, астрономічні, звивисті та ін.), *природно-географічну* групу (орографічні, гідрографічні тощо), *генетичну* групу (антецедентні, реліктові, накладені й т. ін.). Виділяється також *функціональна* група кордонів за історичними умовами та послідовністю виникнення (колоніальні, післявоєнні тощо).

Потрібно зазначити, що "чистих" груп кордонів майже немає. Так, проведені по паралелях і меридіанах так звані астрономічні кордони (візьмемо для прикладу деякі ділянки кордону між США та Канадою або кордони в Арктиці) є варіантом геометричних кордонів, які проходять як лінії розмежування між двома точками з чітко визначеними географічними координатами. І ті, й інші кордони, як правило, з'явилися або у слабоосвоєних районах (на час їх виникнення), або ж під час "нарізання" колоній. У наш час такий підхід виявився надзвичайно ефективним під час договірної визначення меж виключних економічних зон, зокрема у Північному морі з його запасами нафти та газу. Так само звивисті або ламані кордони є різновидом геометричних кордонів. При цьому методика їх проведення може бути різною: можуть одночасно накладатися декілька чинників. Зрештою часто сходяться на тому, що кордоном може служити більш-менш велика річка, яка тече "як їй заманеться". Звідси за меандруючою річкою виникає і звивистий кордон. Так само звивистими будуть і кордони, проведені в горах.

Виникають проблеми за необхідності встановлення кордонів між двома чи декількома державами, якщо вони відділяються акваторіями великих озер чи внутрішніх морів. Загальновизнаною методикою делімітації кордону є сполучення по прямій лінії точок виходу сухопутного кордону на береги відповідної водойми. Якщо остання висихає чи осушується, ця пряма лінія автоматично стає сухопутним кордоном. Складність конфігурації акваторії ускладнює і процес делімітації кордонів.

У горах кордон переважно проводять по максимальних висотах, які

розділяють дві країни. Такий же принцип застосовують і для делімітації та демаркації кордонів на рівнинах. У більшості випадків рівнини не є абсолютно рівними. І тут виділяються певні форми рельєфу, зокрема пасма горбів, моренних гряд, лесових останців, виходів на денну поверхню кристалічних порід тощо. Вони можуть слугувати опорними точками кордону, які не зникнуть із земної поверхні і не змінять власних географічних координат.

Кордони також класифікують за *генезою їх формування*.

*Антецедентні*, або піонерні, кордони. Виникали в безлюдних та слабко освоєних частинах світу. Найпоширеніші вони в Північній Америці (США і Канаді), у пустельних районах Сахари та Аравійського півострова, в Росії та в Амазонії. За конфігурацією вони здебільшого є так званими астрономічними, або геометричними, кордонами.

*Субсектні*, або наступні, кордони характерні для країн Європи. Вони найдавніші за часом виникнення й ґрунтуються на реальному мовно-культурному розмежуванні. Етнічне розмежування в ХХ ст. набуло визначального характеру. Багато великих країн нації основи створює внутрішній поділ території на штати, області, провінції тощо. Такий самий принцип здійснювався і в колишньому Радянському Союзі, що значно пом'якшило наслідки його неминучого розпаду. У наш час його використовують Індія, Пакистан, Нігерія, Китай та ін.

*Накладені* кордони встановлюються насильно, через війни, захоплення, соціально-економічні потрясіння, коли якась країна чи нація "по-живому" розділяється між державами-агресорами відповідно до реалій завершення воєних дій або на основі відповідних угод. Після різних воєн такі кордони виникали в Європі внаслідок поділу, скажімо, Польщі або Німеччини (Берліна після Другої світової війни). Особливо поширені такі кордони в Африці, де колонізатори ділили як їм заманеться окремі народи між двома і навіть декількома країнами шляхом "накладання" кордонів.

Суто історичне значення мають так звані *реліктові* кордони. Це спадок минулих епох, але хоча нині цих рубежів ніби вже й немає, вони залишилися

не лише в ментальності людей чи особливостях забудови колись суміжних територій, а й іноді навіть збереглися у вигляді стін, валів, прикордонних замків і фортець тощо. Донині значні відмінності спостерігаються при перетині колишніх кордонів між іспанською та англосаксонською частинами південних штатів США (колишній кордон між Мексикою та США), чітко в Іспанії вирізняється колишній мавританський південь тощо. Є такі невидимі розмежування і в Україні, яка віками була розшматована між сусідніми державами.

Державні кордони виконують кілька функцій. їх можна об'єднати в три групи: *бар'єрні, контактні та фільтруючі.*

*Бар'єрна функція* полягає в достатньому відокремленні однієї країни від іншої. При цьому таке відокремлення може бути близьким до абсолютного, скажімо в колишньому Радянському Союзі, де кордон був "на замку", а сусідні країни відділялися контрольною-слідовою смугою, колючим дротом і прикордонниками з автоматами по всьому периметру. Максимізована бар'єрна функція кордону і між Південною та Північною

Кореєю з суцільною п'ятиметровою стіною, струмом високої напруги тощо. Для більшості нинішніх держав характерна так звана м'яка бар'єрна функція відкритих кордонів.

*Контактна функція* кордону полягає у створенні на межі двох держав спільних природних заповідників, єврорегіонів, відкритих економічних зон наприклад між Україною, Польщею та Білоруссю виник єврорегіон "Буг" тощо. Таким чином прикордонні райони двох або кількох держав стають контактною зоною, яка дає змогу постійно поглиблювати двостороннє чи багатостороннє співробітництво.

*Фільтруюча функція* кордону полягає в тому, що він має виконувати роль своєрідної мембрани або фільтра, який пропускає все корисне та потрібне для певної держави з інших країн і затримує все вороже, шкідливе, негативне тощо.

## **Внутрішній поділ країн**

З метою підвищення ефективності управління власною територією будь-яка держава, за винятком карликових, здійснює власний поділ на окремі частини. Так виникають внутрішні адміністративно-територіальні одиниці (області, штати, провінції, краї, департаменти, губернії, райони, регіони, волості тощо). На їх основі створюються і діють органи державної влади та управління на місцях.

Адміністративно-територіальний устрій будь-якої держави зумовлений як самою його організаційно-соціальною природою, так і традиціями історичного розвитку країни, завданням і метою органів влади. Останнє робить можливим зміну (реформу) існуючого адміністративно-територіального устрою, виходячи з інтересів певних політичних сил, що знаходяться при владі, або потреб досягнення оптимальної та ефективно організації і функціонування політичного та господарського механізму держави.

Структура, принципи, логіка, ієрархія адміністративно-територіального устрою стає основою відповідних структур державної влади. Вони ніби "саджаються" на готові територіальні одиниці й керують їх життям у межах наданих їм конституцією повноважень. При цьому на найнижчому ієрархічному щаблі, тобто найближчим до людей, є органи *місцевого самоврядування*. Вони вирішують проблеми повсякденного життя громади та питання забезпечення населення водою, світлом, теплом, видаленням відходів, підтримують у належному стані внутрішні комунікації тощо.

На вищому ієрархічному рівні діють *територіальні органи державної влади*. Вони вже доволі жорстко підпорядковані центральним інститутам держави або ж за складної ієрархічної структури відповідним органам вищої за рангом адміністративно-територіальної одиниці. Їхні функції є вже доволі складними. Вони насамперед, забезпечують контроль центральної державної влади над територією всієї країни, здійснюють мобілізацією до армії через відповідні установи (військкомати), збирають інформацію з усіх сфер життя свого регіону, збирають податки, сприяють державному регулюванню життєдіяльності різних сфер суспільства, організовують роботу

загальнодержавних служб на регіональному рівні (пожежної, санітарної, поштової, з надзвичайних ситуацій) тощо.

Зрозуміло, що у федеративних і унітарних державах принципи внутрішнього територіального поділу відрізняються. У перших кожен із суб'єктів федерації має не лише власну систему органів влади, а й систему права, у тому числі, як правило, власну конституцію. Унітарні держави позбавлені внутрішнього політико-територіального поділу. Їхній адміністративно-територіальний поділ уніфікований, діє єдина система права, існує чітка ієрархічна система централізованої влади. В умовах невеликої або середньої за розмірами держави така система є найбільш ефективною. У більшості країн світу виділяється від 2 до 4 рівнів ієрархії адміністративно-територіальних одиниць. У Європі, а також у багатьох інших країнах світу зразковою вважається чотирирівнева французька система (департамент, округ, кантон, комуна).

У багатьох унітарних країнах виділяються міста та території з особливим статусом. До останніх належать Нахичеванська АР в Азербайджані, АР Крим в Україні, автономні області Валле-д'Аоста, Трентіно, Венеція-Джулія, Сардинія в Італії, Абхазія, Аджарія та Південна Осетія в Грузії тощо. У багатьох країнах виділяються столичні округи чи регіони. Тут зосереджуються всі центральні органи влади, фокусують всі внутрішньо-державні адміністративно-управлінські зв'язки. Особливу роль в усіх державах відіграє столиця, яка є не лише головним її містом, адміністративно-політичним центром, а й певним символом держави і нації. Звідси й побутуючі в засобах масової інформації вирази "позиція Вашингтона", "рука Москви", "невдоволення Лондона" й т. ін.

Значення столиці в яситті будь-якої країни дуже велике й у багатьох випадках постійно зростає. У переважній більшості держав столиця є не лише зосередженням органів державної влади та державного управління, судових, військово-стратегічних та інших установ, а й основним економічним центром країни. Іноді ці функції аж занадто гіпертрофовані. Так, більше половини промислової продукції великої країни Аргентини випускається у Великому



Буенос-Айресі.

Столиця держави перевалено володіє і найбільшою кількістю функцій, які вона виконує. Тому вона відрізняється від інших міст держави великою притягальною силою для її громадян, які намагаються якнайповніше себе реалізувати. Звичайно, найважливішою функцією столиці є управління політичною діяльністю країни, як внутрішньою, так і зовнішньою. З цією метою столиця має бути забезпечена найкращою інфраструктурою транспорту та зв'язку.

Історія становлення столиці — це історія утвердження державності. Тому кожна столиця має власну історію виникнення і подальшого розвитку. За походженням можна виділити такі столиці країн світу: *родові, історичні міста, штучні столиці, ситуаційні столиці, політичні столиці*.

Перша група столиць пов'язана з володінням владною особою (князем, королем, гетьманом тощо) певним укріпленим населеним пунктом, яке через це ставало столицею. Це були, як правило, не найбільші міста, які з часом свій статус столиці втрачали. В Європі найвідомішими є іспанське Толедо, польський Краків, українські Чигирин і Батурин тощо.

Найпоширенішими і найстійкішими є столиці — *історичні міста*. Вони виникли як політичні й управлінські центри цілком об'єктивно, на основі найвигіднішого географічного положення в нації та державі, які народжувалися. Це Лондон, Рим, Париж, Київ, Будапешт, Прага, Стокгольм, Москва та ін.

*Ситуативні столиці* виникають за умови створення екстремальної ситуації в країні, яка може бути викликана насамперед війною або масштабними природно-кліматичними катаклізмами. Наприклад, у період агресії російських військ на територію України і захоплення ними Києва на початку 20-х років ХХ ст. столицю було перенесено до Кам'янця-Подільського. Окупація Парижа німецькими військами під час Другої світової війни спричинила перенесення столиці Франції до м. Віші. Такою ж столицею було й місто Чунцін у Китаї.

*Штучні столиці* переважно виникають як штучно створені колоніальною адміністрацією центри управління певними, захопленими метрополією володіннями інших держав і націй. Якщо згодом вони набувають незалежності, ці штучні столиці можуть або назавжди піти в небуття, або ж перетворитися на повноцінні столиці нових незалежних держав. В Україні за часів російського імперського панування в різні століття штучно створеними Росією столицями України були Глухів та Харків.

*Політичні столиці* створюються в тій чи іншій державі заради вирішення різноманітних політичних проблем, зокрема встановлення політичної рівноваги між окремими її регіонами. З цією метою столицю будують або на межі цих антагоністичних регіонів, або ж виносять її як форпост загальнодержавної політики в саме серце одного з проблемних регіонів. Політичних столиць у світі не так вже й мало, і їхня кількість продовжує зростати. Найвідомішими з них є Вашингтон, Оттава, Абуджа, Канберра, Астана, Анкара, Бразиліа тощо. Будівництво останньої взагалі мало на меті прискорення економічного освоєння внутрішніх малозаселених районів Бразилії. І покладені на неї функції нова столиця успішно виконала.

### **Тема 3. Регіональний поділ світу**

#### **План**

Загальні засади районування світу

Регіони світу

Країни Європи

Країни Євразії

Людство, світове суспільство нині нагадує інтегровану систему багаторівневих регіонів, їхня кількість, як і кількість країн, безперервно зростає. Диверсифікація взаємодії окремих регіональних підрозділів нашої планети насамперед у політичному і соціально-економічному сенсах відбувається дуже інтенсивно, водночас проблеми формування регіонів світу вивчені явно недостатньо. Це породжує чимало проблем, і не лише науково-теоретичних.

#### **Загальні засади районування світу**

Основою для виділення різних регіонів світу є відмінності одних частин нашої планети від інших. За найзагальнішими критеріями ці відмінності можна об'єднати в три групи: природні, історичні і соціально-економічні.

*Природні* відмінності визначаються об'єктивними геологічними, географічними та біологічними особливостями окремих частин Землі. Зокрема, поділ світу на материки ні в кого не викликає сумніву, бо в природі насправді існують реально відокремлені частини суходолу, роз'єднані морями й океанами. Такий реально існуючий *природно-геологічний* поділ світу є однією з багатьох підстав для його регіоналізації.

Дія географічних і біологічних чинників у виділенні регіонів світу не менш важлива. Загальновідомо, що географічна оболонка землі має низку закономірностей. До найважливіших з них належать: цілісність, ритмічність, висотна поясність і горизонтальна зональність. Останні дві закономірності і служать підставами регіонального поділу світу. *Висотна*

*поясність* полягає у поступовій закономірній зміні природи (рослинний, тваринний світ тощо) з підняттям у гори від їхнього підніжжя до вершин. Крім рослинного і тваринного світу вона чітко виявляється і в ґрунтах. Висотна поясність зумовлена зміною клімату з висотою. Вона виявляється у зниженні температури повітря на 0,6 °С на кожні 100 м підйому. Крім того, до висоти 2—3 км суттєво зростає кількість опадів. Характер висотної поясності залежить, по-перше, від положення гір у системі широтних зон висоти над рівнем моря, експозиції схилів. Кожна природна широтна зона має власні особливості висотних поясів. Збільшення чисельності населення Землі, розвиток і просторово-територіальне поширення господарства приводять до інтенсивного освоєння людством гірських місцевостей.

У багатьох країнах гірські райони вже нині стали районами не лише розвитку туризму і сільського господарства, а й важкої промисловості.

*Географічна зональність* є послідовною зміною природних зон зі зміною географічної широти у напрямі від екватора до полюсів. При цьому змінюються як окремі природні компоненти, так і природні комплекси в цілому. Такі зміни зумовлені неоднаковою кількістю тепла, яке отримують різні частини Землі внаслідок її кулястості. До зональних комплексів можна віднести географічні пояси і природні зони. Перші є найбільшими зональними комплексами, які оперізують всю нашу планету в широтному напрямі (екваторіальний, субекваторіальний, тропічний тощо). Будь-який географічний пояс, у свою чергу, поділяється на менші за розмірами комплекси, які називаються природними зонами (лісів, степів, пустель та ін.).

У країнознавстві для виділення певних регіонів крім природних чинників велику роль відіграють *історичні*. У найзагальніших ознаках і в найбільших просторових виявах вони полягають у виділенні на Землі окремих частин світу. Хоча їхня кількість збігається з кількістю материків (6), принципи їх виділення вже переважно не геолого-географічні, а історичні. Особливо яскраво це виявляється у поділі одного материка Євразії на дві частини світу — Європу і Азію або ж об'єднанні двох материків — Північної та Південної Америки в

одну частину світу — Америку.

У багатьох випадках географічні й історичні чинники у виділенні регіонів гармонійно поєднуються. Так утворюються історико-географічні регіони. Прикладів можна навести безліч. Регіональні поняття "арабський світ", "країни Північної Африки" фактично є гармонійним поєднанням пустельних і напівпустельних ландшафтів з історично адаптованою до них культурою арабських народів.

Важливу роль географічні та історичні чинники відіграють й у виділенні економічних районів світу. Різниця в природних умовах і ресурсах різних частин нашої планети сприяє спеціалізації на виробництві певної продукції. На певній території світу, в окремій країні чи їхній групі випуск якихось виробів або надання певних послуг стає об'єктивно більш ефективним, ніж будь-де за їхніми межами. Спеціалізація господарства окремого регіону чи країни світу складається історично. З розвитком господарства вона може суттєво змінюватися. Щоб визначити спеціалізацію території, необхідно з'ясувати принципи розміщення виробництва. Чинниками розвитку певної спеціалізації є:

- а) природні умови та ресурси; б) наявність трудових ресурсів;
- в) особливості географічного положення, зокрема відносно транспортної інфраструктури; г) галузі господарства, що сформувалися історично;
- г) виконання певного державного замовлення чи реалізація якогось глобального або регіонального проекту.

З часом окремі регіони світу починають відрізнятися один від одного вже не тільки природними й історичними, а й насамперед **економічними умовами та трудовими ресурсами**. Так, в одному регіоні виробляють метал і машини, в іншому вирощують банани й ананаси, в третьому пропонують послуги з відпочинку і лікування. Спеціалізуючись на виробництві певної продукції в умовах глобалізації, кожен регіон світу забезпечує нею інші частини світу і отримує те, чого йому не вистачає. Так відбувається обмін результатами праці. Такий поділ праці між окремими територіями називається географічними, або

територіальним.

У цілому обґрунтований і раціональний поділ всього світу або його окремих складових на просторово-територіальні частини базується на теорії районування або регіоналізації. Ця теорія дає змогу науково обґрунтувати виокремлення регіонів, які об'єктивно відіграють значну роль як у цілому на нашій планеті, так і на окремих континентах або ж у межах тих чи інших країн. Тому виділення, скажімо, Південної Азії або регіону Південна Азія, чи інакше Південного регіону, ґрунтується на науково усвідомленому пізнанні специфіки цієї частини Азії, природної, історичної, культурної, соціально-економічної тощо. Виокремлюючи регіон Північна Італія маємо на увазі, насамперед, не лише те, що суто географічно ця частина Італії знаходиться в її північній частині. Нас цікавлять специфічні її ознаки, які чітко виділяються на фоні всієї країни, насамперед історико-політичні процеси, які тут відбуваються, ментальність місцевого населення, умови соціально- економічного розвитку тощо.

Терміни і поняття "район" і "регіон" у більшості випадків навіть у науковій літературі вживаються як синоніми, але це поверховий підхід, між ними є певні відмінності. Поняття "*район*" переважно застосовується для означення місцевості, що вирізняється за географічними, економічними, адміністративними та іншими ознаками (промисловий район, економічний район, адміністративний район). Поняття "*регіон*" більш містке і загальне. По-перше, його використовують для позначення району, області, території, частини країни, що вирізняється сукупністю природних або історико-географічних умов і національним складом населення. По-друге, визначення регіону як групи країн, які становлять окремий регіон, мають подібні ознаки, що відрізняють їх від інших територій найбільш придатний для вживання якраз у країнознавстві.

Поняття "регіон" включає не лише суходіл, не тільки материки й островні ділянки нашої планети, а й водні простори. Тобто регіон може складатися з суходільної території й акваторії. Як приклад можна навести Карибський

регіон, або регіон Карибського моря, який складається переважно зі значної кількості острівних країн і водних просторів, які їх роз'єднують і об'єднують. Те саме можна сказати й про Тихоокеанський регіон. Однак у більшості випадків поняття регіон все-таки стосується суходолу та безпосередньо прилеглих до нього акваторій.

Відомий український учений у галузі економічної і соціальної географії Олег Шаблій<sup>1</sup> вважає, що поняття "регіоналізація", яке є похідним від поняття "регіон", вживається у двох значеннях:

а) як процес наукового обґрунтування регіону (-ів), визначення його (їхніх) просторових меж і складу та загальних рис;

б) як реально існуючий поділ земної поверхні, зосереджених на ній елементів суспільства, чи суспільства в цілому, на окремі великі частини.

Можна погодитися з О. Шаблієм, що регіоналізація буває *інтегральною* і *спеціальною* (компонентною). Перша є обґрунтуванням відокремленості певних частин земної поверхні з усім її природним і суспільним наповненням. Друга — науково обґрунтовує існування, розвиток і взаємодію просторово-територіальних частин у певних сферах суспільства. Якщо цією сферою є політика, то це політична регіоналізація, якщо господарство, то це економічна регіоналізація, і т. ін.

Теорія регіоналізації найперше почала розвиватися в країнах, які мали потребу в подібних наукових і політичних обґрунтуваннях. Це були або дуже великі держави зі значною внутрішньою диференціацією, або ж потужні імперії зі значно віддаленими і відмінними від метрополії володіннями. Тому не дивно, що теоретико-методологічні засади регіоналізації і конкретні спроби виокремлення регіонів належать вченим Росії (Російська імперія, Радянський Союз), Великої Британії, США, Франції та ін.

Серед зарубіжних учених, які вивчали проблеми регіоналізації, необхідно виділити російських економістів-географів М. Баранського, М. Колосовського, американця Р. Гартшорна (R. Hartshorn), естонку С. Ниммік (S. Nümmik) та ін.

Українська регіоналістика представлена видатними українськими вченими С. Рудницьким, А. Синявським, А. Садовським. Серед сучасних українських вчених, перу яких належать теоретичні праці з регіоналістики, безперечно виділяється О. Шаблій.

Теорія регіоналістики, яку розробляють переважно спеціалісти із суспільної географії, не позбавлена недоліків, стереотипів і пережитків минулого. Найглибше розроблені і найширше охоплені питання, які стосуються методики виділення окремих частин у межах тієї чи іншої країни. Але майже відсутні глибокі теоретичні розробки в царині регіоналізації окремих частин світу, чи материків. Традиційний, усталений, звичаєвий, стереотипний підхід до виділення регіонів світу у наш час себе вже вичерпав. Тому ніхто чітко й однозначно не може сказати, які країни входять, наприклад, до регіонів Західна, Центральна чи Східна Європа, Латиноамериканського регіону, Близького і Середнього Сходу та ін. Навіть у наукових і навчальних публікаціях можна зустріти абсолютно неадекватні регіональні поняття на кшталт "близьке й далеке зарубіжжя" тощо. Лише використання суто наукових підходів, заснованих на формальній логіці, дасть змогу країнознавству розвиватися на сучасній теоретико-методологічній базі.

### **Регіони світу. Країни Європи**

Регіональний поділ частини світу Європи найдинамічніший і найменш усталений. Для Європи взагалі впродовж століть і навіть тисячоліть притаманними були швидкі і кардинальні зміни політичної карти. Не є винятком і наш час. Розпад СРСР, Югославії та Чехословаччини, демонтаж структури комуністичного блоку ще раз довели, що "кухня політичної погоди світу знаходиться в Європі". Це тут готуються геополітичні "страви" для всього світу. В Європі знаходяться найди-намічніші соціально-економічні та військово-політичні інтеграційні об'єднання планети ЄС і НАТО. Враховуючи всю суму чинників, нині в Європі можна виділити такі субрегіони — країни Західної, Центральної та Східної Європи.

*Західна Європа* — найдавніший історично і



соціально-економічно сформований цивілізаційний субрегіон Європи й світу. В наш час ці країни є в усіх сенсах основою формування ЄС і НАТО. Це чотири із семи найрозвиненіших держав світу: ФРН, Франція, Велика Британія й Італія. Інші ж держави невеликі або карликові за площею чи населенням, однак за показниками ВВП на душу населення належать до найбагатших держав світу. Крім названих чотирьох країн до субрегіону Західна Європа належать Іспанія, Португалія, Андорра, Ірландія, Ісландія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швейцарія, Ліхтенштейн, Австрія, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Мальта, Греція, Монако, Сан-Марино, Ватикан. Отже, цей регіон охоплює 24 незалежні держави, а також Гібралтар (британське володіння на Іберійському півострові, спірна територія з Іспанією). До субрегіону держав Центральної Європи належать колишні соціалістичні держави. Вони в минулому були сателітами СРСР. Хоча деякі з них уже увійшли до ЄС і НАТО, а всі інші мріють про це, відгомін соціалістичного минулого ще довго буде даватися взнаки. Отже, ці держави близькі не лише географічно, а насамперед ментально. До них належать Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Албанія, Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія та Герцеговина, Сербія, Чорногорія, Румунія і Болгарія. Всього 13 країн.

Субрегіон Східна Європа утворюють колишні пострадянські держави, які в минулому входили до складу СРСР. Тут негативний вплив командно-адміністративної системи на економіку і ментальність людей особливо сильний. Тому це найбідніші країни Європи.

Намагаючись відновити імперію, екстремістсько налаштовані політичні сили Росії намагаються всіляко дестабілізувати ситуацію в державах Східної Європи, діючи за принципом — чим гірше, тим краще. Намагаючись вирватися з-під нав'язливої опіки Росії, країни Балтії вже увійшли до ЄС і НАТО. Це останні європейські країни, східний форпост найцивілізованішої частини світу. До цього регіону входять Україна, Молдова, Білорусь, Литва, Латвія, Естонія.

## Країни Євразії

Розміщення деяких країн і народів на межі двох світів, різних цивілізацій і культур, нарешті різних частин світу, витворило за століття доволі своєрідні нації й держави. Вони ніби одночасно належать і не належать цим світам, будучи перехідними практично в усьому — від антропологічних типів населення і його ментальності, до принципів облаштування соціально-економічного життя. Ці держави формують доволі своєрідний субрегіон країни Євразії, або Євразію. До нього належать Росія, Казахстан і Туреччина.

Цей регіон, на відміну від попередніх, є "розірваним". Росія й Казахстан географічно поєднуються, Туреччина розміщена окремо. Спільною рисою всіх трьох держав є те, що вони одночасно розташовані у двох частинах світу — Європі й Азії. Точніше в Азії й Європі. Більша частина цих держав знаходиться в Азії, що дає підстави деяким ученим називати цей субрегіон не дуже милозвучним терміном Азіопа.

Як бачимо, фізико-географічна межа між Європою й Азією, яку проводять по Уральських горах, не є науково коректною в країнознавстві. Не є реально можливим і логічно обґрунтованим поділ населення і господарства, наприклад Челябінської області Російської Федерації, на європейське й азійське. Щоб уникнути цієї очевидної суперечності, американські географи розділяють фізико-географічне і політико-географічне поняття Європа і Азія. Тому політичну і соціально-економічну межу між цими частинами світу вони проводять по західному кордону Росії. Таким чином у політичному сенсі Європа на сході закінчується східними кордонами Норвегії, Фінляндії, Естонії, Латвії, Білорусі й України.

Всі три країни Євразії великі за площею з доволі значним населенням, особливо Росія і Туреччина. Вони володіють різноманітними природними умовами і багатими природними ресурсами. Однак негативною спільною характеристикою є політична і соціально-економічна нестабільність. У Росії і Туреччині взагалі точиться війна, яка то тимчасово стихає, то знову вибухає. Країни Євразії також характеризуються значною багатонаціональністю

населення і доволі гострими проблемами міжнаціональних відносин. У всіх трьох державах значну роль відіграє мусульманська релігія (іслам). У Туреччині і Казахстані вона є панівною. Об'єднує країни регіону і сильніший чи слабший вплив ідей пантюркізму. У Туреччині і Казахстані тюркські народи становлять більшість, у Росії частка тюркських і мусульманських народів постійно зростає.

### **Країни Азії**

Найбільшою строкатістю характеризуються народи і країни Азії. Тому тут і виділяється найбільше субрегіонів. Практично за всіма показниками — від величини території і чисельності населення, до забезпеченості природними ресурсами і рівня соціально-економічного розвитку азійські держави розрізняються надзвичайно. Очевидні відмінності є й між субрегіонами, зокрема й у політичному устрої. Хоча переважають республіки, але чимало і монархій.

До субрегіону *Південно-Західна Азія* належать 15 країн. З погляду теоретико-методологічного обґрунтування цього регіону його межове розміщення між Європою, Африкою і Азією призводить до подвійного і навіть потрійного віднесення окремих країн до тих чи інших регіонів. Так, загальноживаними є умовні поняття Близький та Середній Схід. Туреччина може бути одночасно країною Близького Сходу, країною Євразії і країною Південно-Західної Азії. На нашу думку її потрібно віднести до євразійських держав. Отже, до Південно-Західної Азії належать Афганістан, Бахрейн, Ізраїль, Йорданія, Іран, Ірак, Ємен, Катар, Кіпр, Кувейт, Ліван, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Оман, Саудівська Аравія і Сирія. Це субрегіон із надзвичайно складними соціально-економічними, політичними, історичними, національними та іншими проблемами. Постійні війни і терористичні акти стали візитівкою цього субрегіону в цілому світі.

Не менше гострих проблем у субрегіоні *Закавказзя*, або *країни Закавказзя*. Хоча до цього регіону належать лише три пострадянські держави — Азербайджан, Вірменія і Грузія, проблем і конфліктів тут набагато більше.

Суперництво різних країн у цьому регіоні, активне втручання Росії постійно роздмухують війни і протистояння.

Субрегіон *Центральна Азія* утворюють чотири пострадянські країни — Киргизія (Киргизстан), Таджикистан, Туркменія (Туркменістан) і Узбекистан. Ситуація у цих країнах нестабільна: відродженню ісламу намагається протидіяти Росія та США, що породжує зростаючу напругу.

До субрегіону *Південна Азія* належить сім країн: Бангладеш, Бутан, Індія, Мальдівські Острови, Непал, Пакистан, Шрі-Ланка. Цей субрегіон теж вкрай нестабільний, з гострими національними і релігійними конфліктами.

До складу субрегіону *Східна Азія* входять Китай, Японія, Корейська Народно- Демократична Республіка, Республіка Корея і Монголія. Головною проблемою є болісний демонтаж віджилих і збанкрутілих комуністичних систем у господарстві і державному управлінні.

До субрегіону *Південно-Східна Азія* входять такі країни: Бруней, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд і Філіппіни.

### **Країни Африки**

Африканські країни знаходяться в процесі вироблення власних моделей соціально- економічного і політичного розвитку. Не є вони достатньо чітко структуризованими і стосовно формування окремих субрегіонів. На території Африки нині налічується 53 суверенні держави. В основному переважають республіки. Є також три монархії. Сучасний стан справ в Африці донині визначає той факт, що до початку Першої світової війни близько 90 % африканської території належало різним європейським державам. Після деколонізації материка ці країни втратили свої володіння, але залишили по собі вагомий слід — від форм державного правління до мов. Колишні метрополії, зокрема Франція та Велика Британія, все ще мають свої інтереси в колишніх колоніях, нерідко активно їх відстоюючи. Крім того, колонізатори захоплювали території зовсім не за особливостями національного складу тих чи інших територій. Так виникли організовані ними держави, де один і той самий народ виявився розділеним між двома, а то й кількома країнами. Було

закладено "міну сповільненої дії" гострих міжнаціональних і міждержавних конфліктів, які продовжують вибухати і в наш час.

На території Африки можна виділити субрегіони, які утворюють такі держави: *Північна Африка* — Алжир, Єгипет, Лівія, Марокко, Судан, Туніс, Західна Сахара; *Західна Африка*

— Бенін, Буркіна-Фасо, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Кабо-Верде, Кот-д'Івуар, Ліберія, Мавританія, Малі, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того); *Центральна Африка* представлена Анголою, Габоном, Демократичною Республікою Конго, Камеру- ном, Конго, Островом Святої Єлени (володіння Великої Британії), Сан-Томе і Прінсіпі, Центрально-Африканською Республікою, Чадом, Екваторіальною Гвінеєю; до складу субрегіону *Східна Африка* входять Бурунді, Джибуті, Замбія, Зімбабве, Кенія, Маврикій, Мадагаскар, Малаві, Мозамбік, Реюньйон (заморський департамент Франції), Руанда, Сейшельські Острови, Сомалі, Танзанія, Уганда, Еритрея, Ефіопія.

У південній частині материка знаходиться субрегіон *Південна Африка*, і складається з таких країн: Ботсвана, Лесото, Намібія, Свазіленд, Південно-Африканська Республіка.

### **Країни Америки**

Америка, як частина світу, складається з двох материків — Північної та Південної Америки. Складна історія завоювання європейськими державами Америки, боротьба народів за визволення вплинули і на регіональний її поділ, який не є однозначним. Так, донині побутує назва Латинська Америка, якою називають регіон Західної півкулі, що знаходиться на південь від США. Цим уже значно застарілим визначенням презентують історично сформоване переважання в більшості держав Америки іспанської і португальської мов і культур (латинських або романських). Виділяють також Вест-Індію, яка бере свій початок ще від Колумба, або Карибський регіон. Всі ці регіональні поділи хоча все ще побутують, але вже значно застаріли. Будемо поділяти цю частину світу за нині головними, тобто соціально-економічними, ознаками на Північну,

Центральну і Пів-денну Америки.

Субрегіон *Північна Америка* складається з Канади, Мексики й США. Ці держави об'єднуються не лише географічно. Вони тісно інтегровані на основі зони вільної торгівлі в межах міжнародної економічної організації НАФТА.

До складу субрегіону *Центральна Америка* входять невеликі держави, розташовані на південь від Мексики аж до південноамериканської Колумбії та багато острівних країн Карибського моря (Антигуа і Барбуда, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Гаїті, Гватемала, Гондурас, Гренада, Домініка, Домініканська Республіка, Коста-Рика, Куба, Нікарагуа, Панама, Сальвадор, Сент-Вінсент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Тринідад і Тобаго, Ямайка).

Дуже чітко виділяється субрегіон *Південна Америка*, до якого належать Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Гайана, Еквадор, Колумбія, Парагвай, Перу, Суринам, Уругвай, Чилі.

### **Країни Австралії та Океанії**

Цей регіон доволі строкатий і розмаїтий. Колоніальне минуле його країн і народів донині дається взнаки. Крім Австралії, яка знаходиться на найменшому материка, усі інші країни є острівними. До складу регіону входять Австралія, Вануату, Кірибаті, Маршаллові Острови, Мікронезія, Науру, Нова Зеландія, Палау, Папуа-Нова Гвінея, Самоа, Соломонові Острови, Тонга, Тувалу, Фіджі.

## **ХАРАКТЕРИСТИКА КЛЮЧОВИХ КРАЇН РЕГІОНІВ І СУБРЕПОНІВ СВІТУ**

### **Тема 5. КРАЇНИ ЄВРОПИ**

#### **План**

Країни Західної Європи

Німеччина

Франція

Велика Британія

Італія

В Європі в цілому, і в Західній Європі зокрема, найпотужнішими ключовими країнами, які становлять основу, становий хребет ЄС і НАТО, безперечно є Німеччина, Франція, Велика Британія та Італія.

### **Німеччина**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Федеративна Республіка Німеччина (ФРН). Столиця — Берлін (близько 3,5 млн осіб). Площа — 357 тис. км<sup>2</sup> (61-ше місце у світі). Населення — понад 82 млн осіб (12-те місце). Державна мова — німецька. Грошова одиниця — євро.

**Географічне положення.** Німеччина знаходиться в Західній Європі і межує з дев'ятьма країнами: на сході — з Польщею, південному сході — з Чехією, на півдні — з Австрією та Швейцарією, на південному заході — з Францією, на заході — з Люксембургом, Бельгією та Нідерландами, на півночі — з Данією. Має вихід до Балтійського та Північного морів, а через них і до Світового океану. В цілому географічне положення Німеччини можна оцінити як сприятливе для її розвитку та міжнародної співпраці.

**Історія виникнення й розвитку.** Після поділу держави франків у 843 р. н. є. утворилось окреме королівство, яке і стало територіальною основою творення Німеччини. З 962 р. існувала як Священна Римська імперія німецької нації (I Рейх). У середні віки поступово занепадає королівська влада, що сприяє феодальній роздробленості. Наприкінці XIX ст. після франко-пруської війни (1870—1871 рр.) було проголошено нову німецьку імперію (II Рейх). Після Першої та Другої світових воєн, які Німеччина програла країна зазнала економічного занепаду і руйнації. У 1945 р. вона фактично була поділена на окремі зони окупації. На їх основі в 1949 р. утворились Німецька Демократична Республіка, Федеративна Республіка Німеччина і окремий анклав Західний Берлін. Крах комуністичної системи привів у 1990 р. до

приєднання НДР до ФРН.

**Державний устрій і форма правління.** Німеччина є федеративною державою. Вона складається з окремих земель, кожна з яких має власну конституцію, а також парламент і уряд. Главою держави є федеральний президент, який має незначні повноваження. Виконавча влада належить федеральному уряду на чолі з федеральним канцлером. Законодавча влада — парламенту, який складається з двох палат — *бундестагу* (виборних депутатів) і *бундесрату* (його члени призначаються урядами земель).

**Природні умови і ресурси.** У рельєфі країн переважають рівнини і височини, що сприяє розвитку господарства країни. Гірські масиви Гарц, Шварцвальд мають невелику площу і висоту (до 1493 м). Лише на крайньому півдні височать північні відроги Альп (до 2963 м). Клімат ФРН помірний: немає ні сильних морозів узимку, ні великої спеки влітку. Річна сума опадів (600—700 мм) на більшій частині території достатня для вирощування без зрошення основних сільськогосподарських культур.

Німеччина має густу річкову сітку. Річки повноводні, судноплавні, з'єднані каналами. На півночі й півдні країни багато озер.

Ґрунти переважно підзолисті. Вони бідні на поживні речовини і малородючі. Близько 30

% території Німеччини вкрито переважно штучно насадженими хвойними лісами. В них розводять тварин, яких використовують для розвитку мисливства — благородних оленів, козуль, ланей, серн, кабанів, фазанів, куріпок тощо.

У харчовій промисловості інтенсивно використовують морересурси прибережних вод (оселедці, макрель, тріску та ін.). Є значні природні рекреаційні ресурси. Гірські річки мають невеликі енергоресурси.

На корисні копалини Німеччина небагата: є лише доволі значні поклади кам'яного, бурого вугілля та калійних солей, а також невеликі запаси нафти і газу; в горах подекуди є родовища руд кольорових металів. Майже повсюдно є будівельні матеріали.



**Населення.** Населення Німеччини найчисленніше в Європі, досить рівномірно розміщене по території. Середня густина населення перевищує 230 осіб на 1 км<sup>2</sup>, у найбільших промислових районах вона зростає до 500 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Смертність перевищує народжуваність. Міське населення становить майже 90 %. Окрім столиці до міст-мільйонерів належить Гамбург (1,7 млн) та Мюнхен (1,2 млн). У промислових районах міста злилися в агломерації: Рейнсько-Рурську, Рейнсько-Майнську і Штутгартську. Близько 90 % населення становлять німці. До інших корінних жителів належать лужицькі серби (100 тис. осіб) і данці 50 тис. Значну групу складають іммігранти з Туреччини та південної частини Європи (2 млн — турки, 0,8 млн — вихідці з колишньої Югославії, 0,6 млн — італійці тощо).

**Господарство.** За рівнем розвитку господарства, обсягами ВВП Німеччина займає перше місце в Європі, її економіка базується на найпотужнішій у цій частині світу індустрії. Німеччина посідає провідне місце у світі за виробництвом автомобілів, пластмас, фарб і хімікатів. Основними галузями індустрії є машинобудівна, металургійна, хімічна, електротехнічна і будівельна. Енергетичне забезпечення господарства здійснюється за рахунок енергоносіїв, серед яких основними є вугілля (33 %), газ і нафта.

Німеччина також має високий рівень розвитку легкої і харчової промисловості. Майже 80

% підприємств текстильної промисловості зосереджене лише в трьох землях на півдні й заході країни. Зокрема, в землі Рейн-ланд-Пфальц зосереджено виробництво взуття. Далеко за межі країни поставляються вироби німецької харчової промисловості — ковбаси, пиво та вино.

Найбільший промисловий район Німеччини сформувався в басейні річки Рур (Рурський басейн).

Німеччина має диверсифіковане і високопродуктивне сільське господарство. Хоча в ньому зайнято лише 5 % працівників в економіці, вони створюють 14 % ВВП. Основною галуззю сільського господарства є тваринництво (67 %). Врожайність зернових становить близько 70 ц з га.

Потужною галуззю економіки ФРН є туризм.

**Культура й соціальний розвиток.** Німецька культура має давню історію. У системі освіти обов'язковою є десятирічна освіта. Добре функціонує система вищих навчальних закладів. Існує розгалужена мережа університетів. Найбільшими університетами є Кельнський (60 тис. студентів), Мюнхенський (60 тис), Берлінський (45 тис). Німці одна з найпоінформованіших націй світу. На 1 тис. жителів припадає 500 примірників газет і 600 телевізорів. Витрати на охорону здоров'я становлять понад 8 % ВВП, тоді як на армію лише 1,6 % ; значну увагу приділяють здоров'ю нації: середня тривалість життя жінок у ФРН уже досягла 80 років.

ФРН визнала Україну як незалежну державу 26 грудня 1991 р., а вже 17 січня 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини між двома країнами. ФРН належить до найбільших торговельних партнерів України.

## **Франція**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Республіка Франція. Столиця — Париж (понад 2,1 млн осіб). Площа — 544 тис км<sup>2</sup> (48-ме місце у світі). Населення близько 59 млн осіб (20- те місце). Державна мова — французька. Грошова одиниця — євро.

**Географічне положення.** Франція знаходиться в західній частині Європи і межує з шістьма країнами. На півночі має державний кордон з Бельгією, на північному сході і сході — з Німеччиною, на сході — зі Швейцарією, на південному сході — з Італією, на півдні і південному заході — з Іспанією і Андоррою. Через протоки Па-де-Кале і Ла-Манш Франція має вихід до Північного моря. Західна частина країни омивається водами Біскайської затоки, південна — Середземним морем. В останньому знаходиться великий острів Корсика, який належить Франції. Географічне положення країни доволі вигідне. Вона оточена стабільними високорозвиненими державами.

**Історія виникнення й розвитку.** Близько 490 р. н. є. король франків

Хлодвіг на території сучасної Франції об'єднав германські племена в державу франків. Пізніше за часів Карла Великого почалося становлення феодальної Франції. Столітня війна з Англією (1337— 1453) після появи Жанни д'Арк зміцнила єдність держави. Після релігійних воєн між католиками й гугенотами у XVI ст. королівська влада посилилася і невдовзі Франція перетворилася на першу державу Європи. Після революції у XVIII ст. виникла імперія Наполеона I, який через загарбницькі війни підкорив майже всю Європу. Після поразки Наполеона і франко-пруської війни почався швидкий розвиток економіки. У цей час (кінець XIX ст.) Франція захопила великі території в Африці та Індокитаї. Після двох світових воєн у XX ст. відбулося зростання ролі Франції в Європі та світі. Разом з Німеччиною Франція стала становим хребтом ЄС.

**Державний устрій і форма правління.** Франція типова унітарна республіка. Після Другої світової війни президент країни генерал де Голль, спираючись на свій авторитет переможця, ліквідував земельний устрій (Лотарингія, Шампань, Прованс тощо), який служив основою сепаратизму і відцентрових процесів, і поділив державу на 94 невеликі департаменти. Главою держави нині є президент, який призначає прем'єр-міністра і членів уряду. Вищим законодавчим органом є парламент. Він складається з двох палат — національних зборів і сенату. Уряд підзвітний парламенту.

**Природні умови та ресурси.** Рельєф переважної частини країни рівнинний, що сприяє розвитку основних галузей економіки. У центральній частині піднімаються невисокі зруйновані гори. Високі Альпи й Піренеї знаходяться лише на сході та півдні й займають невелику площу.

Клімат Франції помірний, а на півдні субтропічний. На узбережжі Середземного моря середні температури січня до +8 °С, липня --- +24 °С. Кількість опадів, які випадають на рівнинній частині країни, близька до оптимальної (600—700 мм). У горах їх кількість зростає до 2000—2500 мм.

Розгалужена сітка повноводних рівнинних річок з'єднана між собою каналами і використовується як транспортні магістралі. На гірських річках

збудовані ГЕС.

Ґрунти у Франції характеризуються середньою родючістю. Найпоширенішими є бурі лісові. Лісами вкрито близько 20 % території країни. Переважають штучні насадження. До цінних деревних порід, що ростуть на території Франції належать бук, дуб, смерека, модрина, сосна. Тваринний світ зберігся переважно в гірських лісах. У країні близько 3000 різних заповідних територій.

На мінеральні ресурси Франція небагата. Розробляються запаси кам'яного вугілля, нафти й газу. У Лотарингії крім кам'яного вугілля є ще й родовище залізної руди. На півдні видобувають боксити, північному сході — калійну й кам'яну сіль. У центрі є доволі значні запаси урану. Франція багата також на природні будівельні матеріали.

У цілому Франція добре забезпечена прісними водами. Широко використовують енергію гірських річок та морських припливів. Надзвичайно багаті рекреаційні ресурси.

**Населення.** За чисельністю населення Франція посідає друге місце в Європі після Німеччини. Розміщене населення доволі рівномірно. Середня його густина близько 110 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Народжуваність дещо перевищує смертність. Цьому сприяє державна політика заохочування народжуваності. Міське населення складає близько 75 % жителів країни. Найбільшими містами, крім столиці, є Марсель (1,2 млн), Ліон і Тулуза (близько 500 тис. жителів). У країні налічується понад 50 міських агломерацій. У Великому Парижі (столиця з передмістями) проживає близько 16 % населення Франції. Понад 93 % мешканців країни є етнічними французами. Майже 6,5 % становлять іммігранти. Серед них близько 60 % вихідці з Європи, 35 % африканці, інші — з країн Азії.

**Господарство.** Франція високорозвинута постіндуст-ріальна країна, яка за обсягом ВВП в Європі поступається лише Німеччині. Серед продуктивних галузей економіки виділяється промисловість. Вона забезпечує близько 25 % ВВП і 80 % експорту. Основними галузями індустрії є машинобудування,

хімічна, харчова, легка і гірничодобувна промисловість. Безперечним лідером є машинобудування. Понад 40 % його продукції експортується. Особливо виділяються такі галузі машинобудування, як авіакосмічна та автомобілебудівна. За випуском автомобілів Франція посідає третє місце у світі. Розвинута також галузь радіоелектроніки, суднобудування, електротехнічна промисловість. Провідне місце в Європі й світі Франція займає і за рівнем розвитку чорної та кольорової металургії. Потужними є нафтопереробні й нафтохімічні комбінати, які розміщуються в основному в портах. У Парижі сконцентровано підприємства парфумерно-фармацевтичної промисловості.

Світове значення має французька харчова промисловість. За обсягом експорту у світі вона поступається лише США. У легкій промисловості провідне місце належить виробництву тканин. За цим показником Франція в Європі поступається лише Італії та Німеччині.

За обсягами виробництва продукції сільського господарства Франція займає перше місце в Європі. Щорічно вона вирощує близько 50 млн т зерна (перше місце в Європі), також значними є обсяги виробництва масла, твердого сиру, яловичини. Провідною галуззю сільського господарства є тваринництво. На півдні все більше поширюється надзвичайно прибуткове квітникарство. На узбережжі морів значну роль відіграє рибальство.

У Франції дуже добре розвинена туристична індустрія. За кількістю іноземних туристів, які відвідують країну (близько 70 млн щороку) вона посідає перше місце у світі. Середземноморське узбережжя (Ніцца, Канн, Сен-Тропез), а також Французькі Альпи притягують туристів з усього світу.

Франція має найдовшу серед європейських країн мережу залізниць (40 тис. км). Основну роль відіграє автомобільний транспорт (400 тис. км доріг і близько 35 млн автомобілів), хоча значно розвинутий морський та авіаційний транспорт. Довжина трубопроводів перевищує 6 тис. км.

**Культура та соціальний розвиток.** Франція володіє багатовіковою культурною спадщиною. У списку ЮНЕСКО — 22 об'єкти (монастирі, собори, палаци й парки, давньоримські пам'ятки). В країні

безліч музеїв і бібліотек. Добре розвинута освітня сфера; обов'язковою є 10-річна освіта. На 100 тис. осіб припадає понад 5 тис. студентів. Вони навчаються більш як у 400 вищих навчальних закладах. На весь світ відома паризька Сорбонна, де навчається понад 100 тис. студентів. Французькі газети і журнали "Монд", "Фігаро", "Парі-матч" відомі далеко за межами країни. До числа світових інформаційних агентств входить агентство новин "Франс-Прес".

Франція визнала незалежну Україну 27 грудня 1991 р., і вже 27 січня 1992 р. були встановлені дипломатичні відносини між двома державами.

### **Велика Британія**

Загальні відомості. Офіційна назва — Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії. Столиця — Лондон (близько 8 млн осіб). Площа — 244 тис. км<sup>2</sup> (77-ме місце у світі). Населення близько 59 млн осіб (21-ше місце). Державна мова — англійська. Грошова одиниця — фунт стерлінгів.

**Географічне положення.** Британія є острівною країною Західної Європи. На суходолі вона межує лише з однією державою — Ірландією. Протоками Па-де-Кале і Ла-Манш Британія відділяється від Франції та Бельгії. Це типова "морська" країна, для якої здавна океани і моря були "рідним домом". У різних частинах світу під її контролем залишається 13 залежних територій. У цілому географічне положення країни є вигідним для розвитку господарства і контактів з іншими державами. Особливо покращилося воно після будівництва тунелю, який з'єднав Велику Британію з материковою частиною Європи.

**Історія виникнення й розвитку.** В давнину була заселена кельтськими племенами бритів. На початку нашої ери більша частина острова Британія була завойована римлянами. У V—VI ст. територію сучасної Англії завоювали германські племена англів, саксів і ютів, які припливли сюди з материкової Європи. Вони заснували багато дрібних королівств. До XI ст. на Британію нападали вікінги і данці. У 1066 р. Англію завоювали нормани, які прийшли туди з Нормандії, що у Франції. У XIII ст. у країні було створено парламент.

На початку XVIII ст. відбулося об'єднання Англії та Шотландії у Королівство Велика Британія. У XVII ст. Велика Британія почала здійснювати активну колоніальну експансію. Наприкінці XIX ст. вона стала економічно найрозвиненішою державою світу. Після Першої та, особливо, Другої світових воєн Велика Британія втратила свою першість у світі і зазнала руйнування колоніальної імперії. Наростання проблем у різних сферах суспільного життя привело до встановлення близьких політичних і військових зв'язків із США.

**Державний устрій і форма правління.** Велика Британія класична парламентська монархія. Глава держави — королева, однак вона не має майже ніяких владних повноважень. Країною керує уряд, що очолюється лідером партії, яка здобула на виборах перемогу. Велика Британія є унітарною державою. Вона складається з різних політико- адміністративних одиниць: Англія поділяється на 35 графств і Великий Лондон, Уельс складається з графств, Північна Ірландія — з округів, Шотландія — з районів і острівних територій. Острів Мен і Нормандські острови є самостійними адміністративними одиницями.

**Природні умови та ресурси.** Природні умови Великої Британії визначаються її розміщенням на острові серед ніколи не замерзаючого океану. Вологе і тепле повітря тут панує впродовж усього року. Більша частина Англії має рівнинний рельєф з окремими височинами. В Шотландії, Уельсі, Північній Ірландії переважають невисокі гори і височини.

Клімат Великої Британії морський, вологий, без значних коливань температури повітря впродовж доби і року. Літо тут прохолодне, а зима тепла.

Країна має густу сітку коротких, але багатоводних річок. Взимку вони не замерзають. Найбільші річки з'єднані численними судноплавними каналами. В горах Шотландії й Північної Ірландії багато великих і глибоких озер. Одне з них Лох-Несс відоме в усьому світі.

Ґрунтовий покрив доволі різноманітний, але родючих ґрунтів майже немає. Ліси займають лише 6 % території. Вони відіграють виключно рекреаційну роль. Тваринний світ значно збіднений, поширена лисиця, яка є

об'єктом спортивного полювання, цей національний вид кінного полювання з хортами відомий далеко за межами країни. У Великій Британії багато національних парків.

Мінерально-сировинна база дуже виснажена багатосотлітнім видобутком кам'яного вугілля й залізної руди. Є незначні запаси руд кольорових металів. Основним видом промислової сировини нині є нафта і природний газ, що видобуваються в британському секторі шельфу Північного моря.

**Населення.** За чисельністю населення Великої Британії посідає третє місце в Європі після Німеччини і Франції. За загальної високої густоти населення (понад 240 осіб на 1 км<sup>2</sup>) є суттєві відмінності цього показника. Так, в Англії він перевищує 350 осіб, а в Шотландії та Північній Ірландії — в три рази менший (100 осіб на 1 км<sup>2</sup>). Природний приріст населення низький. Тривалість життя жінок уже перевищила 80 років. Відбувається процес старіння нації. Майже 90 % населення живе у містах. У країні сформувалося вісім міських агломерацій з чисельністю понад 1 млн осіб. Особливо багато їх у центральній частині Великої Британії. Майже 82 % населення країни становлять англійці, близько 10

% — шотландці, понад 2 % — ірландці, близько 2 % валлійці (уельські). Багато іммігрантів з колишніх британських колоній.

**Господарство.** Велика Британія — високорозвинена постіндустріальна країна. Що це так насправді, красномовно свідчать дані про структуру її ВВП — 20 % становить частка промисловості та 60 % наданих послуг. Таким чином, переважна частина ВВП створюється не у виробничій сфері.

Структура промислового виробництва, яке забезпечує майже 90 % експорту, постійно змінюється в напрямку скорочення частки ваги старих, традиційних галузей (видобуток вугілля, металообробка, харчова, текстильна) і зростання частки передових, наукомістких галузей — електронної, авіаційної, верстатобудівної тощо.

Центри чорної металургії розташовані в основному в портових містах. У центральній частині країни в районі Шеффілда виробляють якісну сталь.



Виплавка кольорових металів зосереджена в портах і біля ГЕС на гірських річках Шотландії. Найбільшим центром над-сучасних галузей машинобудування є Великий Лондон. У ньому, а також і в інших великих містах виробляють автомобілі, текстильне обладнання, продукцію військово-промислового комплексу. Є потужні суднобудівні верфі. Головним районом хімічної промисловості є південний схід. Там, де до узбережжя підходять нафтопроводи з Північного моря, розміщені підприємства нафтохімічної (Фолі, Стенлоу, Каррінгтон).

Основна частина підприємств бавовняної промисловості зосереджена в Ланкаширі, вовняної — в Йоркширі, трикотажної — в Східному Мідленді, лляної — в Північній Ірландії.

Незважаючи на те, що в сільському господарстві Великої Британії зайнято лише 2 % самодіяльного населення, країна повністю або в надлишку забезпечує себе зерном, м'ясом, яйцями, молоком тощо. В структурі сільськогосподарського виробництва переважає тваринництво. У рослинництві понад 50 % сільськогосподарських угідь під посівами багатолітніх трав.

У Великій Британії 90 % вантажообігу припадає на морський флот. Лондон і Ліверпуль — головні експортні порти країни. 80 % внутрішніх перевезень вантажо- і пасажирообігу здійснює автомобільний транспорт, 10 % — залізничний. З 1993 р. експлуатується залізничний тунель під Ла-Маншем. Використовуються внутрішні водні магістралі. Зростає значення трубопровідного та авіаційного транспорту. Останнім перевозять не лише пасажирів, а й наукомістку продукцію.

**Культура й соціальний розвиток.** Внесок британців у світову цивілізацію дуже великий. Високий культурний рівень населення забезпечується в тому числі й досконалою освітньою системою. Обов'язковою є 11-річна освіта. На 100 тис. осіб припадає 2170 студентів. Майже 33 % загальних громадських видатків йдуть на потреби цієї сфери. В країні безліч музеїв і бібліотек, театрів і концертних залів. Серед них всесвітньо відомий

Британський музей, Шекспірівський театр тощо. У списку ЮНЕСКО — 16 об'єктів. Найстарішими є Оксфордський (1167 р.) і Кембриджський (1209 р.) університети. Британці належать до націй, які найбільше читають. За опитуваннями 65 % читають центральні газети і 90 % — місцеві. Добре розвинений інститут приватної власності: майже 60 % сімей мають окремі власні будинки, 70 % — автомобілі. Освіта й охорона здоров'я — безкоштовні.

Велика Британія визнала незалежну Україну 31 грудня 1991 р., а вже 10 січня 1992 р. між нашими країнами було встановлено дипломатичні відносини. Велика Британія більше експортує товарів до України, ніж імпортує з неї.

## **Італія**

Загальні відомості. Офіційна назва — Республіка Італія. Столиця — Рим (близько 3 млн осіб). Площа — 301 тис. км<sup>2</sup> (70-те місце у світі). Населення 57,5 млн осіб (22-ге місце). Державна мова — італійська. Грошова одиниця — євро.

**Географічне положення.** Італія — країна Середземномор'я, його центральної частини. Вона розміщена на своєрідному за формою Апеннінському півострові і великих островах Сицилія й Сардинія. Лише близько 20 % її кордонів пролягають суходолом. У високотір'ї Альп вона межує з Австрією та Швейцарією, а також з Францією й Словенією. На заході Італію омивають Лігурійське та Тирренське моря, на півдні — Іонічне, на сході — Адріатичне. В цілому географічне положення сприяє розвитку співробітництва не лише з країнами Європи та Африки, а й басейну Індійського океану через Суецький канал.

**Історія виникнення та розвитку.** Приблизно 1000 р. до н. е. центральну частину Апеннінського півострова заселяли знамениті етруски. Потім римляни завоювали всю сучасну територію Італії, яка стала основою подальшого формування Римської імперії. У V ст. н. е. під ударами германців вона розпалася. Виникло декілька королівств лангобардів і франків. У середні віки розквітли міські комуни Венеції, Флоренції, Парми, Верони та ін. Південь

Італії в цей час захоплювали сарацини, нормани, французи тощо. Ще пізніше за владу над Італією конкурували французи, іспанці та австрійці. У 1861 р. в одну державу об'єдналися Північна, Центральна та Південна Італія. У Першій світовій війні Італія брала участь на боці Антанти, у Другій — на боці Німеччини. Після війни відбувався швидкий економічний розвиток.

**Державний устрій і форма правління.** Італія є парламентською республікою. Глава держави — президент з незначними повноваженнями, який обирається терміном на 7 років. На 5 років обирається парламент, якому належить законодавча влада. Він складається з двох палат: палати депутатів (630 осіб) і сенату (922 сенатори). Виконавча влада зосереджена в руках уряду (рада міністрів) і його голови. Країна поділяється на 20 регіонів, які, в свою чергу, складаються з 94 провінцій.

**Природні умови та ресурси.** Італія знаходиться у двох природних зонах. Північ — у лісовій зоні помірного поясу, південь — у субтропіках. Рельєф більшої частини країни гірський і височинний. Лише в долині р. По на півночі простяглася рівнина (Паданська). Неприятливими природними явищами є сильні землетруси і виверження вулканів (Етна, Стромболі, Везувій).

Клімат на більшій частині Італії субтропічний середземноморський із середніми температурами липня від +20 °С до +28 °С; січня — від 0 °С на півночі до +12 °С на півдні. Літо жарке й сухе. Щорічно випадає від 500 до 800 мм опадів.

Найбільшою в Італії є річка По. Її притоки і численні канали використовуються як транспортні магістралі. У центрі й на півдні країни річки маловодні. Нерідко вони пересихають улітку. В Альпах знаходиться декілька великих судноплавних озер. Вони дуже мальовничі.

На Паданській рівнині доволі родючі алювіальні ґрунти. В інших частинах ґрунтовий покрив здебільшого змитий водними потоками. Близько 20 % території Італії вкрито лісами. Національні парки займають 200 тис. га.

Мінерально-сировинні ресурси незначні. Дуже мало важливих для країни енергоносіїв — нафти, природного газу, кам'яного вугілля. Є обмежені запаси

руд кольорових металів. Серед будівельних матеріалів виділяється всесвітньо відомий каррарський мармур.

Недостатність водних, лісових, ґрунтових та мінеральних ресурсів компенсується багатими природними рекреаційними ресурсами.

**Населення.** За чисельністю населення Італія посідає четверте місце в Європі після Німеччини, Франції та Великої Британії. Середня густина населення перевищує 190 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Населення по території розміщено дуже нерівномірно. В гірських районах та на острові Сардинія воно коливається від 40 до 70 осіб, а в промислових районах Ломбардії і навколо Неаполя досягає 1000 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Природний приріст населення від'ємний (більше помирає, ніж народжується). Відбувається старіння нації. Тривалість життя чоловіків перевищила 75 років, а жінок — 81 рік. Частка міських жителів становить 67 % . Крім столиці Риму містами-мільйонерами є Мілан і Неаполь. Італія мононаціональна держава. Майже 95 % її населення становлять італійці. В північних прикордонних районах живуть австрійці, словенці, французи. У великих містах немало іммігрантів, особливо албанців.

**Господарство.** Італія — одна з найпотужніших в економічному сенсі постіндустріальних держав Європи і світу в цілому. Структура італійської економіки така: сфера послуг — 61

% ВВП, промисловість — 36, сільське господарство — 3 % . Серед галузей промисловості найрозвинутіше машинобудування, харчова, хімічна, легка, металургійна. На привізній сировині працюють хімічні, нафтохімічні та металургійні підприємства, які розміщуються в портах. У Сардинії переважно виплавляють кольорові метали. Власні енергоресурси забезпечують лише 20 % потреб країни.

Металургійна і значною мірою хімічна промисловість працюють на забезпечення потреб багатогалузевого машинобудування. Воно виробляє автомобілі, де домінує відомий концерн "ФІАТ" (Турін, Мілан, Неаполь). Італія також спеціалізується в Європі на випуску мотоциклів, моторолерів і велосипедів. Надзвичайно потужний військово-промисловий комплекс

випускає все: від танків і ракет до стрілецької зброї. Розвинуте виробництво обчислювальної техніки, електронного обладнання і роботів.

У центрі Італії розвинута текстильна індустрія. Італія, як і Франція, є одним із осередків високої моди. Біля Мілана діє одним із найбільших центрів з виробництва взуття. Розвинута харчова промисловість. Італійські макарони та піцца відомі всім. Італія посідає перше місце у світі з виробництва вина.

У сільському господарстві на відміну від інших розвинених країн Заходу переважає рослинництво (58 %). Італія займає перше місце у світі з вирощування оливок, шосте з вирощування цитрусових, входить до першої десятки країн за валовими зборами пшениці, кукурудзи, овочів.

У невеликій за площею Італії головна роль належить автомобільному транспорту. Він перевозить до 90 % пасажирів і 80 % вантажів. У зовнішніх перевезеннях поза конкуренцією морський транспорт. Італія володіє понад 1500 кораблями і великими міжнародними портами (Генуя, Трієст, Неаполь).

Важливою галуззю економіки є туризм. Щороку країну відвідують понад 50 млн іноземних туристів. Ця галузь приносить Італії від 5 до 10 млрд дол.

**Культура та соціальний розвиток.** Італія має давню і значну культурну спадщину, яка бере свій початок від етрусків і римлян. Історико-культурна спадщина Стародавнього Риму й епохи Відродження найбільша у світі. Болонський університет найстаріший у Європі. В списку ЮНЕСКО — 19 об'єктів. Архітектурні пам'ятники, скульптури, музеї, театри мають світове значення. Обов'язковою є восьмирічна освіта. На 100 тис. осіб припадає 2795 студентів.

Італія посідає провідне місце у світі за кількістю лікарів та витратами на освіту й охорону здоров'я. Їй належить перше місце в Європі за кількістю місць у готелях.

Провідні італійські газети відомі далеко за її межами. Це "Републіка", "Стампа", "Корр'єре делла сера".

Безробіття сягає 12 % економічно активного населення.

Через місяць після того як Італія визнала незалежну Україну (28 грудня

1991 р.), було встановлено дипломатичні відносини між нашими країнами. Зовнішньоторговельний оборот між Італією та Україною в останні роки досягав 800 млн дол. США. Обсяги імпорту й експорту практично однакові.

### **Країни Центральної Європи**

До складу Центральної Європи належать країни колишнього соціалістичного табору, які в минулому були сателітами Радянського Союзу. Всі вони або вже увійшли до ЄС і НАТО, або ж прагнуть це зробити. Вони переорієнтували свої політичні, економічні, освітні, культурні та інші інтереси з Росії на ЄС. Це дало їм змогу успішно розвиватися. Серед цих держав найхарактернішою, ключовою, безперечно є Польща.

### **Польща**

Загальні відомості. Офіційна назва — Республіка Польща. Столиця — Варшава (понад 1,7 млн осіб). Площа — 313 тис. км<sup>2</sup> (68-ме місце у світі). Населення близько 39 млн осіб (30-те місце). Державна мова — польська. Грошова одиниця — злотий.

**Географічне положення.** Польща знаходиться в басейні річок Вісли та Одри. На північному сході межує з Росією (анклав Калінінградська обл.) та Литвою. На сході і південному сході простяглися кордони з Білоруссю й Україною. На півдні і південному заході Польща межує зі Словаччиною та Чехією. Західні кордони відділяють її від Німеччини. Географічне положення Польщі в цілому дуже вигідне. За транспортно-географічним рейтингом Польща друга у Європі після України.

**Історія виникнення та розвитку.** Початок державності закладено династією П'ястів у X ст. У 1385 р. утворилась унія Польщі з Великим князівством Литовським. На основі Люблінської унії 1569 р. Польща і Литва утворили одну державу — Річ Посполиту. Наприкінці XVI ст. майже безперервні війни зі Швецією, Росією й Османською імперією внутрішньо ослабили Польщу, що призвело до її поділу наприкінці XVIII ст. між Росією, Пруссією і Австрією. Аж до XX ст. незалежної польської держави не існувало. Численні повстання поляків закінчувалися поразками. У 1918—1919 рр.

Польща як незалежна держава була відновлена. У війні з російськими більшовиками 1919—1921рр. незалежність вдалося відстояти. Але в 1939 р. внаслідок узгодженого нападу з заходу Німеччини та зі сходу Радянського Союзу Польща знову втратила незалежність. Після перемоги СРСР над Німеччиною за допомогою радянських військ у Польщі було створено тоталітарну державу. Опір суспільства і соціально-економічна криза призвели до відновлення багатопартійної політичної системи з 1989 р. У 1997 р. прийнято демо- кратичну конституцію. У 2004 р. Польща стала членом НАТО, увійшла до складу ЄС.

**Державний устрій і форма правління.** Польща унітарна держава, парламентська республіка. Глава держави — президент, який обирається на 5 років на загальних всенародних виборах. Виконавча влада належить президенту й уряду (раді міністрів). Голова уряду призначається президентом. Законодавча влада здійснюється двопалатним парламентом, що складається із сейму та сенату. Депутати і сенатори обираються термі- ном на 4 роки на основі всенародного голосування. У сеймі 460 депутатів, у сенаті — 100 senatorів.

**Природні умови та ресурси.** Понад 90 % території Польщі займають рівнини (низовини і височини). На півдні країни височать гори. Це Західні Карпати і Судети. Найвища точка 2499 м.

Клімат Польщі помірний, перехідний від морського до континентального. Температура повітря взимку знижується у східному напрямку, а влітку — підвищується. На рівнинній частині країни кількість опадів коливається від 500 до 700 мм.

Більшість річок впадають до басейну Балтійського моря. Вони доволі повноводні. Вісла та Одра судноплавні і з'єднані між собою каналами. У Польщі понад 900 озер. Найбільш їх розташовано на півночі.

На території Польщі переважно бідні дерново-підзолисті ґрунти. В минулому на них росли могутні ліси. Нині лісистість території становить близько 27 %. На сході й півночі збереглися незаймані ліси (пущі) — Біловезька, Августовська. В них водяться зубри, лосі, олені, козулі, кабани, вовки, рисі. Багато цінних промислових птахів — тетеруків, глухарів, куріпок. У Польщі більше десяти національних парків. У Балтійському морі багаті рибні запаси (тріска, салака).

Країна володіє багатую мінерально-сировинною базою. Особливо виділяють поклади кам'яного та бурого вугілля, сірки, кухонної солі, мідної та цинкової руд. Є численні джерела мінеральних вод. Гідроенергетичні ресурси незначні.

**Населення.** За чисельністю населення Польщі посідає сьоме місце в Європі. Середня його густина — близько 124 особи на 1 км<sup>2</sup>. Найгустіше заселена центральна, південна частина та узбережжя Балтійського моря, найменше — гірські райони. Спостерігається незначний природний приріст населення (0,9 ‰). Середня тривалість життя жінок становить 77 років, чоловіків — 68 років. Переважає міське населення — близько 64 % . Крім столиці більше міст-мільйонерів немає. Лодзь має понад 800 тис. жителів, Краків — близько 750 тис. Поляки становлять майже 99 % населення країни.

**Господарство.** Економіка Польщі перебуває в стані ринкової трансформації. Це типова індустріально-аграрна країна. В промисловості переважає машинобудування й хімічна промисловість. Розвинута легка та гірничо-видобувна галузі.

Основним енергоносієм Польщі є кам'яне вугілля Верхньосілезького басейну, за видобутком якого їй належить перше місце в Європі, а також вона є найбільшим його експортером. Видобуток нафти та природного газу незначні. Основний осередок чорної металургії на півдні в районі Кракова і Ченстохова.



У Верхній Сілезії діє металопереробна галузь: виплавляють цинк, алюміній і мідь. До цієї металургійної бази тяжіє важке машинобудування. Найбільшими машинобудівними центрами є найбільші міста. Випускають автомобілі, сільськогосподарські машини, морські судна; варшавські заводи спеціалізуються на виробництві приладів, верстатів, електроніки.

Хімічна промисловість представлена всіма найважливішими галузями. У Плоцьку діє потужний нафтопереробний завод. Розвинута фармацевтична промисловість.

У Польщі традиційно розвинуті легка та харчова промисловість. Головний центр виробництва текстилю — м. Лодзь. Харчова промисловість виробляє м'ясні та пло- доовочеві консерви, бекон, переробляє картоплю, а також борошно і цукор.

У структурі сільського господарства переважає рослинництво. Вирощують пшеницю, жито, ячмінь. Повсюдно вирощують картоплю. На півдні переважають значні посіви цукрових буряків (7-ме місце у світі). За поголів'ям свиней Польща посідає 7-ме місце у світі. Щорічно у Балтійському морі виловлюють близько 500 тис. тонн риби.

Країна має густу транспортну інфраструктуру. Довжина залізничних колій перевищує 30 тис. км, автомобільних магістралей — 150 тис. км. Інтенсивно використовуються для судноплавства річки та канали. Найбільші морські порти — Гданськ, Гдиня й Щецин.

Культура та соціальний розвиток. Польща має багату культурну, духовну та архітектурну спадщину: театри, музеї, численні костьоли, монастирі, палаци. У списку ЮНЕСКО нараховується 5 об'єктів. Країна має розвинуту мережу освітніх закладів. Обов'язковою є 8-річна освіта. На 100 тис. жителів припадає 1521 студент. Найбільшими університетами є Варшавський, Познанський та Ягеллонський (Краків). Останній належить до найстаріших у світі (заснований у 1364 р.). Медицина та охорона здоров'я мають високий європейський рівень розвитку.

У Польщі близько 12,5 % економічно активного населення не мають

роботи.

Найбільш тиражованими газетами є "Жеч Пospолита", "Газета виборча" і "Жиче Варшави". Польща визнала державну незалежність України 2 грудня 1991 р., тобто однією з перших у світі. Дипломатичні відносини між країнами встановлено 4 січня 1992 р. Польща та Україна підписали понад сто двосторонніх документів про співпрацю.

Зовнішньоторговельний оборот між обома країнами в окремі роки сягав 1 млрд дол. США.

### **Країни Східної Європи**

Східна Європа, до якої належать країни Балтії, Білорусь, Молдова та Україна, є східним форпостом цієї частини світу. Далі на схід "чисто" європейських держав уже немає. Європа продовжується до Уральських гір лише у фізико-географічному вимірі. Якщо Росія є європейською державою, то тоді чому такими не можуть бути Монголія чи Китай, які не тягнуться так далеко на схід. Серед держав Східної Європи безперечним фаворитом є Україна.

### **Україна**

Загальні відомості. Офіційна назва — Україна. Столиця — Київ (2,6 млн осіб). Площа — 604 тис. км<sup>2</sup> (43-тє місце у світі). Населення близько 47 млн осіб (24-тє місце). Державна мова — українська. Грошова одиниця — гривня.

**Географічне положення.** Україна знаходиться в басейні річки Дніпро, який розділяє її територію на Правобережну і Лівобережну. Південним природним кордоном є узбережжя Чорного та Азовського морів. На півночі межує з Білоруссю, північному сході й сході — з Росією, південному заході — з Румунією та Молдовою, заході — з Угорщиною, Словаччиною та Польщею. Географічне положення України не можна оцінювати одно- значно. Його транспортно-географічна складова найкраща в Європі. Політико- та економіко- географічне положення гірше. Зі сходу та заходу країна безпосередньо межує з

"гарячими точками". На заході — це невизнана Придністровська республіка, а на сході — Північний Кавказ Росії, де постійно триває війна. Крім того, жодна з сусідніх держав не належить до високорозвинених.

**Історія виникнення та розвитку.** Впродовж тисячоліть на території сучасної України виникали великі цивілізації та держави. Одна з перших на планеті — Трипільська культура (цивілізація), Велика Скіфія, Велика Сарматія, Антія, Київська Русь, Козацька держава й сучасна Україна пов'язані між собою як прадід, дід, батько, син, онук, правнук, праправнук.

За однією з концепцій, Україна — колыска індоєвропейських народів світу. Тисячоліттями в надзвичайно сприятливих природних умовах (у сучасній Вінницькій обл. вони найкращі у світі) Правобережної України жили мільйони наших предків. Коли їх ставало дуже багато, виникав популяційний стрес, у результаті якого частина з них залишала рідну землю, яка вже не могла вмістити таку кількість людей і на возах мандрувала на південь і північ, схід і захід. Про тисячолітні цивілізації України ми нині маємо безліч археологічних знахідок.

Писемні свідчення української історії збереглися ще з Княжої доби (Київська Русь). УІХ— Х ст. н. е. виникла потужна держава-імперія з центром у Києві. Уже з 1187 р. літописах з'являється назва Україна. Після погромів Києва спочатку угро-фінсько-суздальським князем Боголюбським, а потім Батиєм осередком української державності до 1340 р. залишалося Галицько-Волинське князівство.

З XIV ст. більша частина України перейшла під владу Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії українські землі відійшли до Польщі. В XVI— XVII ст. відбулася низка козацько-селянських повстань, які завершилися козацькою революцією (Хмельниччина). Наприкінці XVII ст. Росія та Польща поділили Україну по Дніпру. З цього часу українці стають "гарматним м'ясом" для цих двох держав, а територія України — ресурсом розвитку Речі Посполитої та Російської імперії.

З кінця XVIII ст. в Україні починається національне відродження, яке

врешті-решт викликало Українську революцію 1917—1920 рр., що закінчилася поразкою та новим поділом України між Польщею, Румунією, Чехословаччиною та Радянським Союзом.

Після Другої світової війни українські землі вперше за останні століття об'єдналися. Крах політичної та економічної системи комунізму в Радянському Союзі наприкінці 80-х років ХХ ст. створив умови для відновлення української державності. 24 серпня 1991 р. було проголошено створення незалежної держави України. Першого грудня 1991 р. майже 92 % українців на всенародному референдумі висловилися за незалежність своєї держави.

Після часів Київської Русі Україна не могла існувати як незалежна держава, оскільки відчувала на собі неослабний геополітичний тиск з північного заходу (Польща), північного сходу (Росія) та півдня (Туреччина). Поступово цей тиск з боку Туреччини та Польщі зійшов нанівець. У ХХІ ст. вичерпується він і з боку Росії.

**Державний устрій і форма правління.** Україна є унітарною державою й парламентською республікою. Глава держави — президент, який обирається на 5 років. Виконавча влада належить уряду на чолі з прем'єр-міністром. Законодавча влада належить парламенту (Верховній Раді), яка складається з 450 депутатів. Термін їх повноважень — 5 років. Адміністративно-територіальний поділ: 24 області, одна автономна республіка, два міста центрального підпорядкування.

**Природні умови і ресурси.** Близько 95 % території країни займають рівнини, 5 % — гори. Останні низькі, зі зручними перевалами. Найвища точка — г. Говерла (2061 м.) у Карпатах.

Клімат помірний, лише Південний берег Криму знаходиться в субтропічному поясі. Загалом кліматичні умови сприятливі для ведення сільського господарства, функціонування промисловості, розвитку транспорту.

Із заходу на схід збільшується континентальність клімату. Кількість опадів коливається на рівнинній частині країни від 650 мм на заході — до 400 мм на півдні та південному сході. Більшість річок належить до басейну

Чорного моря. Крім Дніпра, своєю нижньою течією по Україні протікає Дунай, важливий водний шлях усієї Європи. На території України близько 20 тис. в основному невеликих озер. На Дніпрі, Дністрі та інших річках споруджені водосховища. На півдні багато зрошувальних каналів.

Одним із найбільших природних багатств України є родючі чорноземні ґрунти. На півночі переважають дерново-підзолисті ґрунти, а на крайньому півдні — каштанові. Нині лісистість території не перевищує 14 % . У Карпатах цей показник становить 40 % . Такі цінні деревні породи, як сосна, ялина, бук, дуб, займають близько 90 % покритої лісом площі. В лісах водяться лосі, козулі, благородні олені, дикі свині. Трапляються зубри, рисі, бурі ведмеді, лисиці та зайці. З птахів у Карпатах зустрічаються глухарі, тетерюки, рябчики.

У Чорному та Азовському морях виловлюють цінні види риб (кефаль, ставриду, камбалу, осетрові).

Надзвичайно складна геологічна будова України визначає багатство та розмаїття її корисних копалин. Загалом розвідано більше 90 їх видів, і розробляється понад 8000 родовищ. Світове значення мають запаси марганцевих, залізних і титанових руд, сірки, каоліну, графіту, вогнетривких глин тощо. За останні роки відкриті великі родовища міді, бокситів, золота і платини, алмазів, нафти й газу на шельфі Чорного моря.

**Населення.** За чисельністю населення Україна посідає 5-те місце в Європі. Середня його густина — близько 80 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Найгустіше заселена середня лісостепова смуга, а також промислові райони Донбасу й Придніпров'я, найменше — гірські області, північна лісова частина і південна степова. Для України характерні найвищі у світі темпи депопуляції населення (його вимирання). Жінки в середньому живуть 74 роки, чоловіки — 62 роки. Міське населення становить близько 68 % . Крім Києва містами-мільйонерами є Харків (1,5 млн) та Дніпропетровськ (1,1 млн). Донецьк і Одеса вже втратили статус міст-мільйонерів. Українці становлять близько 80 % населення.

**Господарство.** Україна є типовою аграрно-індустріальною державою, яка переживає довгий і болісний перехід до ринкової економіки. Найбільшими

структурними підрозділами її економіки є промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт і зв'язок, торгівля, освіта й охорона здоров'я.

В Україні розвинуті майже всі галузі промисловості. За часткою продукції серед усіх галузей промисловості виділяються металургічна (21 %), харчова (18 %), елек- троенергетична (14 %), машинобудівна (12 %), видобувна (11 %). Україна виробляє літаки і тепловози, обладнання для харчової промисловості, трактори та комбайни, ракети, космічні кораблі, морські судна й танки.

Потужна, багатогалузева металургія виробляє прокат практично всіх видів і труби різних діаметрів. Вона постачає свою продукцію в десятки країн світу, в тому числі в Японію.

Багатогалузева хімічна промисловість виробляє сірчану кислоту, медичні препарати, пестициди і гербіциди, добрива та соду. Зростає значення виробництва синтетичних смол, пластмас, хімічних волокон. Розвиваються лако- і анілінофарбова промисловість, нафто- хімічна й гумо-азбестова галузі.

Традиційно розвинуті легка та харчова промисловість. Остання базується на унікально різноманітній спеціалізації сільського господарства, де переважає рослинництво. Харчова промисловість України, яка об'єднує понад 40 галузей, і багатогалузеве сільське госпо- дарство мають світове значення. Німецькі економісти вважають, що українці здатні прогодувати понад 1 млрд осіб. Україна має найкращі у світі природні умови для вирощування пшениці, цукрових буряків і соняшника.

В Україні розвинені всі види сучасного транспорту. Загальна протяжність залізничних магістралей становить близько 22 тис. км., довжина автомобільних шляхів загального користування — майже 170 тис. км. Україна володіє найрозгалуженішою в Європі мережею газопроводів і газосховищ. На Чорному та Азовському морях діють порти міжнародного значення. Найбільший морський порт — Одеса.

Українці належать до найдавніших націй світу. Впродовж тисячоліть, від

першої в світі Трипільської цивілізації пронесли вони свій характер і антропологічний тип аж донині. Вчені всього світу досліджують внесок української нації у світову цивілізацію. Сьогодні у світі визнано, що український народ зробив надзвичайний внесок у розвиток світової цивілізації принаймні у трьох напрямках. По-перше, українці створили чарівну народну пісню. По-друге, українці освоїли чорноземи по всій планеті (Україна, Росія, Казахстан, Киргизстан, Канада, США, Аргентина, Бразилія). По-третє, геній етнічних українців О.Д. Засядька, К.Е. Ціолковського, М.І. Кибальчича, Ю.В. Кондратюка, С.П. Корольова, В.П. Глушка, В.М. Челомея, М.К. Янгеля, М. Яримовича, Г. Лозино-Лозинського, І. Сікорського вивів людину в Космос.

### **Країни Євразії**

Уже у назві цієї групи країн заховано дуалізм, тобто вони не є до кінця Європою, ні повністю Азією. Вона є перехідною групою фактично за всіма своїми показниками, але головним з них є здебільшого специфічна ментальність населення, яке "не знає, куди йому прихилитись". Звідси й тяжіння Росії до створення чужого як європейським, так і азійським країнам та народам "євразійського простору". Однак в євразійських Росії та Казахстані ця ідея знаходить підтримку, а в євразійській Туреччині населення поділилося ледь не навпіл на прихильників суто європейської ідеї ЄС і азійської ідеї пантюркізму.

### **Росія**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Російська Федерація. Столиця — Москва (понад 8 млн осіб). Площа — 17 млн км<sup>2</sup> (1-ше місце у світі). Населення — близько 145 млн осіб (7-ме місце). Державна мова — російська. Грошова одиниця — рубль.

**Географічне положення.** Географічне положення такої великої за площею країни, якою є Росія, однозначно оцінити не можна. Понад 2/3 її території знаходиться в Азії, менше 1/3 в Європі за фізико-географічним поділом нашої планети на частини світу. З Росією безпосередньо межує значна кількість найрізноманітніших країн: на північному заході вона межує з

Норвегією і Фінляндією, на заході — з Естонією, Латвією, Білоруссю, Литвою та Польщею, на південному заході з Україною, на півдні — з Грузією, Азербайджаном, Казахстаном, на південному сході — з Китаєм, Монголією та КНДР. Має морські кордони з США та Японією.

Характерною особливістю географічного положення Росії є значна реальна відірваність і відокремленість її окремих частин одна від одної. Особливо сильно це відчувається нині, коли населення Сибіру та Далекого Сходу намагається переселитися на захід, а його місце інтенсивно займають переселенці з Китаю. Фактично на сході Росії реалізується та сама закономірність і відбувається той самий процес, що і на півдні США, де мексиканці швидко заселяють колись загарбані в них штати.

**Історія виникнення та розвитку.** У VIII—X ст. н. є. слов'янські племена, переважно з нинішньої України, невеликими військовими дружинами на чолі з князями-вигнанцями захопили землі сучасної європейської частини Росії, заселені угро-фінськими племенами. Нечисленні, але організовані, вони нав'язали місцевим жителям власну мову. За віки слов'янські колонізатори змішалися з місцевим угро-фінами, витворивши російську націю з слов'янською мовою, але угро-фінською ментальністю і генетичною основою.

У X ст. межиріччя Волги та Оки увійшло до складу Київської Русі. Тут утворилось Владимиро-Суздальське князівство, яке в XIII ст. потрапило у залежність від Золотої Орди. У XIV ст. московський князь Іван Калита розпочав процес приєднання до Москви навколишніх земель. Упродовж століть цей процес продовжувався фактично до початку XX ст. Після Першої світової війни і двох революцій Російська імперія розпалася. Утворилась Радянська Росія, яка під новими комуністичними гаслами почала відновлення Російської імперії під новітньою і чисто камуфляжною назвою Радянський Союз. Після Другої світової війни він перетворив на своїх сателітів багато країн Європи й Азії.

Після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. виникла незалежна держава Російська Федерація, яка створивши СНД, розв'язала війну на Північному



Кавказі і через економічний тиск та військові бази, насадження "п'ятої колони" знову намагається відновити чергову Російську імперію з назвою Євразійський Союз.

**Державний устрій і форма правління.** Росія — федеративна республіка, яка має найскладніший у світі адміністративно-територіальний поділ. Вона складається з 21 республіки, однієї автономної області, 10 автономних округів, 6 країв, 49 областей. Крім того, виділяються міста федерального підпорядкування— Москва та Санкт-Петербург. У 2000 р. на цю громіздку геопросторову систему наклалися ще 7 федеральних округів.

Глава держави — президент. Він обирається всенародним голосуванням. Законодавчим органом Російської Федерації є парламент (Федеральні збори), які складаються з двох палат: Державної думи (450 депутатів) і Ради Федерації. Виконавча влада належить уряду. **Природні умови і ресурси.** Рельєф Росії переважно рівнинний: майже 70 % її території займають рівнини і плоскогір'я. На околицях країни височать гори. Найвища точка Росії

— гора Ельбрус (5642 м) знаходиться на Кавказі.

Більша частина Росії лежить у помірному кліматичному поясі, мільйони квадратних кілометрів її території майже не придатні для життя (арктичний і субарктичний пояси) і лише вузька смужка Чорноморського узбережжя Кавказу — в субтропічному поясі. Кліматичні умови на такій великій території дуже різноманітні. Так, в Якутії знаходиться полюс холоду всієї Північної півкулі (-71 °С). Майже увесь Сибір і Далекий Схід вкритий вічною мерзлотою. Вона значно ускладнює господарську діяльність, особливо будівництво.

Росія володіє величезними запасами прісної води. На її території понад 120 тис. річок. Найбільші з них впадають до холодного Північного Льодовитого океану. В Росії 2 млн озер, у тому числі найбільше за площею солоне озеро світу Каспійське море і найглибше прісне озеро Байкал.

Ґрунтовий покрив цієї країни не дуже різноманітний: переважають малородючі підзолисті та арктичні, тундрові і мерзлотно-тайгові ґрунти. На

півдні значні площі вкриті сірими лісовими, чорноземними та каштановими ґрунтами. Рослинність і тваринний світ мають яскраво виражений широтний характер. Близько 65 % території Росії знаходиться в зоні лісів. Ялина, ялиця, сибірський кедр і модрина є дуже цінними деревними видами (1-ше місце у світі). Тваринний світ доволі багатий. Серед промислових тварин виділяється соболь, песець, білка, єнотоподібний собака, марал тощо. Природо-заповідний фонд Росії має площу понад 5 млн га.

Природно-ресурсний потенціал Російської Федерації найбільший у світі. Крім водних, лісових, рекреаційних ресурсів виділяється мінерально-сировинні. Світове значення мають запаси вугілля, нафти, газу, торфу. Великі поклади залізної руди та руд кольорових металів. Значні запаси кам'яної та калійної солей, сірки, апатитів, алмазів, азбесту. Поширені поклади різноманітних будівельних матеріалів.

**Населення.** Останнім часом населення Росії зменшується приблизно на 1 млн осіб щорічно. Цей процес переважно характерний для етнічних росіян і угро-фінських християнських народів. Водночас, швидкими темпами зростає мусульманське тюркське населення.

Населення Росії розміщене вкрай нерівномірно і за густотою (близько 8,5 осіб на 1 км<sup>2</sup>) країна посідає лише 174-те місце у світі. Майже 80 % населення живе в європейській частині країни, яка займає менше третини її площі. Величезні простори Сибіру та Далекого Сходу практично безлюдні й не мають постійного населення. Поширене осередкове розселення.

Міське населення становить 73 % . У країні нараховується 13 міст-мільйонерів. Крім Москви до найбільших міст належать Санкт-Петербург (4,5 млн осіб), Новосибірськ і Нижній Новгород (по 1,4 млн).

Середня тривалість життя жінок становить 71 рік, чоловіків — 58 років. У національному складі переважають росіяни — 86 % , але на території Росії живуть також поволзькі татари, українці, чуваші, башкири та ін. У Росії дуже велика кількість неврахованих іммігрантів, переважно китайців (понад 5 млн), і їхня чисельність продовжує стрімко зростати. Китайці планомірно заселяють

Далекий Схід і Сибір, які мають незначне корінне населення та недостатньо освоєні економічно.

**Господарство.** Росія — індустріально-аграрна країна. За класифікацією ООН вона належить до держав з перехідною економікою. Кризові явища в економіці Росії на нинішньому етапі її розвитку викликані перевалено високим рівнем монополізму та відсутністю реального конкурентного середовища, характерного для країн Заходу. Рівень монополізму в окремих галузях коливається від 70 до 90 % .

У структурі промисловості провідну роль відіграє паливно-енергетичний комплекс. Щорічно видобувається понад 300 млн т нафти та 600 млрд м<sup>3</sup> газу, а також близько 250 млн т вугілля. Основні проблеми видобувної промисловості полягають у тому, що видобуток сировини здійснюється у все більш екстремальних умовах, а також він просторово відірваний від споживачів: більшість населення проживає на заході, а ресурси знаходяться на сході країни. Нафтопереробні підприємства існують на шляхах транспортування нафти.

Росія має три металургійні бази — Уральську, Центральну та Сибірську. За обсягами виплавки чорних металів вона займає 4-те місце у світі. На базі металургії розвивається багатогалузеве машинобудування. Тут виробляється до 20 % продукції промисловості. Важке машинобудування тяжіє до металургійних баз, науко-містке до Москви та Санкт-Петербурга. Розвинуті різні галузі транспортного (виробництво автомобілів, тролейбусів, магістральних тепловозів, літаків, вагонів), тракторного й сільськогосподарського машинобудування.

Хімічна промисловість випускає мінеральні добрива, сірчану кислоту, соду. Традиційно розвинута лісова та деревообробна промисловість і виробництво будівельних матеріалів.

Більш як із 30 галузей складається легка промисловість. Історично вона сформувалась в областях, що оточують столицю. Майже 80 % швейних виробів виготовляють у європейській частині.

По всій країні розосереджені підприємства харчової промисловості. Їх

регіональну спеціалізацію визначає зональна спеціалізація сільського господарства. Виробництво олії та цукру концентрується на півдні європейської частини. На Далекому Сході виловлюють 60 % риби. Борошномельна промисловість орієнтується на райони вирощування зерна, м'ясна — на сировинні зони та споживача.

У сільському господарстві обсяги виробництва у галузі рослинництва дещо переважають над обсягом виробництва у тваринництві: за обсягами збору пшениці Росія посідає п'яте місце у світі, ячменю — перше, картоплі — друге; за поголів'ям великої рогатої худоби Росія займає 6-те, свиней — 5-те місце у світі.

Велика площа країни визначає велике значення транспорту. Довжина залізничних колій становить близько 87 тис. км, автомобільних доріг — 750 тис. км. Велику роль відіграє трубопровідний і річковий транспорт, майже 40 % всіх перевезень припадає на морський. **Культура та соціальний розвиток.** За рівнем культурного та соціального розвитку різні частини Росії дуже відрізняються. Основне культурне життя країни зосереджене в Москві та Санкт-Петербурзі.

У Російській Федерації понад 800 вищих навчальних закладів.

Найбільшими газетами є "Аргументы и факты" та "Московские новости". Провідне інформаційне агентство — ІТАР-ТАСС.

Близько 12 % економічно активного населення нині не має роботи.

Дипломатичні відносини між Росією та Україною встановлено 14 лютого 1992 р. Договірні-правова база між Росією та Україною становить понад 200 угод. У Києві працює посольство Російської Федерації, а в деяких містах України — консульства.

## **Казахстан**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Республіка Казахстан. Столиця — Астана (колишній Ціліноград і Акмола) (300 тис. осіб). Площа — 2,7 млн км<sup>2</sup> (9-те місце у світі). Населення — понад 16 млн осіб (66-те місце). Державна

мова — казахська. Грошова одиниця — тенге.

**Географічне положення.** Більша частина держави знаходиться в Центральній Азії, менша

— в Європі. Виходу до Світового океану не має, лише до внутрішніх Аральського та Каспійського морів. На заході, півночі та північному сході країна межує з Росією, на південному сході — з Китаєм, на півдні — з Киргизією, Узбекистаном і Туркменистаном. Казахстан має потенційно вигідне положення, займаючи центральну частину простору між Європою, Росією, Південно-Східною і Південною Азією та Китаєм.

**Історія виникнення та розвитку.** З давніх-давен нинішня територія Казахстану була заселена гунами. Пізніше тут виник давньотюркський каганат. На території Казахстану до X ст. панували тюрки-карлуки, а з X до XII ст. існувала держава Караханідів; на початку XIII ст. вона була завойована монголами та увійшла до складу Золотої Орди. В XV ст. після її розпаду із складу узбецького ханства виокремилася власне Казахське ханство. В

XIX ст. Казахстан був приєднаний до Росії. У складі СРСР утворилась у 1920 р. Киргизька автономна республіка, аз 1926 р. — Казахська АРСР. З 1936 р. Казахстан став союзною республікою. До та після Другої світової війни Казахстан слугував для Радянського Союзу величезним концентраційним табором, куди висилалися цілі народи. В 50-х роках XX ст. розпочалося масове освоєння цілинних земель. У 1991 р. було проголошено незалежність.

**Державний устрій і форма правління.** Казахстан є унітарною державою, президентською республікою. Глава держави — президент зі значними повноваженнями. Він очолює єдину систему виконавчої влади. Законодавчі функції належать двопалатному парламенту, який складається із сенату та меджлісу. Виконавча влада зосереджена в руках кабінету міністрів. Сенат утворюють по два депутати від кожної області, міста республіканського значення та столиці. Меджліс складається з 67 депутатів. Парламент обирається терміном на 4 роки.

**Природні умови та ресурси.** Рельєф Казахстану дуже розмаїтий. На

півдні та південному сході здіймаються високі гори Тянь-Шань і Джунгарський Алатау. В центрі знаходиться дуже зруйнований Казахський дрібносопковик. Його висота не перевищує 1500 м над рівнем моря. Туранська та Прикаспійська низовини майже ідеально рівні.

Клімат Казахстану різко континентальний, посушливий: взимку переважають сильні морози, влітку — сильна спека. Майже 40 % території займають пустелі, 30 % — напівпустелі. Кількість опадів коливається від 100 до 400 мм.

Країна відчуває дефіцит прісної води. Багатоводних річок мало. Найгустішою річкова сітка є на півночі та в гірських районах. Є великі озера Балхаш і Тенгіз.

Ґрунтовий покрив Казахстану досить різноманітний. На півночі простягається вузька смуга чорноземів. Південніше вони переходять у каштанові ґрунти. Ще далі на південь панують бурі та сіро-бурі пустельні ґрунти.

Рослинний світ не надто розмаїтий. Панує степова та пустельна рослинність. Невеликі масиви лісів збереглися лише в горах. Серед тварин переважають копитні та гризуни (сайга, джейран). У горах є марали, архари, кабарга. На Алтаї та в Тянь-Шані зрідка трапляються рисі, снігові барси, бурі ведмеді.

Мінерально-сировинні ресурси Казахстану багаті та різноманітні. Значні паливні ресурси (вугілля, нафта, природний газ) та родовища залізних, мідних, поліметалевих руд, хромітів, нікелю та урану. Великі поклади фосфоритів, будівельних матеріалів, кухонної та кам'яної солей.

**Населення.** Розміщене по території держави дуже нерівномірно. Найвища його густина — в районах поливного землеробства, найнижча — на територіях, зайнятих під пасовищним тваринництвом. У цілому густина населення не перевищує 6 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Досить значний природний приріст, який дорівнює 10 ‰. Міське населення країни становить понад 60 % . Найбільшими містами країни є Алмати (1,2 млн осіб) та Караганда (близько

600 тис. осіб). Національний склад населення доволі строкатий. Казахи складають близько 50 % жителів Казахстану, 35 % — росіяни, 5 % — українці.

**Господарство.** Казахстан — індустріально-аграрна держава. Переважаючими міжгалузевими комплексами в неї є гірничовидобувний, паливно-енергетичний, металургійний та хімічний. Розвивається агропромисловий комплекс.

Провідними галузями промисловості є гірничо-видобувна, чорна та кольорова металургія, машинобудування, нафтопереробка та нафтохімія. В металургійній галузі провідна роль належить кольоровій металургії. Вона виробляє цинк, свинець, титан, срібло, магній. На бокситах північної частини країни працює алюмінієвий завод. Найбільший комбінат чорної металургії знаходиться в Караганді.

У Казахстані розвинуті всі паливно-енергетичні галузі. У Караганді та Екібастузі видобувають кам'яне вугілля. На півострові Мангишлак розвивається нафтова та газова промисловість. У країні діють потужні теплові електростанції та одна АЕС. Гідроенергетика розвинена на сході країни в басейні гірського Іртиша.

Хімічна промисловість виробляє доволі значний асортимент продукції, зокрема фосфатні добрива, пластмаси та синтетичний каучук, поліетилен. Серед галузей машинобудування виділяються виробництво гірничошахтного обладнання, сільськогосподарських машин, електротехнічної продукції.

Провідними галузями харчової промисловості є м'ясна, маслоробна, борошномельно- круп'яна, соляна та тютюнова. Річка Урал і Каспійське море дають Казахстану цінних промислових риб. У прибережній зоні розвинута рибоконсервна промисловість.

Майже 24 % ВВП Казахстану створюється в сільському господарстві. Переважає тваринництво здебільшого екстенсивно відгінно-пасовищного типу. Головною його галуззю є вівчарство. За поголів'ям овець (близько 34 млн голів) Казахстан посідає 7-ме місце у світі. У північних районах та приміських зонах розвивається м'ясо-молочне скотарство, птахівництво та свинарство.

Переважно на місцевій сировині працює легка промисловість. Її найважливішими галузями є шкіряна, овчинно-шубна, переробка вовни та бавовняна. На їх основі розвиваються взуттєва, трикотажна, швейна.

Майже 60 % зерна вирощують на півночі країни. Крім зернових культур є посіви бавовни, картоплі, овочів, фруктів, цукрових буряків. У цілому технічні культури займають відносно невеликі площі. У південних і південно-східних областях поширене садівництво і виноградарство.

Основою транспортної системи Казахстану є залізниці. На них припадає до 95 % вантажообігу. Протяжність залізничних магістралей становить понад 14 тис. км. У перевезенні пасажирів зростає значення автомобільного та авіаційного транспорту. На Іртиші, Уралі та деяких інших річках розвинуте судноплавство. Є порти на Каспійському морі. Прокладено декілька магістральних нафто- та газопроводів.

**Культура та соціальний розвиток.** У Казахстані налічується декілька десятків вищих навчальних закладів. Найбільшими серед них є Казахський університет в Алмати, Карагандинський університет і Туркестанський міжнародний університет. У країні 40 театрів, численні музеї та бібліотеки. Письменних у країні 97 %. Найбільші газети "Егемен Казахстан", "Казахстанская правда".

Республіка Казахстан визнала Україну 13 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено з 23 липня 1992 р. У Києві працює посольство Республіки Казахстан.

## **Туреччина**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Республіка Туреччина. Столиця — Анкара (близько 3 млн осіб). Площа — 779 тис. км<sup>2</sup> (36-те місце у світі). Населення — понад 66 млн осіб (17-те місце). Державна мова — турецька. Грошова одиниця — турецька ліра.

**Географічне положення.** Туреччина — євразійська держава, оскільки знаходиться у двох частинах світу — Азії та Європі. Вони відділені одна від



одної Мармуровим морем і протоками Босфор і Дарданелли. Близько 97 % території країни розміщується на півострові Мала Азія. Північ, захід і південь Туреччини омивається водами Чорного та Середземного моря. На північному сході Туреччина межує з Грузією, Вірменією та Азербайджаном, на сході — з Іраном, на південному сході — з Іраком і Сирією, на північному заході — з Грецією та Болгарією. У цілому географічне положення країни можна оцінити як сприятливе для соціально-економічного розвитку.

**Історія виникнення та розвитку.** В XI ст. н. є. турки-сельджуки завоювали значну частину сучасної Туреччини, створивши Конійський султанат. У XIV ст. виникла Османська держава. Постійна її експансія привела до створення великої багатонаціональної імперії (Османської), яка у XVI ст. пережила розквіт і згодом поступово занепала. Вона захопила значні землі в Європі, перетворившись у типову євразійську державу. В результаті нападів на українські землі звідси було вивезено сотні тисяч бранців. Українці-мусульмани стали основою найбоєздатніших загонів турецької армії та навіть імператорами. Після революції 1908 р. брала участь у Першій світовій війні на боці Німеччини. Після поразки втратила більшість національних околиць. Виник турецький національний рух під проводом К. Ататюрка, в результаті чого у 1922 р. було ліквідовано халіфат, а у 1923 р. Туреччина стала республікою. Після Другої світової війни стала членом НАТО (1955 р.). З 1964 р. Туреччина асоційований член ЄЕС. У 1974 р. окупувала північну частину Кіпру. В 1960 та 1980 рр. пережила два військові перевороти. У 1984 р. була відновлена парламентська демократія та діяльність політичних партій. Незважаючи на те, що на сході Туреччини багато десятиліть триває партизанська війна курдів за створення незалежної держави, отримала дозвіл на майбутній вступ до Європейського Союзу. В Туреччині відбувається постійна боротьба євро-інтеграційних ідей із ідеологією ісламського фундаменталізму. Освічені військові виступають за світський характер держави.

**Державний устрій і форма правління.** Туреччина — унітарна держава,

президентська республіка. Адміністративно-територіальний поділ — 8 районів. Глава держави — президент. Його обирає парламент терміном на 7 років. Законодавча влада належить Великим національним зборам. Вони обираються на 5 років. Виконавча влада зосереджена в руках президента й уряду на чолі з прем'єр-міністром.

**Природні умови та ресурси.** У Туреччині переважають гори та плоскогір'я. Це молода складчаста область, де період гороутворення ще не закінчився, тому часто бувають руйнівні землетруси. Найвища вершина — гора Великий Арарат (5165 м).

Клімат Туреччини субтропічний. Далі від узбережжя морів клімат стає континентальним. Змінюється температура й залежно від висоти місцевості: влітку коливається від +24 °С на північному узбережжі до +32 °С на південному, взимку температура найхолоднішого місяця змінюється від +5 °С до +10 °С. Внутрішні плоскогір'я влітку мають температуру повітря +15 °С, +22 °С, взимку — від 0 °С до -5 °С.

Річки Туреччини належать до басейнів різних морів і океанів та зазвичай маловодні. Влітку вони дуже міліють, а деякі й пересихають. На сході та у внутрішніх районах багато озер. Найбільші з них — Туз і Ван є солоними.

Ґрунтовий покрив країни доволі різноманітний. У внутрішніх районах поширені сірі та світло-бурі ґрунти напівпустель. Коричневі ґрунти переважають у прибережних частинах. На Вірменському нагір'ї трапляються чорноземи. У зоні вологих субтропіків, поблизу грузинського кордону, де випадає до 3000 мм опадів на рік, знаходяться червоноземи.

Рослинний і тваринний світ Туреччини також розмаїтий. Узбережна зона сухих субтропіків вкрита жорстколистими лісами та чагарниками. Підвищені гірські ділянки внутрішньої частини вкриті хвойними та листяними лісами. Понижені ділянки мають рослинність сухих степів і напівпустель. Серед тварин переважають представники гірської фауни (безоарові цапи, дикі барани). У лісах трапляються козулі, благородні олені, кабани, шакали, вовки, смугасті гієни. Біля кордонів з Сирією водяться газелі та рідкісні дикі віслюки-

онагри.

Найбільшим природно-ресурсним потенціалом Туреччини є рекреаційні ресурси. Серед корисних копалин переважають руди кольорових металів: хромітові, уранові, ртутні, вольфрамові тощо. Є запаси вугілля та нафти.

**Населення.** Середня густина населення перевищує 85 осіб на 1 км<sup>2</sup>. По території країни воно розміщене дуже нерівномірно: у приморських районах — 100 осіб на 1 км<sup>2</sup>, у внутрішніх напівпустельних — менше 10 осіб. На сході та півдні є кочові та напівкочові племена курдів і арабів. Міське населення перевищує 72 %. Найбільшими містами, крім столиці, є Стамбул (понад 8 млн осіб), Ізмір (2 млн), Бурса (1,1 млн), Адана (1,1 млн осіб). Близько 90 % населення — турки, 7 % — курди. На території Туреччини живуть також араби, черкеси, вірмени, греки.

**Господарство.** Туреччина є індустріально-аграрною країною з середнім рівнем розвитку економіки. На промисловість припадає близько 27 % ВВП, на сільське господарство — понад 15 %. Випереджаючими темпами розвиваються торгівля та міжнародний туризм.

Донині у структурі індустріального виробництва провідні місця займають харчова та легка промисловість. Однак їх частка постійно зменшується. Харчова промисловість доволі диверсифікована. Основними її галузями є борошномельна, цукрова, спиртова, олійницька, тютюнова та консервна. В легкій промисловості переважають невеликі підприємства та майстерні.

Розвинута видобувна промисловість (кам'яне та буре вугілля, мідна, хромова, марганцева руди). На цій основі працює 3 заводи чорної металургії та декілька підприємств з виплавки кольорових металів.

Швидкими темпами розвивається машинобудування, його галузева та територіальна структура постійно ускладнюються. Туреччина випускає автомобілі, трактори, судна, верстати, електромотори, сільськогосподарські машини, електро- та радіотехнічні товари. У країні декілька нафтопереробних заводів і підприємств з виробництва цементу.

У сільському господарстві переважає рослинництво, де створюється майже 2/3 всієї продукції. Провідні сільськогосподарські культури — зернові. За обсягами вирощування пшениці Туреччина посідає 7-ме місце у світі. До першої десятки країн світу входить вона і за збиранням оливок, бавовни та чаю. Вирощуються також ячмінь, цитрусові, виноград, овочі, фрукти, тютюн. За поголів'ям великої рогатої худоби та овець Туреччина посідає 6-те місце у світі. В країні понад 10 млн кіз. Серед них знамениті ангорські кози, які дають мохерову вовну.

У Туреччині швидко розвивається транспорт, але густота транспортної інфраструктури залишається все ще недостатньою. Протяжність залізничних магістралей перевищує 8 тис. км, автомобільних доріг — 60 тис. км. Зв'язок між азійською та європейською частинами країни забезпечує міст через Босфор у Стамбулі. Найбільші морські порти Стамбул, Ізмір, Іскандерун, Самсун знаходяться на узбережжі Чорного моря.

**Культура та соціальний розвиток.** Обов'язковою освітою в Туреччині є 6 класів. Понад 80 % її громадян є письменними. На 100 тис. осіб населення припадає 1569 студентів. У країні понад 60 університетів. Найбільші і найпрестижніші з них у Стамбулі та Анкарі. Багато турецьких студентів навчаються і в Україні. У Туреччині багато історико-культурних пам'яток світового значення, таких як руїни Трої, Ефес — священне місто християн, історико-культурна спадщина Стародавньої Греції та Риму, Візантії, Османської імперії.

У Туреччині понад 5 млн безробітних. Більш як 2 млн осіб працюють за кордоном, переважно у Німеччині. Середня тривалість життя жінок становить у середньому 74 роки, чоловіків — 69.

Республіка Туреччина визнала незалежну Україну 16 грудня 1991р. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлені 3 лютого 1992 р. У Києві працює посольство Туреччини. Зовнішньоторговельний оборот між двома державами становить близько 1 млрд дол. США. Україна набагато більше продає Туреччині, ніж купує в неї.

## Тема 6. Країни Азії

### План

#### Країни Закавказзя

1. Країни Закавказзя
2. Країни Центральної Азії
3. Країни Південної Азії

До цього регіону належать три країни, колишні республіки Радянського Союзу. З одного боку, Грузія, Вірменія та Азербайджан доволі значно відрізняються між собою. З іншого боку, вони близькі не лише географічно. Їх об'єднують в один регіон також спільна історія останніх століть і безліч гострих проблем, що мають спільне коріння. Ключовою країною цієї частини Азії є Грузія.

### Грузія

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Республіка Грузія. Столиця — Тбілісі (1,2 млн осіб). Площа — понад 69 тис. км<sup>2</sup> (118-те місце у світі). Населення — 6 млн осіб (106-те місце). Державна мова — грузинська. Грошова одиниця — ларі.

**Географічне положення.** Країна знаходиться в центральній та західній частинах Закавказзя. Західна частина Грузії має широкий вихід до Чорного моря. Безпосередньо межує з чотирма країнами. На півночі та північному сході це Росія, сході та південному сході — Азербайджан, півдні — Вірменія та Туреччина. Сучасне географічне положення Грузії не дуже сприятливе. Вона оточена кризовими країнами та окремими їх територіями, де майже безперервно продовжується війна. Особливо екстремальним є кордон Грузії з Північним Кавказом Російської Федерації.

**Історія виникнення та розвитку.** До нашої ери на території сучасної Грузії виникли держави Колхіда та Іберія. У I ст. до н. е. вони стали залежними

від Римської імперії, а в IV ст. н. є. прийняли християнство. У V ст. Іберія (Картлія) була приєднана до Персії. З VIII ст. перетворилася на незалежну державу, яка досягла розквіту в XII ст. за часів правління цариці Тамари. Пізніше розпалася на Картлію, Кахетію та Імеретію. У XIX ст. її було приєднано до Росії. Зростання національно-визвольної боротьби привело до відродження незалежної держави у 1917р. Однак у 1921 р. Грузія була окупована російськими радянськими військами. У 1922 р. увійшла до СРСР у складі Закавказької Федерації (разом із Азербайджаном і Вірменією). У 1936р. стала союзною республікою. Після проголошення незалежності в 1991 р. у державі постійно тривають гострі внутрішні конфлікти через намагання відокремити автономії (Абхазію, Аджарію, Південну Осетію), які переросли у громадянську війну з втручанням Росії. Відбулась консервація конфліктів, що перейшли у хронічну стадію. Грузія весь час намагається вийти з-під опіки Росії та увійти до ЄС і НАТО.

**Державний устрій і форма правління.** Грузія є унітарною державою та президентською республікою. Главою держави та главою виконавчої влади є президент. Уряд очолює прем'єр-міністр. Вищий законодавчий орган — парламент. Він однопалатний і складається з 235 депутатів, обраних терміном на 4 роки. Адміністративно-територіально Грузія поділяється на 10 районів, 2 автономні республіки та 1 автономну область.

**Природні умови та ресурси.** Рельєф Грузії досить різноманітний. Переважають гори та плоскогір'я. Найвища точка країни гора Шхара (5068 м) знаходиться на півночі Грузії в горах Великого Кавказу. На півдні на висоту понад 3 тис. м над ріштем моря здіймається вулканічне нагір'я. На сході країни гірські системи не вищі ніж 2 тис. м. Західна частина зайнята пласкою Колхідською низовиною.

Більша частина Грузії лежить у субтропічному кліматичному поясі. На заході біля узбережжя Чорного моря знаходяться вологі субтропіки. Взимку температура найхолоднішого місяця (січень) до +6 °С. Кількість опадів до 2000 мм на рік. Далі на схід наростає континентальність клімату. Опадів стає

менше. Зима холодна, а літо тепліше.

Найгустіша річкова сітка та найповноводніші річки там, де випадає багато опадів, тобто на заході. Найбільші річки Ріоні та Кура належать до басейнів різних морів. На річках Західної Грузії часті повені. Озер у країні небагато.

Ґрунтовий покрив Грузії дуже строкатий. На заході панують червоно- та жовтоземи. На сході — каштанові, коричневі та чорноземи. Під гірськими лісами сформувалися бурі лісові ґрунти. На Колхідській низовині поширені субтропічні підзолисті та болотні ґрунти.

Своєрідний і багатий рослинний світ. Трапляються ендемічні та реліктові види, наприклад лавровишня, самшит, хурма та ін. Значна лісистість території досягає 35 %. Є цінні види дерев — бук, дуб, граб, ялина, сосна тощо. В лісах водяться козуля, благородний олень, рись, бурий ведмідь. У горах Кавказу все ще зустрічаються серни, безокарові цапи, тури.

Основними корисними копалинами є марганцева руда та кам'яне вугілля. Є значні родовища мідних і поліметалевих руд. Багаті запаси цінних будівельних матеріалів, зокрема туфу та мармуру. Є численні джерела термальних вод. Річки мають значні запаси гідроенергоресурсів.

Найбільшими природними багатствами Грузії світового значення є рекреаційні ресурси. Серед них особливо виділяються унікальні мінеральні лікувальні води.

**Населення.** Густота населення в Грузії становить 72 особи на 1 км<sup>2</sup>. Природні умови визначають нерівномірність його розміщення, у гірських районах поселення трапляються рідко. Майже 90 % населення живе на висотах, які не перевищують 1000 м. Вони займають лише 46 % території країни. Міське населення переважає — 69 % . Крім столиці до найбільших міст належать Кутаїсі (240 тис. осіб), Руставі (155 тис. осіб). У країні спостерігається незначний приріст населення — 2,8 ‰. Крім грузинів (72 % населення) живуть вірмени (8 %) та росіяни (6 %). Серед віруючих переважають православні (65 %). В Аджарії живуть грузини-мусульмани (11

%).

**Господарство.** Грузія індустріально-аграрна держава зі специфічним поєднанням галузей господарства, що склалося історично. Насамперед, це видобуток марганцевої руди, харчова промисловість, субтропічне землеробство і рекреаційний комплекс.

Промисловість представлена енергетикою, яка базується на видобутку кам'яного вугілля у Ткібулі та Ткварчелі, виробництві електроенергії на теплових і гідроелектростанціях. Найбільша серед останніх Інгурська ГЕС.

Чорна металургія представлена Руставським металургійним комбінатом і феросплавним заводом у Зестафоні. Вони працюють на місцевих марганцевих і привізних залізних рудах. Є підприємства з видобутку та збагачення мідних і поліметалевих руд. У Руставі працює потужний хімічний комбінат, який виробляє азотні добрива, синтетичні смоли, волокна, капролактамі. Існує декілька підприємств деревообробної, меблевої та целюлозно-паперової промисловості.

У країні є шість великих фабрик легкої промисловості. Вони виробляють шовкові, бавовняні тканини, трикотаж, килими та взуття.

Найрозвиненішою частиною економіки Грузії є розгалужений агропромисловий комплекс. Тут займаються вирощуванням чаю, цитрусових, пшениці, картоплі, овочів, фруктів, винограду, тютюну; розводять велику рогату худобу (1 млн голів) і овець. Переробні галузі харчової промисловості представлені підприємствами чайної, виноробної та плодоовочеконсервної промисловості. Знамениті грузинські вина, яким немає аналогів у світі, виробляють у Кахетії та Імеретії, коньяк і шампанське — в Тбілісі. По всій території розміщені численні заводи, які випускають фруктові та овочеві консерви. Серед інших галузей харчової промисловості — розлив мінеральних вод, виробництво тунгової та ефірної олії, тютюнова та маслосиробна промисловість.

Транспортна мережа Грузії представлена залізницями (близько 1500 км) та автомобільними шляхами (11 тис. км). Є значні морські порти Поті, Батумі,



Сухумі та нафтопровід Баку — Супса.

**Культура та соціальний розвиток.** У країні 99 % населення становлять письменні. В Грузії 19 вищих навчальних закладів. Діють 32 театри та 10 музеїв. До історико-культурної спадщини світового рівня належить Гелатський монастир. Загалом у списку ЮНЕСКО — 3 об'єкти. Середня тривалість життя жінок становить 76 років, чоловіків — 69 років. Найбільшою газетою є "Сакартвелос республіка".

22 липня 1992 р. встановлено дипломатичні відносини між Україною та Республікою Грузія шляхом обміну нотами. У Києві працює посольство та торговельно-економічне представництво Республіки Грузія.

### **Країни Центральної Азії**

Чотири країни цього регіону — Узбекистан, Киргизія, Таджикистан і Туркменія є пострадянськими державами, де відбувається болісний і неоднозначний процес національного відродження та відновлення ісламської традиції та духовності. Цілий клубок протиріч і конфліктних ситуацій ускладнюються втручанням Росії та деяких інших держав. Регіональним лідером тут, безперечно, є Узбекистан.

### **Узбекистан**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Республіка Узбекистан. Столиця — Ташкент (2,1 млн осіб). Площа — понад 447 тис. км<sup>2</sup> (56-те місце у світі). Населення — понад 25 млн осіб (39-те місце у світі). Державна мова — узбецька. Грошова одиниця — узбецький сом. **Географічне положення.** Узбекистан займає центральну частину Центральної Азії. На півночі та північному заході він межує з Казахстаном, на південному заході — з Туркменістаном, на півдні — з Афганістаном, на південному сході — з Таджикистаном і на сході — з Киргизією (Киргизстаном). Оцінка географічного положення країни не є однозначною: Узбекистан оточений державами, в яких мають місце численні політичні та економічні кризи, водночас його центральне розміщення в регіоні та відсутність безпосередніх

кордонів з непрогнозованою Росією є доволі сприятливим, особливо у стратегічному сенсі.

**Історія виникнення і розвитку.** VI тисячолітті до н. є. територія сучасного Узбекистану перебувала у складі відомих держав Бактрії та Согдіани. У I ст. н. є. на теренах Узбекистану виникла Кушанська держава. Після розпаду у VIII ст. н. є. ця територія була завойована арабами, які принесли іслам. У X ст. розпочалося тюркське панування. У XIII ст. завойована монголами. На XIV ст. припадає розквіт під владою Тимура. На початку XVI ст. з'явилися кочові племена узбеків, які створили Бухарське та Хівінське ханства. У XIX ст. територія сучасного Узбекистану була завойована Росією. Після революції 1917 р. були спроби відновити державність, але після агресії російської більшовицької армії на території Узбекистану в 1918 р. було утворено Туркестанську автономну СРР. У 1924р. виникла Узбецька СРР у складі Радянського Союзу. Після розпаду останнього у 1991 р. проголошено незалежність. Узбекистан прийнятий до ООН та інших міжнародних організацій.

**Державний устрій і форма правління.** Узбекистан — унітарна держава, президентська республіка. Главою держави є президент зі значними повноваженнями. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент. Виконавча влада належить президенту та уряду на чолі з прем'єр-міністром. За адміністративно-територіальним поділом держава має 12 областей, 1 автономну республіку, 1 столичний округ.

**Природні умови та ресурси.** Понад 30 % території Узбекистану зайнято рівнинами (Туркменська низовина). На півдні здіймаються високі гори (Тянь-Шань) до 4643 м. У країні декілька міжгірських долин, які зрошуються річками, каналами та ариками.

Значних збитків економіці завдають періодичні руйнівні землетруси. Під час одного з них у 1966 р. був зруйнований Ташкент.

Найбільші річки Амудар'я та Сирдар'я. їхні води такою мірою відібрані на зрошення, що ці річки вже не доносять своїх вод до Аральського моря. Воно

розпалося на дві водойми, що висихають на очах. Серед пустелі на колишньому дні моря стоять багато морських кораблів, створюючи фантастичний пейзаж.

Клімат Узбекистану різко континентальний. Середня температура найтеплішого місяця коливається від +26 °С до +32 °С, взимку в січні середні температури в різних частинах країни різняться кардинально — від +3 °С до -10 °С. Опадів на рівнинах дуже мало, лише 80—90 мм.

Ґрунтовий покрив представлений переважно сіроземами та сіро-бурими ґрунтами. На них панує пустельна рослинність. У пустелі Кизилкум (Червоні піски) піщані маси постійно пересуваються під впливом панівних вітрів. У горах рослинний і тваринний світ доволі різноманітний.

Узбекистан багатий на мінеральні ресурси. Серед них основну роль відіграють енергоносії: нафта, природний газ, кам'яне та буре вугілля. Різноманітні й значні поклади руд кольорових металів. Є запаси міді, бокситів, свинцю, цинку, вольфраму, молібдену, урану, золота, срібла та ін. Є значні поклади хімічної сировини, зокрема фосфоритів, сірки, кам'яної та калійної солей. Поширені родовища будівельних матеріалів та напівдорогоцінного каміння.

**Населення.** Природні умови визначають надзвичайну нерівномірність розміщення населення по території країни. Хоча його загальна густина порівняно невелика (55 осіб на 1 км<sup>2</sup>), у пустелях воно здебільшого відсутнє взагалі, а в оазах — перевищує 300 осіб на 1 км<sup>2</sup>.

Міське населення становить лише 42 %. Окрім столиці понад 300 тис. осіб мають міста Самарканд, Наманган, Андижан. Узбекистан характеризується високим приростом населення. При народжуваності 29 ‰ і смертності 7 ‰ природний приріст складає 22

‰. Узбеки становлять 69 % населення, росіяни — 11, татари — 4, казахи — 4 %. **Господарство.** Узбекистан — індустріально-аграрна держава. Промисловість домінує в структурі ВВП. Серед її галузей виділяються гірничодобувна, яка займається видобутком нафти, природного газу, кам'яного

та бурого вугілля. Інша її частина зайнята видобутком різноманітних руд кольорових металів. Ще інша — забезпечує хімічну промисловість сировиною.

Крім гірничовидобувної, значного розвитку набули хімічна та машинобудівна промисловість. Перша, переважно спеціалізується на виробництві фосфорних і азотних добрив, пластмас і хімічних волокон. Друга — виробляє сільськогосподарську техніку (трактори, бавовнозбиральні комбайни), автомобілі, літаки, холодильники, ліфти, екскаватори, трансформатори, обладнання та машини для легкої й харчової промисловості.

Переважно на сільськогосподарській сировині працюють багатогалузеві легка та харчова промисловість. Перша виробляє бавовняні, шовкові та вовняні тканини, обробляє шкіру та випускає взуття. Друга — переробляє зерно, м'ясо, молоко, овочі та фрукти. Разом ці дві галузі дають більше половини всієї валової продукції промисловості.

Сільське господарство переважно базується на зрошувальному землеробстві. Основною технічною культурою є бавовник. За обсягами його збирання Узбекистан посідає 5-те місце у світі. Велике значення має вирощування зернових (пшениця та рис), тютюну та овочів, виноградарство та баштанництво. Основною галуззю тваринництва є вирощування овець, зокрема каракулівництва. Вирощують також молочно-м'ясну худобу, верблюдів і коней.

Протяжність залізниць становить близько 3 тис. км, автошляхів — 80 тис. км. Певного значення набуває судноплавство на Амудар'ї. В країні розгалужена мережа трубопроводів. У Ташкенті є міжнародний аеропорт. Основну роль відіграє залізничний транспорт, на який припадає близько 80 % вантажообігу.

**Культура та соціальний розвиток.** В Узбекистані близько 78 % письменних. У Ташкенті знаходиться найбільший у Центральній Азії університет. Узбекистан має історико-культурну спадщину світового значення. Хіва, Самарканд і Бухара — міста-музеї під відкритим небом. Тут є будови IX—X ст. До списку ЮНЕСКО занесено 2 архітектурні об'єкти.

Середня тривалість життя жінок становить 72 роки, чоловіків — 66 років. Дуже великою є смертність дітей до 1 року. Витрати на охорону здоров'я становлять близько 5,9 % ВВП. У сільській місцевості зосереджена велика кількість безробітних.

Республіка Узбекистан встановила дипломатичні відносини з Україною 14 серпня 1992 р. шляхом обміну нотами. Двосторонні відносини між обома країнами регулюються десятками угод. 15 серпня 1992 р. підписано Договір про основи міжнародних відносин, дружбу та співробітництво між двома державами. У Києві працює посольство Республіки Узбекистан. Україна вдвічі більше експортує товарів до Узбекистану, ніж імпортує з нього.

### **Країни Південно-Західної Азії**

Цей регіон Азії зосередив на своїй території найбільшу кількість гострих політичних проблем світу. Величезні контрасти, багатство та бідність, минуле та майбутнє — все це Південно-Західна Азія. Це колыска трьох релігій, одна з яких — іслам, переживає геополітичний підйом. Найбільші та найпотужніші держави світу намагаються "готувати свої страви" на цій "політичній кухні", ще більше ускладнюючи та загострюючи ситуацію. Нині ключовою країною регіону, регіональним лідером усе більше стає Іран.

### **Іран**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Ісламська Республіка Іран. Столиця — Тегеран (7 млн осіб). Площа — 1,6 млн км<sup>2</sup> (17-те місце у світі). Населення — близько 70 млн осіб (16-те місце). Державна мова — фарсі (перська). Грошова одиниця — ріал.

**Географічне положення.** Держава Іран розміщена в північній і східній частинах регіону. На північному заході межує з Вірменією та Азербайджаном, на півночі та північному сході — з Туркменістаном. Східний кордон відділяє Іран від Афганістану та Пакистану. На заході межує з Туреччиною та Іраком. На півдні має широкий вихід до Перської затоки та Аравійського моря.

Північний кордон частково пролягає узбережжям Каспійського моря, де Іран має свій акваторіальний сектор. У цілому географічне положення країни має як позитивні, так і негативні аспекти. Вихід до багатих на нафту Перської затоки та Каспійського моря дуже сприятливий для Ірану. Нестабільні ж кризові сусіди не сприяють налагодженню взаємовигідного співробітництва.

Історія виникнення та розвитку. З I тисячоліття до н. е. територія сучасного Ірану заселена персами. З другої половини VI ст. до н. е. існувала величезна Перська імперія. У II ст. н. е. виникла новоперська держава. У VII ст. її завоювали араби, які принесли сюди іслам. З XIII ст. держава пережила монгольську навалу. У XVI ст. відбулось відродження Перської держави. З XIX ст. зростає залежність від європейських держав. У 1935 р. країну перейменовано в Іран. Після Другої світової війни відбувається посилення влади шаха шляхом придушення опозиції. Після втечі шаха було проголошено ісламську республіку та відбулось загострення відносин із США, Ізраїлем та деякими європейськими державами. З 1980 до 1988 р. тривала війна з Іраком, після закінчення якої посилилась економічна та військова могутність держави. Реалізація ядерної програми на сьогодні залишається наріжним каменем.

**Державний устрій і форма правління.** Іран — унітарна держава, президентська республіка. Фактично країна є теократичною державою, уся повнота влади в якій належить главі іранських шіїтів. Він і затверджує президента. Законодавча влада належить Національній раді (меджлісу). Він обирається на 4 роки. Всі закони країни, а також інші правові акти мають відповідати релігійним канонам шаріату. Кількість парламентарів становить 290. Адміністративно країна поділяється на 27 провінцій.

**Природні умови та ресурси.** Іран — переважно гірська країна. Більшу її частину займає Іранське нагір'я з середньою висотою 1200 м над рівнем моря. На узбережжі Каспійського моря здіймається хребет Ельбурс з найвищою точкою Ірану (г. Демавенд — 5670 м.). Південний захід країни займають гори Загрос. Іран страждає від частих руйнівних землетрусів.

Більшість території Ірану знаходиться в зоні сухих субтропіків. Улітку

середні температури піднімаються до +27 °С, +29 °С, взимку --1-2 °С, +4 °С. Річна кількість опадів незначна і не перевищує 250 мм. На півдні, де територія країни омивається Індійським океаном, клімат тропічний, жаркий і вологий. У липні середні температури — близько +32 °С, взимку — до +19 °С. На північних схилах Ельбурсу завдяки близькості Каспійського моря випадає до 2000 мм опадів на рік.

В Ірані немає великих річок. Посушливий клімат сприяє тому, що багато з них улітку взагалі пересихають. Тому забезпечення людей і господарства прісною водою — одна з найбільших проблема країни.

Рослинний і тваринний світ здебільшого доволі бідний. Найбільшою мірою це стосується великих соляних пустель, яких тут декілька.

Іран володіє багатими мінеральними ресурсами. Особливо виділяються енергоносії — нафта, природний газ, кам'яне вугілля, а також запаси руд кольорових металів (боксити, уран, срібло, хроміти, мідь, цинк, свинець); є родовища залізної та марганцевої руди. Значні поклади хімічної сировини (сірка, сіль) та будівельних матеріалів.

**Населення.** Середня густина населення невелика і ледве перевищує 40 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Для Ірану характерний оазисний тип розселення зі значним його скупченням в тих частинах держави, де є вода для зрошення, і повним безлюддям, особливо в соляних пустелях. Для Ірану властивий один із найвищих у світі показників природного приросту населення —

28 ‰. Висока народжуваність тут поєднується з низькою смертністю. З 1950 р. населення країни зросло більш ніж у 4 рази. Міське населення країни збільшується швидкими темпами й уже перевищило 60 ‰. Зростає кількість міст-мільйонерів. Крім столиці, яка належить до найбільших міст планети, великими містами є Мешхед, Ісфаган, Тебріз, Шираз. Національний склад населення надзвичайно строкатий. Перси складають лише 56 ‰ населення. Багато азербайджанців — 17 ‰, курдів — понад 9 ‰ тощо. **Господарство.** Іран належить до країн, що розвиваються. Постійно зростає частка індустрії. В ній переважає гірничодобувна промисловість. За видобутком нафти Іран займає

четверте місце у світі. Десяте місце належить йому за видобутком природного газу. Постійно зростає видобуток урану, який має забезпечити реалізацію ядерної програми. Заплановано масштабний видобуток руд кольорових металів.

Крім гірничодобувної промисловості нині швидко розвиваються нафтопереробна та нафтохімічна, чорна та кольорова металургія й, особливо, машинобудування: ця галузь випускає літаки та автобуси, трактори й озброєння, сільськогосподарську техніку та продукцію електроніки. Традиційно розвинута легка та харчова промисловість. У всьому світі відомі вироби іранського ремісництва, особливо перські килими, металеві та ювелірні вироби. Харчова промисловість відома своїми поставками на світовий ринок чорної ікри.

У сільському господарстві донині зайнята третина населення. Основними культурами є зернові (пшениця, ячмінь, рис). Поширене вирощування олійних та бобових культур. Зростає частка технічних культур (цукровий буряк, цукрова тростина, бавовна, тютюн, чай). За вирощуванням фініків Іран посідає перше місце у світі.

У тваринництві переважає вівчарство та козівництво. Поголів'я овець перевищує 50 млн, кіз — 30 млн, великої рогатої худоби — 10 млн. Швидке зростання населення перевищує темпи зростання випуску продовольства, тому його не вистачає.

Транспортне забезпечення економіки та населення все ще недостатнє. Довжина залізничних магістралей ледь перевищує 5 тис. км, автомобільних доріг — 150 тис. км. У зовнішніх зв'язках переважає морський транспорт. Головні порти знаходяться на узбережжі Перської затоки. Швидкими темпами розвивається трубопровідний транспорт. **Культура та соціальний розвиток.** Однією з найбільших проблем Ірану є та, що в країні лише трохи більше половини населення письменні. Це дуже обмежує соціально- економічний прогрес країни. Низький доступ населення до питної води. Високою є смертність дітей до 1 року.



Країна володіє великою історико-культурною спадщиною світового значення. Особливе значення мають археологічні розкопки Персеполя, Телегіана, Шамі, а також релігійні мусульманські центри Мешхед і Кум. Майже 99 % населення сповідують іслам, з них 93% є шиїтами.

Ісламська Республіка Іран визнала незалежність України 25 грудня 1991 р. Напочатку 1992 р. (22 січня) було встановлено дипломатичні відносини між двома країнами. Двосторонні відносини регулюються десятками протоколів, декларацій, угод та меморандумів. Україна експортує до Ірану товарів на суму понад 200 млн дол., закупаючи в цієї країни на суму 10—30 млн дол. США. Таким чином для нашої держави економічне співробітництво з Іраном надзвичайно вигідне.

### **Країни Південної Азії**

Регіон "Південна Азія", як і всі інші частини Азійського материка, є територією гострих внутрішніх і зовнішніх суперечностей та конфліктів. Тут химерно уживаються поруч учорашній, сьогоднішній і завтрашній день. Регіональним лідером, "країною XXI ст." цього регіону безперечно є Індія.

## **ІНДІЯ**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Республіка Індія. Столиця — Делі (понад 10 млн осіб). Площа — 3,3 млн км<sup>2</sup>(7-ме місце у світі). Населення — понад 1 млрд осіб (2-ге місце). Державні мови — гінді та англійська. Грошова одиниця — індійська рупія.

**Географічне положення.** Індія займає півострів Індостан і більшу частину Індо-Ганзької низовини. Із заходу її омивають води Аравійського моря, зі сходу — Бенгальської затоки. Вони належать до басейну Індійського океану. Індія володіє трьома групами островів — Лаккадівськими, Андаманськими та Нікобарськими. Кордон із Пакистаном пролягає на заході та північному заході, на півночі Індія межує з Афганістаном, на північному сході — з Китаєм і Непалом, на сході — з Бутаном, М'янмою та Бангладеш. Протяжність суходільних кордонів (15 тис. км) не набагато перевищує

протяжність кордонів морських. У цілому розміщення Індії на важливих морських і повітряних шляхах, які зв'язують Східну та Південно-Східну Азію з Європою та Африкою, є вигідним. Однак країна оточена нестабільними, кризовими, а то й вороже налаштованими країнами-сусідами, що обмежує її розвиток.

**Історія виникнення та розвитку.** За однією з концепцій, у II тисячолітті до н. е. з території сучасної України до Індії прийшли арії (орійці). Тут вони змішалися з місцевими аборигенами, й власне, започаткували формування сучасного населення Індії. У IV ст. до н. е. виникла перша імперія. У III ст. до н. е. державною релігією став буддизм. У IV—V ст. н. е. відбувся розквіт індуської культури. З VII ст. н. е. почалася ісламська експансія. Наприкінці XIV ст. відбулася навала монголів на чолі з Тимуром. У XVI ст. вони започаткували в Індії династію Великих Моголів. Після відкриття морського шляху до Індії сюди ринула велика кількість європейських торговців, які заснували голландські, французькі, португальські та англійські факторії.

На середину XIX ст. припадає поширення британського панування майже на всю Індію. Почав наростати національно-визвольний рух, який очолив М.К. Ганді. Водночас загострилися конфлікти між індусами та мусульманами. У 1947 р. Індія здобула незалежність. У цей самий час британці поділили її на індуську та мусульманську частини (Індія та Пакистан). Це спричинило гострі конфлікти та грандіозні переселення індусів і мусульман. Нині в Індії продовжуються загострення етнічних і релігійних конфліктів, що породжує сепаратизм, збройні протистояння та тероризм.

**Державний устрій і форма правління.** Індія — федеративна держава, парламентська республіка. Глава держави — президент. Він обирається на 5 років колегією виборників, яка складається із виборчих членів двох палат парламенту, а також членів законодавчих зборів усіх штатів. Законодавча влада належить парламенту та президенту. Парламент складається з двох палат: Ради штатів і Народної палати. Виконавча влада зосереджується у президента та уряду. Останній формується парламентською більшістю та несе

відповідальність перед Народною палатою. За політико-адміністративним поділом країна має 25 штатів і 7 союзних територій.

**Природні умови та ресурси.** Близько 3/4 території Індії становлять рівнини і плоскогір'я. В їх основі уламок давньої платформи, який відколовся від Африки і приєднався до Азії. На півострові Індостан знаходиться плато Декан. На північ, північний схід і захід від нього розміщена велика Індо-Ганзька рівнина. На півночі країни здіймаються найвищі у світі гірські системи Каракорум і Гімалаї.

Клімат на більшій частині її території субекваторіальний, мусонний, лише на півночі — тропічний. Оподи випадають переважно у вологий сезон (до 80 %). На сході країни на навітряних схилах Гімалаїв випадає найбільша кількість опадів на Землі (до 12 000 мм на рік), а на північному — опадів лише 100 мм, у центрі Індостану — 300—500 мм. Середні температури становлять влітку по всій території країни до +32 °С, взимку від +27 °С на півдні і до +15 °С на півночі.

В Індії протікають повноводні річки Інд, Ганг і Брахмапутра, що мають снігово-льодовикове і дощове живлення. Великих озер у країні взагалі немає.

Ґрунтовий покрив Індії досить різноманітний. Алювіальні, чорні та червоно-бурі ґрунти відзначаються родючістю. На півдні переважають червоно-жовті латеритні ґрунти.

Рослинний і тваринний світ густозаселеної Індії дуже змінений людьми. Мусонні ліси займають лише 10 % території. Все ще трапляються цінні породи дерев — сандал, тик.

Майже повністю винищено левів, леопардів, бухарських оленів. Більше пощастило тиграм, носорогам, індійським слонам. В Індії багато мавп (гібони та макаки) і змій. Серед останніх виділяється знаменита королівська кобра, довжина якої може сягати 5,5 м. Тваринний і рослинний світ найкраще зберігся в понад 50 заповідниках і національних парках.

Індія володіє великими покладами руд металів. Є залізна руда, мідь, боксити, марганцеві руди, уран, титан тощо. Відомими є родовища

дорогоцінного каміння. Енергоносіями Індія забезпечена недостатньо. Є родовища вугілля та нафти.

У цілому серед природних ресурсів Індія найбагатша на гідроенергетичні та рекреаційні. **Населення.** Густота населення нині вже перевищила 320 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Природні умови визначають його значну контрастність у розміщенні. Найгустіше заселена родюча Індо-Ганзька низовина (понад 500 осіб на 1 км<sup>2</sup>). У пустельних північно-західних частинах та у високогір'ї постійного населення немає.

Хоча індійський уряд здійснює політику скорочення народжуваності, вона ще дуже висока (25 ‰). У середині нинішнього століття Індія перетвориться у найбільшу за чисельністю населення державу світу. За прогнозом ООН у ній житиме до 1,7 млрд осіб.

Індія — слабоурбанізована країна. Хоча міське населення становить близько 30 %, у країні значна кількість дуже великих міст: у Калькутті живе понад 16 млн осіб, у Мумбаї

— близько 14 млн, Ченнаї — близько 8 млн осіб.

Національний склад населення країни найстрокатіший у світі. Тут на своїх етнічних територіях живуть понад 500 народів і племен. Найбільші народи — гіндустанці, бенгальці, таміли, пенджабці, біхарці та ін. — налічують десятки мільйонів осіб.

**Господарство.** Як і в інших сферах життя, економіка Індії зіткана з суперечностей. За класифікацією ООН вона належить до країн, що розвиваються. Донині домінуючою галуззю господарства залишається сільськогосподарське виробництво. З іншого боку, за обсягом ВВП ця держава випередила Німеччину і вийшла на 4-те місце у світі. Вона розробила ядерну зброю та здійснила її випробування. Ще у 1980 р. Індія вивела на орбіту власною ракетою штучний супутник Землі.

У сільському господарстві зайнято до 60 % усієї робочої сили. Нині Індія посідає перше місце у світі за виробництвом чаю та поголів'ям великої рогатої худоби (близько 200 млн голів). Найбільше виробляє вона також зернобобових,

джуту та деяких спецій. За обсягами вирощування рису, пшениці, овочів, кави, цукрової тростини, арахісу Індії належить друге місце у світі; бавовни і тютюну — третє. Значні обсяги збирання бананів, кокосових горіхів і манго. За поголів'ям овець країна на п'ятому місці у світі. Значна кількість кіз і буйволів.

Сільськогосподарське виробництво все ще малопродуктивне. Найбільшою мірою це стосується тваринництва. У зв'язку з релігійною забороною вживання в їжу яловичини, велика кількість рогатої худоби використовується переважно як тяглова сила.

В промисловості Індії відбувається структурна перебудова в бік зменшення частки легкої та харчової промисловості та збільшення енергетики, металургії й машинобудування. На сході країни сформувався потужний район важкої промисловості. Тут біля Калькутти виникли центри металургії (Роукела, Дургапур, Бокаро), важкого машинобудування (Ранчі та ін.), хімічної промисловості (Сіндрі). Великий Бхілайський металургійний комбінат знаходиться в центрі країни. У найбільших містах виробляють автомобілі й трактори, обладнання для всіх галузей промисловості, телевізори та відеомагнітофони.

Розвиток господарства Індії базується на потужному паливно-енергетичному комплексі. Щорічно в країні видобувають понад 300 млн т вугілля. Постійно зростає видобуток нафти, яку переробляють на 14 заводах.

Традиційно розвинена та спеціалізована легка промисловість. Вона переважно орієнтована на переробку джуту та виробництво бавовняних тканин. Переважаючими темпами розвивається швейна промисловість. Не втратили значення кустарні ремесла.

Велика площа та густота населення визначають розвиток транспорту Індії. За протяжністю залізничних колій (63 тис. км) і автомобільних доріг (1,8 млн км) країна входить до перших п'яти країн світу. У містах поряд із сучасними видами транспорту використовують мото- та велорикші. Постійно зростає значення авіаційного та морського видів транспорту. Найбільші морські порти — Мумбаї та Калькутта.

**Культура та соціальний розвиток.** Понад 300 млн індійців живуть за офіційно визначеною межею бідності, яка становить 100 дол. США річного доходу. З одного боку, в Індії лише 48 % населення вміють читати та писати. З іншого, це країна з найбільшою кількістю людей з вищою освітою. Все більше індійських професорів працюють у США. Хоча кількість офіційно зареєстрованих безробітних порівняно невелика — 15 млн осіб, поширене приховане безробіття.

Індія — країна давньої культури. Тут знаходиться безліч історико-архітектурних і релігійних пам'яток, музеїв і приватних колекцій. Серед них виділяється мавзолей Тадж-Махал, Золотий храм (Амритсар), Золотий храм Шиви у Варанасі тощо.

Республіка Індія визнала Україну 26 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлені

17 січня 1992 р. шляхом підписання протоколу. З травня 1992 р. у Києві працює посольство Республіки Індія. Постійно зростає зовнішньоторговельний оборот між двома країнами.

### **Країни Східної Азії**

Східна Азія — один із стратегічних регіонів світу. Тут знаходяться друга і третя за обсягом ВВП країни світу — Китай і Японія. Відбуваються дуже складні процеси трансформації на рівні концептуальних цивілізаційних зрушень. Через цей регіон людство ніби апробує майбутні шляхи свого розвитку.

### **Китай**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Китайська Народна Республіка. Столиця — Пекін (понад 11 млн осіб). Площа — 9,6 млн км<sup>2</sup> (3-тє місце у світі). Населення — понад 1,3 млрд осіб (1-ше місце). Державна мова — китайська. Грошова одиниця — юань.

**Географічне положення.** Країна знаходиться у Східній та частково у Центральній Азії. На сході має вихід до Тихого океану (Жовте, Східно-

Китайське та Південно-Китайське моря). На півночі та північному сході Китай межує з Росією, на півночі — з Монголією. Північно-західні кордони відділяють Китай від Казахстану, західні — від Таджикистану, Афганістану та Індії. На півдні пролягли кордони з М'янмою, Лаосом і В'єтнамом. На північному сході КНР межує з КНДР. Географічне положення різних частин Китаю оцінюється неоднозначно: східні, особливо приморські, райони розміщені дуже вигідно для господарського розвитку, Центральна та особливо західна частини країни значною мірою ізольовані від активного економічного життя. Країни, що оточують Китай, не є стабільними і економічно розвиненими. Вигідним для Китаю є хіба що сусідство з Росією, яку він використовує як природно-ресурсного донора та територію для "скидання" популяційного надлишку населення.

**Історія виникнення та розвитку.** В долині річки Хуанхе археологи виявили одні з найдавніших поселень. Близько 1500 р. до н. е. в Китаї виникла династія Шан, панування якої змінила династія Чжоу, що закінчилось занепадом імператорської влади та поділом держави на окремі царства (князівства). УІІІ ст. до н. е. імператор Шихуан об'єднав Китай і почав будувати Велику китайську стіну. На початку нашої ери за династії Хань пережила свій розквіт традиційна китайська культура. Китай здійснював контроль над Шовковим шляхом, поширення з Індії буддизму. У ХІІІ—ХІV ст. Китай був завойований монголами. Внук Чингізхана заснував у Пекіні династію Юань. Протягом ХІV—ХVІІ ст. панувала династія Мін, яка прийшла до влади після повалення монгольських завойовників. У ХVІІ ст. Китай завоювали маньчжури, встановивши династію Цін, панування якої тривало до 1912 р. і було повалене повстанням. У 1912 р. була проголошена Китайська республіка. Сунь Ятсен очолив революцію та створив Народну партію (Гоміндан). У 30-х роках ХХ ст. Японія окупувала значну частину Китаю. Після її капітуляції почалася війна між комуністами Мао Цзедуна та гомінданівцями. Після перемоги у 1949 р. комуністів мільйони гомінданівців було евакуйовано на острів Тайвань, де вони заснували державу. На

материковій частині Китаю виникла держава Китайська Народна Республіка. В ній комуністичний режим Мао Цзедуна почав здійснювати широкомасштабні комуністичні експерименти, які врешті-решт закінчилися повним крахом. Щоб утриматися при владі, комуністи почали будувати капіталізм (ринкове господарство). Це сприяло швидкому економічному зростанню та підвищенню добробуту населення.

**Державний устрій і форма правління.** Китай — унітарна держава, соціалістична (комуністична) народна республіка. За конституцією вищим органом державної влади є Всекитайські збори народних представників (2979 депутатів). Вони обирають голову КНР і його заступника. Голова КНР пропонує кандидатуру прем'єра Державної ради (уряду) на затвердження Всекитайських зборів народних представників. Китай поділяється на 22 провінції, крім Тайваню, 5 автономних округів і регіони зі спеціальним статусом (Гонконг/Сянган, Аоминь/Макао).

**Природні умови та ресурси.** Рельєф Китаю надзвичайно складний та різноманітний. Більша частина країни — гори, плоскогір'я та нагір'я. Серед них виділяється найбільше у світі за площею та висотою Тибетське нагір'я (середня висота понад 4000 м). Захід і північ зайнятий плоскогір'ями та рівнинами з висотами до 1200 м. На сході та північному сході поширені низовини.

Величезна територія визначає й кліматичне розмаїття. На сході панують літні та зимові мусони. З віддаленням від узбережжя Тихого океану клімат стає континентальним. Кількість опадів зменшується до 250 мм за рік. У високогір'ях клімат суворий і сухий.

У східній частині Китаю, де випадає найбільше опадів, знаходяться й найбільші та найповноводніші річки. Найбільші з них Янцзи, Хуанхе та притока Амуру — Сунгарі. На південному сході протікає повноводна Сіцзян. Літній мусон, який дме з океану, приносить багато опадів. Це стає причиною катастрофічних повеней. Найбільше озер у Тибеті та в долині Янцзи.

У долинах найбільших річок Китаю переважають родючі алювіальні ґрунти. На північному сході панують бурі лісові. На заході поширені сіро-бурі



пустельні ґрунти. Південь країни займають жовтоземи та червоноземи.

Дуже багатий і різноманітний рослинний та тваринний світ Китаю. На північному сході ще збереглася унікальна далекосхідна тайга з химерним поєднанням північних і південних видів рослин та тварин (даурська модрина, корейський кедр, маньчжурський горіх,

женьшень, лимонник тощо). В цих лісах трапляється найбільший у світі амурський тигр, кабарга, ізюбр, соболь та ін. На південь від Янцзи ростуть вічнозелені субтропічні ліси. В них водяться мавпи, лемури, носороги, тапіри. У пустельних районах трапляються дикі верблюди та коні Пржевальського.

Китай дуже добре забезпечений мінеральними ресурсами. Одне з перших місць у світі належить йому за запасами кам'яного вугілля, марганцевої та залізної руд, цинку та бокситів, вольфраму (60 % світових запасів), молібдену, сурми, олова, титану, кам'яної солі тощо. Є золото, уран, рідкоземельні метали. Обмежені запаси нафти та природного газу.

**Населення.** Китай — найнаселеніша держава світу (понад 20 % населення планети). Така велика кількість жителів країни створює багато проблем. Особливо гострою є житлова та продовольча проблеми, а також забезпечення китайців роботою. У зв'язку з цим китайський уряд проводить жорстку політику обмеження народжуваності. Через це природний приріст у країні втричі нижчий, ніж в Індії.

При середній густоті населення в 140 осіб на 1 км<sup>2</sup> населення розміщене вкрай нерівномірно. У східних рівнинних районах вона сягає 400 осіб, а в горах — лише 10 осіб на 1 км<sup>2</sup>.

Частина міського населення становить лише 32 %. Водночас у країні понад 40 міст-мільйонерів. Найбільші з них, крім столиці, Шанхай (до 16 млн осіб), Тяньцзінь (понад 10 млн), Шеньян (понад 5 млн).

За національним складом населення переважають китайці (хань) — 92 %. Ще 55 народів живе на своїх етнічних територіях, переважно на околицях Китаю (хуей, монголи, уйгури, тибетці, корейці тощо).

**Господарство.** Китай — індустріально-аграрна держава, яка після

ринкових перетворень розвивається найшвидшими темпами серед великих країн світу, а за загальним обсягом ВВП займає друге місце після США.

І це тоді, коли нині майже 60 % зайнятого населення працює в сільському та лісовому господарствах, а в промисловості — лише близько 20 %, тобто можна стверджувати, що економіка Китаю має величезний потенціал зростання.

У структурі промисловості домінують галузі важкої індустрії. Видобувна промисловість представлена вугільною, нафтовою та газовою галузями. Зростають темпи видобутку руд чорних і кольорових металів, і відповідно розвивається виробництво електроенергії, чорна та кольорова металургія (основні центри чорної металургії знаходяться в містах Аньшань, Ухань, Беньсі, Баотоу). Машинобудування Китаю дуже розгалужене як галузеве, так і територіально. Воно представлене всією світовою номенклатурою товарів. Зосереджуються підприємства галузі в найбільших містах та у вільних економічних зонах на східному узбережжі.

Хімічна промисловість в основному зосередила зусилля на виробництві мінеральних добрив, конструкційних матеріалів і продукції побутової хімії. Функціонує потужна нафтопереробна промисловість.

Світове значення має легка промисловість. Вона переважно спеціалізується на виробництві тканин. Основний центр легкої промисловості — Шанхай.

Сільське господарство разом з харчовою промисловістю забезпечують потреби 1,3 млрд осіб. Китаю належить перше місце у світі за обсягами вирощування пшениці, арахісу, бавовни, рису, тютюну; третє — цитрусових. У цілому виробництво зернових перевищує 500 млн т. У харчовому раціоні велику роль традиційно відіграє рис. Зростає значення тваринництва: за поголів'ям свиней (420 млн) Китай посідає перше місце у світі.

Загальна протяжність залізничних колій понад 60 тис. км. У 1992 р. китайці створили ще одну трансконтинентальну залізницю, провівши її до кордонів з Казахстаном. Автомобільна мережа нині в Китаї перевищує 1,1 млн

км. Приблизно така сама протяжність авіаційних маршрутів. Не втратив значення внутрішній водний транспорт (110 тис. км). У країні майже 120 морських портів, які пов'язують Китай з 100 державами світу.

**Культура та соціальний розвиток.** У КНР близько 70 % населення письменні. Обов'язковою є 9-річна освіта. В країні понад 1000 вищих навчальних закладів. Найбільші з них знаходяться в Пекіні, Шанхаї та Тяньцзіні. Найвідоміше інформаційне агентство — Синьхуа. Культурна спадщина Китаю — одна з найбільших у світі. Всесвітньо відомими є Велика китайська стіна, імператорські палаці, парки, мавзолеї. Є багато музеїв і бібліотек. Китай має чи не найбільшу кількість безробітних. Особливо багато їх у невеликих містах. Китайська Народна Республіка визнала Україну 27 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлено 4 січня 1992 р. шляхом підписання Комюніке про встановлення дипломатичних відносин. У Києві з березня 1992 р. працює посольство КНР. Україна експортує до Китаю товарів на суму понад 1 млрд дол. США, імпортуючи з цієї країни продукції майже в 10 разів менше.

## **Японія**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Японія. Столиця — Токіо (понад 8 млн осіб). Площа — 378 тис. км<sup>2</sup> (60-те місце у світі). Населення — близько 127 млн осіб (9-те місце). Державна мова — японська. Грошова одиниця — ена.

**Географічне положення.** Японія — острівна країна, яка не має сухопутних кордонів із жодною державою світу. На заході вона омивається водами Східно-Китайського та Японського морів, на сході та півдні — Тихим океаном. У цілому її територія складається з 4 тис. островів. Лише чотири з них — Кюсю, Хоккайдо, Хонсю та Сікоку є великими. Розміщуючись між Азією та Тихим океаном, знаходячись між двома найбільшими державами світу — США та Китаєм, Японія має сприятливе географічне положення для розвитку економіки. Острівне розміщення фактично дає їй змогу

використовувати океан як безмежну кількість транспортних магістралей.

**Історія виникнення та розвитку.** З давніх-давен на Японських островах жили айни, походження яких не встановлене. Пізніше сюди почали переселятися з материкової Азії давні корейці та, напевно, вихідці з Океанії. Вважають, що початок японської держави покладено в 660 р. до н. е. легендарним імператором Дзімму. У середині VII ст. н. е. зафіксовано перші спроби створення централізованої держави, а з VIII ст. н. е. виникли перші столиці, спочатку Нара, а згодом — Кіото.

З XVI ст. біля берегів Японії з'явилися перші кораблі європейців. Вони почали місіонерську діяльність, що згодом привело у 1640 р. до закриття Японії для європейців. З 1868 р. відбулася революція Мейдзі і було припинено політику самоізоляції, розпочалася модернізація держави. Столицею стає Токіо. У 1889 р. прийнято конституцію. У державі відбуваються швидкий розвиток економіки та мілітаризація. Згодом — переможні війни з Китаєм і Росією. У 1910 р. Японія анексувала Корею, в 1931—1932 рр. захопила Маньчжурію. Під час Другої світової війни окупувала значну частину Азії та Океанії. Активно воювала із США. У 1945 р. останні скинули дві атомні бомби на Японію, що призвело до її капітуляції. До 1951 р. країна була окупована США, що сприяло впровадженню в Японії європейських демократичних стандартів та порядків. Відбулося швидке економічне зростання ("економічне диво"), в результаті чого Японія перетворилася на другу за економічною могутністю державу у світі.

**Державний устрій і форма правління.** Японія — унітарна держава, парламентська монархія. Символом держави є імператор, позбавлений реальної влади. Титул імператора передається у спадок. Вищий законодавчий орган — парламент. Він складається з двох палат — палати представників і палати радників. Виконавча влада належить уряду на чолі з прем'єр-міністром. Його обирає парламент із власних членів. Термін повноважень палати представників — чотири, палати радників — шість років. В Японії за адміністративно-територіальним поділом: 42 префектури, 2 столичні міста, 1

столичний округ, 1 губернаторство — Хоккайдо.

**Природні умови та ресурси.** Більш ніж 75 % території країни зайнято горами. Це молоді тектонічні утворення. Процес горотворення ще не закінчився, тому в Японії є вулкани і часто відбуваються землетруси (до 5000 на рік). У більшості випадків вони ледь помітні, або й зовсім не помітні без спеціальних приладів. Бувають і сильні, руйнівні землетруси. Національним символом є найвища гора Японії вулкан Фудзіяма (3776 м). Уздовж східного узбережжя простяглася найбільша низовина Канто.

В Японії типовий мусонний клімат. На півночі він помірний, на півдні — субтропічний. На острові Хоккайдо бувають сильні "сибірські" морози й узимку багато снігу. На острові Сікоку температура в січні +6 °С, липні —1-27 °С. Літній мусон приносить вологу з Тихо- го океану, а зимовий — морози з материка.

В Японії густа сітка коротких повноводних річок. Під час літніх тайфунів трапляються паводки. В країні чимало мальовничих гірських озер.

Ґрунтовий покрив Японії, враховуючи її географічне положення, доволі різноманітний. На півночі переважають підзолисті та лучно-болотні ґрунти. Далі на південь їх змінюють бурі лісові. У субтропіках панують жовто- та червоноземи.

У густозаселеній і невеликій за площею Японії на диво багато лісів. Під лісами та чагарниками знаходиться 2/3 країни. Майже 40 % лісопокритої території під хвойними породами. Деревний склад у лісах різних частин Японії відрізняється кардинально. На півночі переважає ялина та ялиця. В центрі — широколистяні ліси з клена, дуба, липи, бука, каштана. У субтропіках — японський кипарис, магнолія, камфорне дерево. На тро- пічних островах Рюкю ростуть пальми, фікуси тощо. Так само дуже відрізняється й тваринний світ. На півночі трапляються звірі тайги — бурий ведмідь, соболь, горностай, вовки, лисиці, єнотоподібні собаки. На півдні — тропічна фауна. Її найтипівіші представники — летючі собаки.

Японці дуже люблять природу. Мільйони людей збираються навесні

милуватися як цвіте сакура чи восени дивитися на багряне листя кленів.

Майже 25 % території країни зайнято національними парками, заповідниками та заказниками.

Мінерально-сировинні ресурси Японії дуже обмежені. Є невеликі родовища вугілля, руд кольорових металів, більші — сірки та вапняків.

Інтенсивно експлуатуються морські ресурси (риба, водорості, молюски, краби тощо). Є мінеральні та термальні джерела. У цілому ж природно-ресурсний потенціал Японії обмежений і недостатній.

**Населення.** Густота населення в Японії дуже велика і перевищує 300 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Населення розміщене дуже нерівномірно. Відносно слабозаселеними є північні та західні райони. Міське населення перевищує 78 % . Крім столиці до міст-мільйонерів належать Йокогама (близько 4 млн осіб), Осака (3 млн), Нагоя (2,2 млн). Населення зростає повільно. При народжуваності 10 ‰ смертність становить 6 ‰. На сході країни сформувався найбільший у світі мегаполіс Токайдо, де живе 60 млн осіб. Тривалість життя населення в Японії найвища на нашій планеті. Вона вже перевищила 80 років. Японія типова однаціональна держава, де японці становлять 99,4 % усього населення. Живе також незначна кількість корейців, китайців і айнів. Останні відрізняються від японців більш європейськими рисами (світліша шкіра, густі бороди в чоловіків).

**Господарство.** Японія належить до найрозвинутіших постіндустріальних держав. За обсягом ВВП нині це третя держава світу після США та Китаю. Нестача природних ресурсів сповна компенсується вмілим використанням вигод географічного положення, високою кваліфікацією, культурою та патріотизмом населення, високим рівнем розвитку науки та техніки.

У промисловості особливу увагу приділяють новітнім галузям, які базуються на передових технологіях. Японія виробляє близько половини морських суден, до 30 % автомобілів, більше 50 % відеомагнітофонів. За виробництвом роботів вона посідає перше місце у світі. Промисловість Японії швидко трансформується залежно від мінливої кон'юнктури світового ринку.

Розвиток господарства ґрунтується на потужному паливно-енергетичному комплексі, який працює на довізній сировині. Розвивається електроенергетика. Атомні електростанції настільки безпечні та досконалі, що на них проводять екскурсії для туристів.

На імпортній руді та вугіллі з Австралії працює одна з найпотужніших у світі чорна металургія. Підприємства розміщені на узбережжі та відрізняються високим рівнем автоматизації виробничих процесів. Кольорова металургія виплавляє вкрай потрібні для машинобудування метали — мідь, алюміній, цинк. Ці галузі забезпечують високорозвинену автомобільну промисловість. Найпотужнішими концернами є "Ніссан", "Тойота" та "Хонда". Вони успішно конкурують з американськими та європейськими автомобілями. За обсягом виробництва електронно-обчислювальної техніки Японія поступається лише США.

За рівнем розвитку хімічна промисловість поступається лише машинобудуванню. Вона спеціалізується переважно на виробництві пластичних мас, синтетичних смол, хімічних волокон, синтетичного каучуку. Підприємства хімічної промисловості сконцентровані в найбільших містах на сході узбережжя (Токіо, Осака, Нагоя, Кавасаки).

Розвинута також легка промисловість, яка виготовляє текстиль (Токіо, Кіото, Кобе, Нагоя). На заході країни випускають шовкові тканини та тканини із хімічних волокон.

З давніх-давен японці вміло використовували дари моря. Тому й нині перед веде рибоконсервна промисловість. Серед інших галузей харчової промисловості виділяються цукрова, борошномельна, пивоварна. Водночас недостатньо розвинені м'ясна та молочна промисловість.

У сільському господарстві переважають дрібні селянські господарства. Продукція сільського господарства становить лише 2,2% ВВП. Основною його продукцією є рис, соя, картопля, овочі, фрукти, цукрова тростина, цитрусові, тютюн. Японія посідає 1-ше місце у світі за виловом риби. Країна імпортує до 30 % усіх продуктів харчування. Раніше японці вживали в їжу дуже мало м'яса.

Нині ситуація змінилася. Швидкими темпами розвивається свинарство та бройлерне птахівництво.

Основним видом транспорту Японії є автомобільний. Протяжність автомобільних магістралей перевищує 1,2 млн км, залізниць — 30 тис. км. Для країни характерні швидкісні залізниці та шосейні дороги. Окремі острови з'єднані мостами та тунелями. Найбільший у світі підводний тунель "Сейкан" споруджено через Сангарську протоку. В Японії понад 100 портів. За тоннажністю морського торгового флоту вона посідає 2-ге місце у світі. У міжнародних пасажирських перевезеннях домінує авіаційний транспорт.

**Культура та соціальний розвиток.** Японія — країна багатой та давньої культури. У списку ЮНЕСКО — 8 об'єктів. Історико-культурна спадщина представлена буддійськими та синтоїстськими храмами, імператорськими палацами та замками феодалів, будівлями стародавньої столиці Кіото, меморіалом Хіросіми. Для Японії характерний найнижчий серед найрозвиненіших країн рівень безробіття та інфляції. Практично все населення письменне. Обов'язковою є 12-річна освіта. Існують великі державні та приватні університети. Тираж найбільших газет "Іоміурі", "Асахі" та "Майніті" від 10 до 14 млн примірників. Найвідоміше інформаційне агентство Кіодо Цусін.

Японія визнала Україну 28 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлені 23 січня 1992 р. З січня 1993 р. у Києві працює посольство Японії. Договірні-правова база двосторонніх відносин постійно розширюється. Зростає товарообіг між двома країнами.

### **Країни Південно-Східної Азії**

Південно-Східна Азія один з найдинамічніших регіонів світу. Тут знаходяться дуже різні країни. їх поєднує не лише близькість географічного положення, а й інтенсивний пошук шляхів подальшого ефективного розвитку суспільства. Не завжди це вдається. Звідси і гострі проблеми та конфлікти. Регіональним лідером є Індонезія.



## **Індонезія**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Республіка Індонезія. Столиця — Джакарта (понад 10 млн осіб). Площа — 1,9 млн км<sup>2</sup> (15-те місце у світі). Населення — понад 230 млн осіб (4-те місце). Державна мова — індонезійська. Грошова одиниця — індонезійська рупія.

**Географічне положення.** Індонезія найбільша острівна держава світу. Вона займає повністю такі великі острови, як Суматра, Ява, Сулавесі, більшу частину острова Калімантан і половину острова Нова Гвінея. Крім того, Індонезії належать тисячі дрібніших островів, розміщених між Індійським і Тихим океанами. На суходолі Індонезія безпосередньо межує з Малайзією та Папуа-Новою Гвінеєю. Географічне положення в цілому сприятливе для розвитку економіки. Індонезія знаходиться на морських шляхах між Індійським і Тихим океанами, де розміщені нині найпотужніші держави світу США, Китай, Японія та Індія.

**Історія виникнення та розвитку.** Близько 2 тис. років тому індуси принесли на індонезійські острови буддизм. З VII до XIII ст. н. е. тут існувала імперія під проводом індусів. У цей час острів Ява поступово став центром створення індонезійської державності. На початку XVI ст. на Малайському архіпелазі з'явилися спочатку португальці та іспанці, а потім і голландці. Останнім удалося підкорити місцеві мусульманські держави, з яких створили колонію. Під час Другої світової війни Індонезія була захоплена Японією. Після поразки Японії в 1945 р. проголошено республіку. В подальшому Індонезія пережила не одну кризу. Відбувалися масові порушення прав людини, зловживання владою, розквітла корупція, що призвело до масових заворушень у 1998 р.

**Державний устрій і форма правління.** Індонезія — унітарна держава, президентська республіка. Глава держави й уряду — президент. Законодавча влада належить Раді народних представників. Термін її повноважень — 5 років. Вищим органом державної влади є Народний консультативний конгрес.

Країна поділяється на 28 провінцій, 2 спеціальні області, 1 спеціальний округ.

**Природні умови й ресурси.** В геологічному сенсі Індонезія молодий, сейсмічно активний регіон, де продовжується процес горотворення. Тут більше 100 вулканів, відбуваються руйнівні землетруси, які нерідко супроводжуються цунами. У 1883 р. тут вибухнув вулкан Кракатау. Це було найбільше за історію людства виверження.

Більше половини країни вкрито горами. Найвища точка Індонезії г. Джая (5029 м) знаходиться на острові Нова Гвінея.

Переважає екваторіальний та субекваторіальний клімат. Упродовж усього року середньомісячна температура коливається від +25 °С до +27 °С. За рік випадає від 2000 до 4000 мм опадів. Взимку та влітку два мусони (північно-західний і південно-східний).

Великих річок немає. Вони короткі, але повноводні. Майже 2/3 території вкрито вологими екваторіальними лісами. В них багато цінних видів дерев. Різноманітний і багатий тваринний світ, представлений слонами, носорогами, тиграми, мавпами.

Індонезія має значні запаси різноманітних корисних копалин. Є енергоносії — нафта та природний газ, кам'яне та буре вугілля. Розробляються родовища рудних корисних копалин — залізної та марганцевої руд, бокситів, міді, олова, урану, кобальту, торію, срібла та золота. Серед нерудних корисних копалин виділяються сірка, фосфорити, азбест, кухонна сіль.

**Населення.** Індонезія, як і багато інших країн, має дуже нерівномірно розміщене по території населення. За середньої густоти понад 120 осіб на 1 км<sup>2</sup> окремі острови майже не населені, а на острові Ява густота населення наближається до 1000 осіб на 1 км<sup>2</sup>. У світі немає іншої такої держави, де б населення було так відірване одне від одного на різних островах і на величезних відстанях. При високій народжуваності та низькій смертності спостерігається значний природний приріст населення (16 %). Міського населення — меншість (40 %). Багато міст-мільйонерів. Крім столиці Джакарти це ще і Сурабая (понад 3 млн осіб), Бандунг (близько 3 млн осіб), Меданг

(понад 2 млн осіб).

Індонезія має надзвичайно строкатий національний склад. Жодна з національностей не має абсолютної більшості: яванці — 33 %, сунди — 15, мінангкабау — 12 % тощо. Всього налічується понад 500 народів, які живуть на своїх етнічних землях. Серед віруючих переважають мусульмани-суніти (88 %). Є також християни (8 %), індуїсти (2 %), буддисти (1 %).

**Господарство.** Індонезія — аграрно-індустріальна держава. Майже 70 % економічно активного населення зайнято в сільському господарстві. Переважають дрібні господарства. Зростає площа великих плантацій. Сільськогосподарські угіддя займають лише 8 % території країни. Основними сільськогосподарськими культурами є рис (країна займає 3-тє місце у світі за обсягами вирощування), кава (4-тє місце), чай (5-тє місце). Вирощують також цукрову тростину, кокосові горіхи, тютюн, олійну пальму. Традиційними заняттями селян є збирання натурального каучуку (2-тє місце у світі), сизалю (агави), копри. Основними продуктами харчування є рис, кукурудза, маніок, соя тощо. Тваринництво відіграє допоміжну роль. Більш поширене рибальство та заготівля цінних порід дерев (сандалове, тикове тощо).

Провідною галуззю промисловості є гірничодобувна, насамперед видобуток нафти та природного газу, який здійснюється іноземними компаніями, переважно японськими. Ця галузь забезпечує до 60 % валютних надходжень. Індонезія є найбільшим у світі виробником зрідженого газу, який транспортується до Японії. Серед енергоносіїв виділяється також видобуток кам'яного та бурого вугілля. Зростають обсяги видобутку кольорових металів, золота та алмазів.

Традиційно розвиненими є легка та харчова промисловості. У першій нині переважає текстильна, швейна та взуттєва. Дуже поширені ремесла. Унікальними є знамениті тканини-батики, які розписуються вручну, плетені циновки, різьблення по слоновій кістці тощо.

За останні десятиліття в Індонезії доволі швидко розвиваються найсучасніші галузі промисловості: авіа-космічна, радіоелектроніка,

суднобудування, автомобільна тощо. Випереджаючими темпами зростає виробництво в хімічній і нафтохімічній промисловості.

Промисловість різко диверсифікується. Виникають нові й реконструюються та розширюються старі галузі. Індонезія нині випускає папір, шини, сірники, скло, цемент, цеглу тощо.

Острівний характер країни визначає домінування в ній морського транспорту. В Індонезії величезна кількість морських портів і пристаней. Флот налічує понад 2 тис. суден. За довжиною залізничних колій (7 тис. км) Індонезія поступається навіть невеликим за площею та населенням державам. Протяжність автомобільних доріг становить понад 300 тис. км. Зростає значення авіаційного транспорту як у внутрішніх, так і в міжнародних перевезеннях.

**Культура та соціальний розвиток.** Індонезійська культурно-історична спадщина надзвичайно багата і розмаїта. Наприклад, на знаменитому острові Балі понад 20 тис. (!) храмів. Традиційні свята і церемонії тут відбуваються понад 200 днів на рік. У найбільших містах унікальні музеї, наприклад, у столиці Джакарті Музеї індонезійської та яванської культури. Багато чудових картинних галерей і виставок. На острові Ява всевітньо відомі храмові комплекси: індуїстський — Прам-банан і буддійський — Боробудур. В Індонезії 85 % письменних. Середня тривалість життя — 67 років.

Республіка Індонезія визнала Україну 28 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між обома країнами встановлені 11 червня 1992 р. шляхом підписання спільного комюніке про встановлення дипломатичних відносин. Посольство Індонезії працює в Києві з квітня 1994 р.

## **Тема 7. Країни Америки**

### **План**

1. Країни Північної Америки
2. Країни Центральної Америки
3. Країни Південної Америки

### **Країни Північної Америки**

До цього регіону належать три держави — Канада, США та Мексика. Вони тісно пов'язані не лише географічно та історично, а й економічно. На їх теренах все більше утверджується регіональне інтеграційне утворення НАФТА. Відбуваються складні й не позбавлені суперечностей процеси регіональної інтеграції та диференціації. Домінування США в цьому регіоні, як і в усій Америці, хоча й залишається все ще дуже сильним, але поступово згасає.

### **Сполучені Штати Америки**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Сполучені Штати Америки (США). Столиця — Вашингтон (близько 600 тис. осіб). Площа — 9,4 млн км<sup>2</sup> (4-те місце у світі). Населення — понад 300 млн осіб (3-тє місце). Державна мова — англійська. Грошова одиниця — амери- канський долар.

**Географічне положення.** Географічне положення США не можна оцінити однозначно, так як територія країни складається з трьох несуміжних частин. Основна частина США, площею понад 7,8 млн км<sup>2</sup>, розміщується між Канадою на півночі й Мексикою на півдні. На сході вона омивається водами Атлантичного океану, на заході — Тихого. З південного сходу вона обмежена Мексиканською затокою. Друга за величиною частина — Аляска, площею понад 1,5 млн км<sup>2</sup> межує з Канадою та омивається водами Північного Льодовитого та Тихого океанів. Третя частина США дуже віддалена від перших двох і знаходиться в центральній частині Тихого океану. Це Гавайські острови (24), загальною площею близько 17 тис. км<sup>2</sup>. США належать також володіння в Карибському морі (Пуерто-Рико та Віргінські острови) й острови

Гуам, Мідуей, Уейк та ін. у Тихому океані.

У цілому географічне положення країни дуже вигідне. Вона розміщена в оптимальних природних поясах, між двома основними в транспортному сенсі океанами. США віддалені від основних регіонів політичної нестабільності та воєних конфліктів.

**Історія виникнення та розвитку.** Нинішня територія США (основна частина) була заселена переселенцями з Азії 20—40 тис. років тому. У XVII ст. на континенті з'явилися європейські колоністи. Заселялися ці землі переважно з Великої Британії, що визначило панування цієї країни та англійської мови. Наприкінці XVIII ст. поступово почали загострюватися відносини між метрополією та її колоніями в Північній Америці. У війні за незалежність північноамериканські колонії Британії перемогли, а метрополія зазнала поразки. 4 липня 1776 р. була проголошена Декларація незалежності Сполучених Штатів. Після цього відбулася швидка експансія на захід і південь: у Франції купили Луїзіану, іспанці подарували Флориду, війна з Мексикою у 1846—1848 рр. привела до збільшення території США ще на 2,3 млн км<sup>2</sup>. На завойованих землях виникли штати Аризона, Каліфорнія, Колорадо, Невада, Нью-Мексико та Юта. Ще раніше США анексували у Мексиці Техас.

У 1861 р. між північними та південними штатами вибухнула громадянська війна, у якій північ отримав перемогу, почався швидкий розвиток країни на ринкових засадах. У 1867 р. США купили в Росії Аляску та Алеутські острови. Наприкінці XIX ст. відбулася американо-іспанська війна, у якій США отримали перемогу й захопили іспанські колонії Філіппіни, Пуерто-Рико, Гуам. Америка брала участь у двох світових війнах. Після останньої США стали найпотужнішою державою світу. Вони поклали на себе місію боротьби з комунізмом у всьому світі. Це призвело до воєн, конфліктів та конфронтації з тоталітарними комуністичними режимами, які підтримував Радянський Союз. Після розпаду СРСР США стали єдиною супердержавою світу. Намагання втручатися в усі головні процеси, які відбуваються на нашій планеті, та підтримка Ізраїлю призвели до конфронтації з ісламськими

фундаменталістами та шокуючих терористичних актів у Нью-Йорку й Вашингтоні 11 вересня 2001 р. Після цього США вдалися до прямої агресії в Іраку й Афганістані. Нині вони все більше втягуються в абсолютно безперспективну конфронтацію з ісламським світом, який перебуває на геополітичному підйомі.

**Державний устрій і форма правління.** США — федеративна держава, президентська республіка. Уряд очолює президент, прем'єр-міністра немає. Законодавча влада належить Конгресу, який складається з сенату та палати представників. Сенат має термін повноважень шість років. Кожні два роки переобирають третину його складу. Палата представників має термін повноважень два роки. Країна складається з п'ятдесяти штатів і одного федерального округу (Колумбія).

**Природні умови та ресурси.** Рельєф США надзвичайно різноманітний. У західній частині та на Алясці простяглися майже суцільні гірські системи Кордильєри, "пожвавлені" міжгірськими долинами, плато та плоскогір'ями. На Алясці знаходиться найвища точка США г. Мак-Кінлі (6139 м). На сході США — середньовисотні гори Аппалачі. Вони мають виположені схили. Між цими гірськими системами в центрі країни знаходяться рівнини. Гавайські острови є вершинами вулканів, які здіймаються над Тихим океаном до 4205 м.

Дуже розмаїтий і клімат США. На основній частині території країни переважає помірний і субтропічний клімат: у Чикаго в січні  $-4\text{ }^{\circ}\text{C}$ , а в Лос-Анджелесі —  $+12,3\text{ }^{\circ}\text{C}$ , у Маямі —  $1-20\text{ }^{\circ}\text{C}$  (в останньому місті на півдні Флориди клімат тропічний, як і на Гавайських островах). Більша частина Аляски знаходиться в субарктичному кліматі: тут взимку бувають морози до  $-65\text{ }^{\circ}\text{C}$ . У Долині Смерті на південному заході США зафіксована одна з найвищих температур повітря у світі  $+56,7\text{ }^{\circ}\text{C}$ . Кількість опадів на більшій частині території змінюється із заходу на схід від 300 до 1500 мм на рік.

У США багато могутніх багатоводних річок. Міссісіпі з притоками Міссурі та Огайо належить до найбільших річок Землі. Великими річками є Юкон на Алясці, Колорадо, Колумбія, Ріо-Гранде. Залежно від режиму

випадання опадів річки мають різну сезонну водність. У пониззях Міссісіпі бувають катастрофічні паводки. На півночі США знаходяться великі озера: Верхнє, Гурон, Мічиган, Ері та Онтаріо, їхня глибина сягає 300 м.

Ґрунтовий покрив США дуже різноманітний. Найродючішими є каштанові та чорноземні ґрунти, що знаходяться в центральній частині прерій. На сході переважають бурі лісові. На Алясці бідні арктичні й тундрові ґрунти. Тут панує вічна (багаторічна) мерзлота. На південному сході країни — жовтоземи та червоноземи.

У минулому майже 50 % території США було вкрито густими лісами, які характерні для помірних та субтропічних поясів. Нині вони збереглися в горах, на півночі та на Алясці. На сході в Аппалачах ліси з клена, дуба, тюльпанового дерева. На півночі та на сході Аляски переважають хвойні (сосна, ялина, ялиця). На схилах Сьєрра-Невади в Каліфорнії ростуть гігантські секвої. На півдні біля кордонів з Мексикою багато велетенських кактусів.

Своєрідний і тваринний світ США. На півночі в лісах звичайними мешканцями є ведмеді гризлі, росомахи, рисі, куниці. Зовсім інші тварини на південному сході — кайманові черепахи, крокодили, алігатори, пекарі. На півдні можна зустріти броненосця й алігатора, а у західній частині країни — хижу пуму. В національних парках прерій збереглися бізони, вилорогі антилопи, олені. На Алеутських островах є калани й котики.

У США вперше у світі були організовані національні парки. Нині їх площа перевищує 30 млн га. Серед них всесвітньо відомий Йосемітський, Йеллоустонський, Секвоя, Великий Каньйон.

З корисних копалин у США виділяються великі запаси нафти, природного газу й кам'яного вугілля. Є практично всі руди металів: від залізної руди до міді, цинку, молібдену, вольфраму тощо. Є золото та срібло. Величезні поклади будівельних матеріалів, калійної та кухонної солі, сірки, фосфоритів тощо.

Земельні, водні, лісові, рекреаційні та інші природні ресурси США мають світове значення та інтенсивно, раціонально й ефективно



експлуатуються.

**Населення.** Середня густина населення США невелика й ледве перевищує 29 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Воно розміщене по території дуже нерівномірно. Східне узбережжя найбільш густо заселене, у деяких місцях цей показник перевищує 400 осіб на 1 км<sup>2</sup>. На Середньому Заході в аграрних районах густина населення зменшується до 2—5 осіб на 1 км<sup>2</sup>. На безлюдній Алясці на 1 особу припадає 3 км<sup>2</sup>.

США належать до найурбанізованіших держав світу. Міське населення перевищує 77 %. Найбільшими містами є Нью-Йорк (7,5 млн осіб), Лос-Анджелес (4 млн), Чикаго (3 млн). Ще вісім міст мають понад 1 млн осіб.

При народжуваності 15 ‰ смертність у країні близько 9 ‰. Таким чином природний приріст становить 6 ‰.

Близьке 74 % населення є євроамериканцями, 13 % — афроамериканцями. У країні велика кількість латиноамериканців, понад 2 % індіанців і ескімосів. За релігійною належністю 58% протестантів і 21 % католиків.

**Господарство.** США є найбільш економічно розвинутою державою світу. Це постіндустріальна країна, у якій 2/3 зайнятого населення працює у нематеріальній сфері (фінанси, торгівля, послуги, управління тощо). Підприємства США виробляють п'яту частину всієї промислової продукції світу. В економіці гармонійно поєднуються державна, корпоративна та приватна власність. Роль держави дуже велика. Вона найбільший землевласник, а також володіє всіма стратегічними об'єктами. У матеріальному виробництві домінують великі корпорації. Вони охоплюють своїми філіями майже увесь світ. Серед них найвідоміші: "Дженерал моторе", "Форд моторе", "Дженерал електрик", "Боїнг", "Філіп Моріс", "Мобіл" та ін. У торгівлі, обслуговуванні та харчуванні переважає приватна власність.

Найпотужнішими галузями американської індустрії є електроенергетика, машинобудування, чорна та кольорова металургія, хімічна, текстильна та харчова промисловість. За виробництвом електроенергії США належить перше

місце з великим відривом від усіх інших країн. За виправкою металів країні належать такі місця у світі: алюмінію — 1-ше, сталі — 3-тє, чавуну — 4-те, срібла — 3-тє, міді та золота — 2-ге, цинку — 5-те. На цій базі працює потужне багатогалузеве машинобудування: насамперед автомобілебудування, яке є галуззю-організатором не лише для металургії, хімії, легкої промисловості, а й для власне самого машинобудування. Сучасний автомобіль є надзвичайно складним агрегатом з гумовими покриттями (хімія), оббивкою салону (легка промисловість), фарбою (хімія) тощо. Розвиваючи автомобілебудування, США автоматично стимулюють розвиток майже всіх інших галузей індустрії, в тому числі й електронної та електротехнічної. Світовим лідером є ця країна й у виробництві авіаційної та аерокосмічної продукції.

США один із найбільших виробників у світі продукції хімічної промисловості, особливо з випуску пластмас і синтетичних смол. Потужними є деревообробна та паперова і промисловість будматеріалів. Серед галузей легкої промисловості домінує текстильна. Харчова промисловість виробляє найбільше у світі найрізноманітніших продуктів харчування.

Сільське господарство США багатогалузеве, високо-механізоване, високоефективне та високорентабельне. Країна не лише забезпечує власні потреби, а й є найбільшим у світі експортером сільськогосподарської продукції, їй послідовно належать такі місця у виробництві тієї чи іншої продукції у світі: кукурудза і соя (1-ше місце), цитрусові (2-ге), пшениця та арахіс (3-тє), цукрові буряки та виноград (4-те), соняшник (6-те). У США добре розвинене тваринництво. Країна посідає друге місце у світі за поголів'ям свиней і третє — за поголів'ям великої рогатої худоби. Бройлерів щорічно вирощують до 6 млрд. США належать до найбільших риболовецьких країн світу.

За рівнем розвитку транспорту США належить перше місце у світі. Довжина залізничних колій перевищує 200 тис. км. Мережа залізниць формується із 7 трансконтинентальних і 10 меридіональних магістралей. Це

найдовша у світі залізниця. Перше місце у світі належить США і за довжиною автомобільних доріг — понад 6,5 млн км. У країні налічується близько 200 млн автомобілів. Це теж найвищий показник у світі. Не має собі рівних у світі й авіаційний транспорт США. Тут найбільше у світі аеропортів, магістральних літаків, найбільше перевозиться пасажирів.

Розвинутий річковий і морський транспорт. Найбільша мережа нафто-, газо- та трубопроводів.

**Культура та соціальний розвиток.** Населення США має дуже високий життєвий рівень. Воно дуже добре захищене соціально. Витрати на охорону здоров'я найбільші у світі й становлять 12,7 % ВВП. Кількість студентів на 100 тис. осіб — 5591. Витрати на освіту — 7,0 % ВВП.

Хоча США виникли трохи більше як 200 років тому, в країні дуже беруть власну історико-культурну спадщину. У столиці не лише численні пам'ятники державним діячам, а й музеї, художні галереї, бібліотеки тощо. У Нью-Йорку знаменита вулиця Бродвей просто "нашпигована" театрами, виставками та музеями. У країні тисячі симфонічних оркестрів, вона має найкращу у світі мережу спортивно-оздоровчих установ.

Мільйони туристів з усієї країни ринуть до святих для американців місць — будинку "Індепенденс-Холл" у Філадельфії, де було проголошено незалежність США, та театралізованого містечка Нью-Плімут, де у 1620 р. з корабля "Мейфлауер" висадилися на Американський материк перші переселенці з Англії.

За кількістю періодичних видань США посідає провідне місце у світі. Їх газети "Нью-Йорк тайме", "Вашингтон пост", журнали "Тайм", "Лайф", радіо- і теле-компанії відомі по всьому світу.

Сполучені Штати Америки визнали незалежну Україну 26 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлені 3 січня 1992 р. У Києві працює велике посольство США, а також інші дипломатичні, культурні, економічні та інші представництва.

## **Канада**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Канада. Столиця — Оттава (близько 1 млн осіб). Площа — 10 млн км<sup>2</sup> (2-ге місце у світі). Населення — близько 32 млн осіб (34-те місце). Державні мови — англійська та французька. Грошова одиниця — канадський долар.

**Географічне положення.** Знаходиться у північній частині Північної Америки. Значна частина території Канади припадає на великі та малі острови у Північному Льодовитому, Атлантичному та Тихому океанах. На суходолі Канада межує лише зі США. Географічне положення країни в найхолоднішій частині Америки значною мірою обмежує господарське освоєння та заселення більшої частини її території.

**Історія виникнення та розвитку.** Близько 20—40 тис. років тому з Азії в Америку переселилися предки сучасних корінних жителів Канади індіців і ескімосів. У XVII ст. н. е. східне узбережжя почали колонізувати французи. Решта території заселялася вихідцями з Великої Британії. У 1867 р. британські колонії у східній частині нинішньої південної Канади утворили федерацію Домініон Канада. Поступово (до 1949 р.) до нього приєдналися інші провінції. У 1931 р. Канада стала суверенною державою у складі Британської Співдружності Націй. З 1988 р. разом із США та Мексикою підписала угоду про вільну торгівлю (НАФТА).

**Державний устрій і форма правління.** Канада — федерація, федеративна парламентська республіка у складі Співдружності. Глава держави — королева Великої Британії. В країні її представляє генерал-губернатор. Виконавча влада належить уряду на чолі з прем'єр-міністром. Законодавча влада належить парламенту. Він складається із двох палат — палати громад і сенату. Термін повноважень парламенту — 5 років. За адміністративно-територіальним поділом країна складається з десяти провінцій і трьох територій.

**Природні умови та ресурси.** Гори та рівнини в Канаді займають приблизно однакову площу. На заході здіймаються Кордильєри. їх найвища

точка — понад 6000 м. Центральну частину Канади становлять низовини, східну — височини.

Канада лежить у трьох кліматичних поясах. Більша північна частина — у холодних арктичному та субарктичному, а менша південна — в помірному. Взимку вся територія країни вкривається снігом. Навіть на півдні у внутрішніх районах у зимовий час температура повітря може опускатися до  $-40^{\circ}\text{C}$ . На півночі панує вічна (багаторічна) мерзлота. Північні острови вкриті материковими льодовиками.

Річкова сітка Канади дуже густа. Найбільш повноводна серед річок Маккензі, а також Нельсон, Юкон, Святого Лаврентія. Південь Канади омивають Великі американські озера. Повністю на її території знаходяться великі озера: Вінніпег, Ведмеже, Велике Невільниче озеро та ін.

На більшій частині країни переважають малородючі підзолисті ґрунти. На півдні є значні площі сірих лісових, каштанових і чорноземних ґрунтів.

На півночі простяглися зони арктичних пустель і тундри, позбавлені деревної рослинності. Південніше на тисячі кілометрів від Тихого до Атлантичного океанів розкинулася зона тайги з хвойними лісами (смерека, чорна та біла ялини, модрина, сосна). Степи та лісостеги на півдні майже повністю розорані й тому позбавлені природної рослинності.

Тваринний світ Канади різноманітний і багатий. На крайній півночі (острови) живуть білі ведмеді, песці, моржі та тюлені, в тундрі — великі табуни північних оленів і вівцебиків, у лісах ведмеді гризлі, лосі, олені-вапіті, еноти, бобри, ондатри, рисі, вовки, лисиці, зайці. З території США заходять пуми.

Канада належить до найбагатших на корисні копалини країн. Є великі поклади нафти, газу, вугілля та торфу. Майже невичерпні запаси руд чорних і кольорових металів. Знайдено поклади калійної солі. Майже скрізь є будівельні матеріали.

Країна володіє багатими водними, гідроенергетичними, ґрунтовими, лісовими, рибними, рекреаційними та іншими природними ресурсами.

**Населення.** Канада належить до найменш заселених держав світу. Середня густина населення ледве перевищує 3 особи на 1 км<sup>2</sup>. Фактично все населення країни проживає у вузькій південній смузі біля кордону із США. Тут в окремих районах його густина становить 150 осіб на 1 км<sup>2</sup>.

Частка міського населення досягла 78 % . Найбільшими містами є Монреаль (3,5 млн осіб) і Торонто (4,5 млн). Містами-мільйонерами також є столиця Оттава та Ванкувер.

У Канаді близько 55 % британців, 26 % — французів, багато німців, італійців і українців. **Господарство.** Канада, належить до найвисокорозвиненіших країн світу, має специфічну структуру економіки, що полягає у високій частці видобувної промисловості, їй належать одні з перших місць у світі за видобутком і експортом такої промислової сировини, як нафта, природний газ, вугілля, сірка, калійні солі, залізна руда, золото, титан, уран, кобальт, свинець, нікель, молібден тощо. Дуже добре розвинута кольорова металургія. За виплавою цинку Канаді належить перше місце у світі, алюмінію — друге, міді — третє, золота та срібла — четверте.

Канада великий виробник електроенергії. За цим показником їй належить 4-те місце у світі. Майже 2/3 електроенергії дають гідроелектростанції. Значна частина електричної енергії експортується до США.

Особливістю галузевої структури промисловості Канади є значна частка лісової та деревообробної промисловості. За виробництвом пиломатеріалів і паперу Канада у світі поступається лише США. Однак їй немає рівних за їх експортом.

Постійно зростає значення та частка у ВВП машинобудування. Переважає виробництво транспортних засобів (автомобілів, снігоходів, суден, літаків, тепловозів). Виготовляються машини та обладнання для лісової та гірничодобувної галузей.

В економіці Канади дуже сильні позиції займають монополії США та американський капітал. Канада — велика сільськогосподарська країна, значну частину продукції сільського господарства вона експортує. За обсягами

вирощування вівса їй належить 3-тє місце у світі, пшениці — 6-тє, кукурудзи — 7-мє. Водночас за чисельністю населення вона займає лише 34-тє місце. Розвинуте також тваринництво.

Транспорт Канади у своєму територіальному поширенні дуже залежний від природних умов. На півдні біля кордону із США Канаду перетинають із заходу на схід трансконтинентальні залізничні та автомобільні магістралі. Інтенсивно використовуються Великі озера та річка Святого Лаврентія. Все більшого значення набуває авіаційний транспорт. У північних районах у зимовий час головним видом транспорту місцевих жителів є снігоходи.

**Культура та соціальний розвиток.** Рівень доходів канадських громадян один з найвищих у світі. Обов'язкова освіта — 8—10 класів. Кількість студентів на 100 тис. осіб дорівнює 7197 і є навіть більшою, ніж у США. Середня тривалість життя жінок становить 83 роки, чоловіків — 76. Університети є в усіх провінціях. Найвідомішими газетами є "Торонто стар" і "Глоб енд мейл".

Враховуючи внесок української діаспори у розбудову Канади, ця країна визнала незалежну Україну першою ще 2 грудня 1991 р. 27 січня 1992 р. було підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин. У Києві працює посольство Канади.

## **Мексика**

Загальні відомості. Офіційна назва — Мексиканські Сполучені Штати. Столиця — Мехіко (понад 12 млн осіб). Площа — близько 2 млн км<sup>2</sup> (14-тє місце у світі). Населення — понад 104 млн осіб (11-тє місце). Державна мова — іспанська. Грошова одиниця — песо.

**Географічне положення.** Мексика займає південну частину Північної Америки. На півночі вона межує із США, на півдні — з Гватемалою і Белізом. Східну частину Мексики омивають Мексиканська затока і Карибське море Атлантичного океану, західну — Тихий океан. У цілому географічне положення країни сприятливе для її соціально-економічного розвитку.

**Історія виникнення та розвитку.** На території Мексики виникли, процвітали й занепали декілька відомих індіанських цивілізацій, які залишили по собі руїни величних міст і храмів. Упродовж 2500 років тут сформувалися багаті культурними традиціями цивілізації ольмеків, майя, тольтеків, ацтеків тощо. Серед них наймогутнішою була імперія ацтеків, яка виникла на початку XIV ст. н. е. Донині вчені не з'ясували причин швидких таємничих занепадів цих держав, коли жителі процвітаючих міст ніби раптово їх полишали і більше ніколи там не з'являлися.

На початку XVI ст. біля східного узбережжя Мексики з'явилися іспанські мореплавці. Пізніше озброєні загони Ернана Кортеса, висадилися на узбережжі Карибського моря, та почали послідовне завоювання імперії ацтеків. За два роки Мексика перетворилася на іспанську колонію. Почалося масове винищення місцевого населення. Через століття залишилася лише десята частина місцевого індіанського населення. Лише на початку XIX ст. почалася боротьба за незалежність іспанських колоній в Америці. 28 вересня 1821 р. стала незалежною державою і Мексика. Заселення британцями північних теренів країни призвело до виходу із складу Мексики в 1836 р. Техасу та американо-мексиканської війни (1846—1848 рр.). Мексика втратила більше половини своєї території, яка відійшла до США. Після цього в Мексиці почався довгий період внутрішніх воєн та іноземних інтервенцій. На початку XX ст. після революції та захоплення повстанцями столиці була прийнята нова конституція і почались ґрунтовні політичні реформи. Вся подальша історія Мексики аж до наших днів — це намагання подолати перманентну політичну нестабільність, економічні підйоми та гострі соціально-економічні кризи.

**Природні умови та ресурси.** Мексика переважно гірська країна. Більшу її частину охоплює Мексиканське нагір'я, яке оточене високими хребтами з діючими вулканами. Найвища точка країни — вулкан Орисаба (5700 м). У країні часто бувають руйнівні землетруси.

На більшій частині Мексики панує тропічний клімат з середніми температурами влітку до



+30 °С і взимку понад +15—20 °С. На півночі переважає субтропічний клімат. Річна кількість опадів у різних частинах різниться кардинально: від 100 до 3000 мм. З Карибського моря та Мексиканської затоки восени приходять тропічні урагани.

Великих річок у Мексиці немає. Є солоні та прісні озера. На різноманітних ґрунтах панує різна рослинність. У північних посушливих районах безліч видів кактусів, у тому числі й велетенських, а у районах, в яких випадає багато опадів, переважають тропічні ліси.

Переважають рудні корисні копалини: залізна, марганцева, титанова руди, цинк, мідь, золото та срібло тощо. Відкриті дуже великі запаси нафти та газу. Багато будівельних матеріалів. Експлуатуються родовища сірки, фосфоритів, слюди, графіту, кам'яної солі, гіпсу тощо.

**Населення.** Середня густина населення Мексики становить майже 55 осіб на 1 км<sup>2</sup>. По території країни воно розміщене нерівномірно. При народжуваності у 28 ‰ смертність у Мексиці є однією з найнижчих у світі — менше 5 ‰. Природний приріст населення дуже високий — 23 ‰. Міське населення перевищує 75 % і концентрується переважно у великих містах. Крім столиці є ще 5 міст-мільйонерів. Мехіко з приміською зоною є найбільшим містом планети (понад 20 млн осіб). Серед населення Мексики переважають метиси. Значна кількість індіанців і європейців.

**Господарство.** Мексика — індустріально-аграрна країна. У промисловості найрозвинутішою галуззю є гірничовидобувна. За видобутком срібла та графіту Мексиці належить перше місце у світі, ртуті — третє, нафти та марганцю — четверте. Швидкими темпами розвиваються галузі обробної промисловості, зокрема чорна та кольорова металургія, нафтопереробна, хімічна та машинобудівна, легка й харчова промисловість. В індустрії панує державна власність. Випереджаючими темпами розвивається електроенергетика, де переважають теплові електростанції. Останнім часом найшвидше розвиваються новітні галузі машинобудування. На Мексику нині припадає вже понад 25 % промислового виробництва усієї Латинської

Америци.

Сільське господарство країни доволі диверсифіковане. За обсягами вирощування кави Мексиці належить третє місце у світі, кукурудзи та цитрусових — четверте. Значні обсяги збирання овочів і тропічних фруктів, какао, цукрової тростини, пшениці, сорго та квасолі. Мексика спеціалізується у світі на вирощуванні агави та виробництві з неї волокна. Тваринництво все ще переважно екстенсивне, відгінно-пасовищне. За поголів'ям великої рогатої худоби Мексика посідає 7-ме місце у світі. Вирощують також свиней, овець, кіз, коней та віслюків.

Розвиток економіки супроводжується посиленням значення транспорту. Довжина залізниць перевищує 26 тис. км, автомобільних шляхів — 240 тис. км. У зовнішніх зв'язках головну роль відіграє морський транспорт. У морському торговельному флоті понад третина танкерів займається вивезенням нафти до США. Головні морські порти — Веракрус, Тампіко. Зростає значення авіаційного транспорту як у внутрішніх, так і в зовнішніх перевезеннях пасажирів. Будуються нові нафто- та газопроводи.

**Культура та соціальний розвиток.** Мексика володіє однією з найбагатших і найрізноманітніших культурно-історичних спадщин у світі. Збереглися руїни стародавніх міст, серед яких всесвітньо відомі міста майя Паленке, Ушмаль, Чичен-Іца. Туристів з усього світу вражають піраміди і храми ацтеків, залишки міст тольтеків та тотопаків. Безліч і архітектурних ансамблів, і храмів, збудованих іспанцями. Славетним культурним надбанням Мексики є монументальні розписи та мозаїки мексиканських художників Д. Сікейроса, Д. Ривери, Х.К. Ороско.

Знаменитим є й Акапулько — морський курорт, розважальний центр, звідки налагоджено безліч туристичних маршрутів до історико-культурних пам'яток Мексики. У списку ЮНЕСКО — 16 об'єктів.

Понад 6 % економічно активного населення становлять безробітні. Тривалість життя жінок становить 75 років, чоловіків — 69. Письменних — 89 %. Витрати на освіту перевищують 4 % ВВП.

Мексиканські Сполучені Штати визнали незалежну Україну 25 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлено 14 січня 1992 р. У Києві працює посольство Мексики.

### **Країни Центральної Америки**

Регіон, який складається з невеликих держав, розміщених або в найвужчій південній частині Північноамериканського материка, або ж на численних островах Карибського моря. Об'єднує їх не лише історія та географія, а й значною мірою сучасна політична ситуація та перспективи розвитку. Однією з найбільших країн регіону, яка знаходиться в процесі політичної та соціально-економічної трансформації, є Куба.

### **Куба**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Республіка Куба. Столиця — Гавана (понад 2,2 млн осіб). Площа — 111 тис. км<sup>2</sup> (102-ге місце у світі). Населення — понад 11 млн осіб (65-те місце). Державна мова — іспанська. Грошова одиниця — кубинське песо.

**Географічне** положення. Острівна держава, розташована в Центральній Америці на однойменному острові. Він є найбільшим серед Великих Антильських островів. Біля нього декілька невеликих островів, які належать Кубі. На суходолі сусідів немає. Оточена водами Карибського моря та має берегову лінію 3500 км. На півночі найближче до Куби знаходяться США та Багамські Острови, на заході — Мексика, півдні — Ямайка, сході — Гаїті. Географічне положення в цілому середньо сприятливе.

**Історія виникнення та розвитку.** Близько 4 тис. років до н. е. на Кубі поселилися перші індіанці. У VII—IX ст. почалося переселення на острів індіанців з Північної Америки. Після появи біля берегів Куби Х. Колумба наприкінці XV ст. уже з 1511 р. почалася колонізація острова іспанцями. Протягом XVI ст. місцеве індіанське населення було практично винищено. Почалося завезення на плантації рабів з Африки. Під час війни за незалежність іспанських колоній Америки Куба незалежності не отримала. Це сталося лише 10 жовтня 1898 р., після чого почалася війна з Іспанією та конфронтація між

нею й США за контроль над Кубою. Лише 20 травня 1902 р. на світ з'явилася офіційно визнана незалежна Республіка Куба.

Вся подальша історія Куби аж до Фіделя Кастро була історією протекторату та прямих воєнних інтервенцій США, повстань і переворотів. Після збройної боротьби з режимом Р.- Ф. Батисти загони повстанців під керівництвом Ф. Кастро захопили столицю у 1959 р. З того часу Ф. Кастро є незмінним керівником Куби. Це світовий рекорд утримування влади в країні однією особою за останній період історії світу.

З цього часу почалася переважно економічна блокада Куби з боку США. Куба взяла на себе місію поширення комуністичних ідей у Латинській Америці, брала участь у війнах в Африці (Ангола та Ефіопія). Сотні тисяч кубинців на човнах, надувних матрацах, плотах, викрадених літаках і вертольотах намагалися втекти до США. Нині на Кубі обережно впроваджуються елементи демократії та ринкового господарства.

**Державний устрій і форма правління.** Куба є унітарною державою, соціалістичною республікою. Глава держави та уряду Фідель Кастро. Законодавча влада належить Національній асамблеї народної влади. Термін її повноважень — 5 років. Реально влада в країні належить Комуністичній партії Куби на чолі з братами Кастро. Всі 601 член парламенту є комуністами. Куба поділяється на 15 провінцій.

**Природні умови та ресурси.** Більша частина Куби рівнинна. Лише на південному сході височать гори Сьєрра-Маестра з найвищою точкою країни (1974 м). Великих річок немає. Клімат тропічний пасатний. Температури в середньому: літа до +28 °С, зими — до +22 °С. Опадів за рік випадає від 800 мм на рівнині та до 2200 — у горах. Протягом року є вологий і сухий періоди. За період дощів (травень — жовтень) випадає понад 80 % опадів. У цей час відбуваються руйнівні тропічні урагани.

Ліси збереглися практично лише в горах. Рослинний і тваринний світ небагатий.

Серед мінеральних ресурсів переважають руди кольорових металів. За

запасами нікелю Куба посідає 2-ге місце у світі. Є родовища мідних, цинкових, залізних та марганцевих руд. Серед хімічної сировини переважають фосфорити та кам'яна сіль. Будівельні матеріали представлені найвідомішим в Америці родовищем мармуру.

Багата Куба й на природні рекреаційні ресурси.

**Населення.** Середня густина населення перевищує 100 осіб на 1 км<sup>2</sup> і по території розміщене досить рівномірно. Коефіцієнт народжуваності становить 12 ‰, смертності — 7 ‰. Таким чином природний приріст населення порівняно невеликий — 5 ‰. Частка міського населення досягла 75 % . Окрім Гавани більше міст-мільйонерів на Кубі немає. Представників європейської раси у країні близько 70 % , мулатів та метисів — близько 17, негрів — 13 % .

**Господарство.** Агропромисловий комплекс (сільське господарство та переробні галузі харчової та легкої промисловості) домінує. В країні переважають великі сільськогосподарські кооперативи. Основними сільськогосподарськими культурами, за якими Кубу знають у світі, є цукрова тростина та тютюн. З них виготовляють цукор, ром і відповідно знамениті сигари. Відома Куба також своїми плантаціями цитрусових. Вона спеціалізується на вирощуванні грейпфрутів. Вирощують також ананаси, банани, каву, какао, манго тощо. Основною продовольчою зерновою культурою є рис. На території країни значні плантації кокосових горіхів. Тваринництво, зокрема птахівництво, відіграє допоміжну роль. У прибережних районах значним додатком до харчового раціону є риба. Розвинута

багатогалузева гірничовидобувна промисловість, особливо розвинутий видобуток нікелевих руд (одне з провідних місць у світі). Відома Куба також розробками родовищ руд інших кольорових металів і залізної руди. Зростає інтенсивність використання родовищ нафти та газу. Далеко за межі Америки експортується кубинський мармур.

На базі родовищ руд кольорових і чорних металів розвивається чорна та кольорова металургія. Вони, у свою чергу, служать основою поширення різних галузей машинобудування. У будівельній індустрії найрозвинутішою галуззю є

цементна. Розвинута також і хімічна промисловість.

У зовнішніх зв'язках провідне місце належить морському транспорту з такими найбільшими портами країни, як Гавана та Сантьяго-де-Куба. Довжина залізничних магістралей близько 5 тис. км. Автомобільні шляхи мають протяжність 15 тис. км. У Гавані є міжнародний аеропорт.

**Культура та соціальний розвиток.** На Кубі однією з найкраще розвинутих у світі є галузь охорони здоров'я. На одного лікаря країни припадає 270 осіб (у США — 420, Німеччині — 320). Понад 95 % населення письменне. Витрати на освіту становлять близько 7 % ВВП. Тривалість життя жінок становить 73 роки, чоловіків — 75 років.

У країні значна мережа національних парків. У столиці Гавані дуже велика кількість музеїв, зокрема: декоративного мистецтва, народного мистецтва, національний, антропологічний, наполеонівський, мистецтва XVIII ст. тощо. В Гавані безліч пам'яток архітектури XVI—XX ст. Є музеї та історичні пам'ятки і в інших містах. У списку ЮНЕСКО — 2 об'єкти.

Республіка Куба визнала незалежну Україну 6 грудня 1991 р. Протокол про встановлення дипломатичних відносин між двома державами підписано 12 березня 1992 р. Існує близько 20 різних документів, якими регулюються двосторонні відносини.

### **Країни Південної Америки**

Надзвичайно динамічний регіон, де відбувається процес масштабного освоєння внутрішніх територій, прискореними темпами розвивається економіка, відбуваються швидкі зміни в соціальній сфері. Процес трансформації суспільства випереджає швидкість змін у свідомості людей, що породжує гострі протиріччя та конфлікти. Серед країн Південної Америки регіональними лідерами є Бразилія та Аргентина.

### **Бразилія**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Федеративна Республіка Бразилія. Столиця — Бразилія (понад 2 млн осіб). Площа — понад 8,5 млн км<sup>2</sup> (5-те

місце у світі). Населення — близько 180 млн осіб (5-те місце). Державна мова — португальська. Грошова одиниця — реал.

**Географічне положення.** Бразилія займає майже половину всього материка Південна Америка, його східну та центральну частини. Східна частина країни має вихід до Атлантичного океану. На півночі Бразилія межує з Венесуелою, Суринамом, Гайаною та Гвіаною. На північному заході має кордон з Колумбією. Із заходу до Бразилії прилягають Перу та Болівія. Південно-західним сусідом є Парагвай. На півдні країна межує з Аргентиною та Уругваєм. Величезна територія Бразилії не має однозначної оцінки рівня сприятливості різних її частин для розвитку господарства та життя населення. Найкраще географічне положення в південно-східних приморських частинах країни.

**Історія виникнення та розвитку.** З давніх-давен територія нинішньої Бразилії була заселена різними індіанськими племенами. З початку XVI ст. почала колонізуватися португальцями. До 1815 р. була колонією Португалії. З 1815 до 1822 р. проголошена королівством, яке перебувало в унії з метрополією. З 1889 р. Бразилія стала республікою. Наприкінці XIX — на початку XX ст. відбулося масове переселення з Європи, переважно з Південної, та швидке зростання населення. Протягом XX ст. Бразилія пережила політичну та соціально-економічну нестабільність, військові режими, спроби реформування економіки, величезний зовнішній борг, періоди "економічного дива" і занепадів, широкомасштабне освоєння внутрішніх районів і Амазонії.

Державний устрій і форма правління. Бразилія — федеративна держава, президентська республіка. Законодавчу владу має двопалатний парламент. Він складається з палати депутатів (432 особи) і федерального сенату (81 особа). Термін їх повноважень — 4 роки. Глава держави та уряду — президент. Країна поділяється на 26 штатів і 1 федеральний округ.

**Природні умови та ресурси.** Основними формами рельєфу Бразилії є Амазонська низовина на півночі та Бразильське плоскогір'я в інших частинах

країни. Найвища точка Бразилії гора Бандейра (Прапор) має висоту 2890м.

Бразилія розташована аж у чотирьох кліматичних поясах: екваторіальному, субекваторіальному, тропічному та субтропічному. У зимовий період з півночі на південь середні температури липня змінюються від +29 °С до +16 °С. В Амазонії, де панує екваторіальний клімат, середні температури повітря впродовж усього року становлять +27

°С --- +29 °С і кількість опадів досягає 3000 мм.

Річкова сітка країни найгустіша у світі. Тут протікає безліч дуже довгих і повноводних річок, в тому числі найповноводніша річка світу — Амазонка. В нижній течії її ширина досягає до 80 км. Великих озер у країні немає.

Ґрунтовий покрив не дуже різноманітний. Переважають різні підвиди червоно-жовтих і червоних латеритних ґрунтів.

Рослинний і тваринний світ Бразилії за нинішнього покоління методично та масово винищується. Ліси навіть не вирубуються, а просто випалюються. Надзвичайна видова різноманітність лісів Амазонії, де донині відкриваються все нові види рослин, дуже швидко зникає. Те саме відбувається і з тваринами. Птахи, особливо папуги, масово вивозяться, переважно до США, відстрілюють ягуарів і оцелотів заради гарного хутра, виловлюють риб для акваріумів, навіть хижих піраній. Очищення боліт призводить до знищення анаконд. На Бразильському нагір'ї все ще можна зустріти пуму, мурахоїда, броненосця, гривастого вовка, страуса нанду.

Значною є мінерально-сировинна база країни. Бразильське нагір'я багате на рудні корисні копалини: залізну і марганцеву руду, боксити, олово, вольфрамову руду, золото. Є унікальні родовища дорогоцінного каміння та алмазів. На півдні розвідані поклади кам'яного вугілля, а на шельфі — нафти та природного газу.

**Населення.** Середня густина населення в Бразилії невелика — понад 21 особа на 1 км<sup>2</sup>, хоча нерівномірність його розміщення — одна з найбільших у світі. Майже половина всіх жителів проживає на 7 % території країни. Це вузька смуга Атлантичного узбережжя. Бразилія належить до найбільш



урбанізованих держав світу. У містах живе понад 81 % населення. Досить високий тут і природний приріст населення — 12 ‰. У Бразилії більше десяти міст-мільйонерів, а Сан-Паулу належить до найбільших міст світу. Майже 55 % населення становлять креоли (нащадки європейських переселенців). Близько 40 % мулати і метиси, 5 % — африканці.

**Господарство.** Нинішня Бразилія за обсягом ВВП належить до десяти провідних держав світу. На наших очах вона перетворюється на постіндустріальну державу, де частка сфери послуг уже перевищила 50 %.

Основними галузями промисловості є гірничодобувна, металургійна, машинобудівна, хімічна, деревообробна, легка та харчова. Машинобудівна випереджає всі інші галузі: випускає автомобілі та морські судна, мікрокомп'ютери, трактори та літаки. Найбільшими центрами машинобудування є Сан-Паулу та Ріо-де-Жанейро. Машинобудування забезпечує металами чорна та кольорова металургія. За виробництвом спеціальних сталей та алюмінію Бразилія належить до провідних держав світу. Багатогалузева хімічна промисловість випускає добрива, синтетичні волокна та каучук, пластмаси і барвники, каустичну соду та кислоти. В країні потужна легка промисловість, особливо текстильна та шкіряно-взуттєва. Харчова промисловість представлена навіть на європейському ринку м'ясними консервами.

Сільське господарство Бразилії за деякими видами своєї продукції має світове значення. Країні належить перше місце у світі за вирощуванням кави, цукрової тростини та апельсинів, друге місце — за обсягами збирання бананів, маніоку, сої, третє місце — кукурудзи тощо. За поголів'ям великої рогатої худоби Бразилія на другому місці у світі, свиней та птахів — на третьому.

Основний вид транспорту — автомобільний. Довжина автомобільних доріг — 2 млн км, залізничних магістралей — 130 тис. км. Широко використовуються ріки для внутрішнього сполучення та океан — для зовнішнього. Постійно зростає значення авіаційного транспорту як у внутрішніх, так і в міжнародних перевезеннях.

**Культура та соціальний розвиток.** Обов'язковою є 8-річна освіта. Письменних понад 82

%. На 100 тис. жителів припадає 1075 студентів. Найбільшими університетами є Університет штату Сан-Паулу та Федеральний університет Ріо-де-Жанейро.

До історико-культурної спадщини належать архітектурні ансамблі столиці та колоніальні квартали середньовічних міст східного узбережжя.

Федеративна Республіка Бразилія визнала незалежність України 26 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома державами встановлені шляхом обміну листами між міністерствами закордонних справ України та Бразилії 11 лютого 1992 р. У Києві працює посольство Бразилії.

## **Аргентина**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Республіка Аргентина. Столиця — Буенос-Айрес (близько 3 млн осіб). Площа — близько 2,8 млн км<sup>2</sup> (8-ме місце у світі). Населення — понад 38 млн осіб (31-ше місце). Державна мова — іспанська. Грошова одиниця — аргентинське песо.

**Географічне положення.** Аргентина знаходиться в південно-східній частині Південної Америки. На заході більш як на 5 тис. км простягається кордон з Чилі. На півночі країна межує з Болівією, на північному сході — з Парагваєм, Бразилією та Уругваєм. Зважаючи на величину площі Аргентини, географічне положення її окремих частин можна оцінювати по-різному. Як і у Бразилії, найкраще воно на східному узбережжі.

**Історія виникнення та розвитку.** До початку XVI ст., коли біля східного узбережжя Аргентини з'явилися іспанці, її територія була малозаселена. У це важко повірити, але ще в 1869р. в Аргентині жило лише 1,8 млн осіб. З XVI ст. нинішня територія країни входила до віце-королівства Перу. У 1776 р. тут було створене королівство Ла-Плата. Воно й стало організаційно-територіальною основою для проголошення в 1816 р. незалежності. У другій половині XIX ст. відбулися війна з Парагваєм,

внаслідок якої було захоплено частину його території, експансія на південь, встановлення найдовшого кордону з Чилі. Закінчення формування території держави та утвердження центральної влади, відкрили шляхи для масової імміграції з європейських держав, швидкого розвитку економіки, використання природно-ресурсного потенціалу. У цей час і з'явився вираз "багатий, як аргентинець", який нині викликає хіба що посмішку. Після економічної кризи 1929—1933 рр. країна увійшла у надто довгий період політичної та економічної нестабільності, який триває й донині.

**Держаний устрій і форма правління.** Аргентина — федеративна держава, президентська республіка. Глава держави та уряду президент. Законодавча влада належить Конгресу. Він складається з двох палат (палати депутатів і сенату). Депутатів обирають на чотири роки. Загальна кількість депутатів — 257. Адміністративний поділ Аргентини: 22 провінції, федеральна територія (Вогняна Земля), столичний округ.

**Природні умови та ресурси.** Північна та східна частини Аргентини рівнинні, західна та південна — гірські. На північному сході знаходиться велика Ла-Платська низовина. На північному заході здіймається найвища вершина не лише Аргентини, а й усієї Південної Америки, гора Аконкагуа (6960 м).

Аргентина знаходиться в трьох кліматичних поясах — тропічному, субтропічному та помірному. Країна ніби стіною захищена високими Андами від впливу Тихого океану, але повністю відкрита для Атлантичного. Тому з віддаленням від останнього в західному напрямку кількість опадів поступово зменшується від 1600 мм до 100 мм. На крайньому півдні вже відчувається охолоджуючий вплив Антарктиди. Взимку тут середні температури найхолоднішого місяця становлять +1 °С, а влітку — лише +10 °С.

На північному сході, де випадає багато опадів, спостерігається найгустіша річкова сітка. Великі, повноводні та судноплавні річки Парана, Парагвай та Уругвай течуть з півночі на південь та впадають в Атлантичний океан. В Андах є декілька великих льодовикових озер. Ґрунтовий покрив

країни в цілому різноманітний. Переважають доволі родючі коричнево-червоні та червоно-бурі ґрунти саван. Далі на південь вони змінюються найродючішими червонувато-чорними ґрунтами прерій. Західніше, ближче до Анд, де опадів менше, панують сіро-коричневі ґрунти та сіроземи.

Розмаїтий і рослинний світ. У тропіках все ще трапляються вологі тропічні ліси з багатою флорою та фауною. Область Гран-Чако вкрита специфічним сухим рідколіссям. Савани й вологі лучні степи пампаси або повністю розорані, або ж інтенсивно використовуються як пасовища. У Патагонії на півдні переважає чагарникова напівпустеля.

Тваринний світ на значній частині Аргентини майже повністю винищений інтенсивною господарською діяльністю. У чагарникових напівпустелях та в гірських районах збереглися пуми, лами, страуси нанду, броненосці. Є такі цінні хутрові звірі, як віскаша, видра уільїн, нутрія.

Геологічно територія Аргентини вивчена ще недостатньо. Тому тут можливі відкриття нових перспективних родовищ корисних копалин. Нині ж розвідані досить значні запаси руд кольорових металів, особливо міді, а також нафти та природного газу.

У цілому головними природними ресурсами є родючі ґрунти, великі запаси гідроенергії, особливо на гірських річках, рекреаційні ресурси.

**Населення.** Середня густина населення ледве перевищує 14 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Воно концентрується переважно в приатлантичній смузі. Внутрішні частини заселені досить слабо (до 1 особи на 1 км<sup>2</sup>). Аргентина належить до найурбанізованіших держав світу. Понад 90 % її населення живе в містах. Крім столиці є ще два міста-мільйонери (Кордова та Росаріо). При народжуваності 20 ‰ смертність сягає 8 ‰, таким чином в Аргентині спостерігається доволі значний природний приріст населення — 12 ‰. Переважають нащадки переселенців з Європи, переважно іспанців та італійців (85 %). Решта 15 % — метиси та індіанці.

**Господарство.** Аргентина одна з найрозвинутіших аграрно-індустріальних держав Америки. її економіка швидко перебудовується

відповідно до вимог часу. Постійно зростає частка сфери послуг, де вже нині зайнято більше половини економічно активного населення.

Для промисловості Аргентини характерна надконцентрація підприємств у столиці, де виробляється понад 50 % всієї продукції. Базою індустрії є потужна енергетика. Вона використовує нафту та газ на теплових електростанціях. Зростає значення гідроенергетики. Розвивається атомна енергетика.

Базою машинобудування є чорна та кольорова металургія. Перша працює переважно на привізній сировині, тому тяжіє до портових міст. Виплавляються якісні сталі, виробляється прокат і безшовні труби. Кольорова металургія виробляє свинець, цинк, алюміній і олово.

Серед галузей машинобудування найпоширенішим є транспортне та сільськогосподарське. Розвинуті судно- та авіабудування. Зростає випуск обладнання для харчової промисловості, верстатів, виробництво продукції електротехніки та електроніки. Хімічна промисловість використовує для переробки як природну сировину (нафту та газ), так і сировину та відходи сільського господарства й лісової промисловості. Виділяються лакофарбова, парфумерна та фармацевтична.

Серед галузей легкої промисловості виділяється виробництво шкіри та взуття. Взуття Аргентини одне з найкращих у світі завдяки використанню місцевого квебрахового екстракту для дубління шкіри.

Потужна харчова промисловість базується на розвиненому сільському господарстві. За обсягами вирощування пшениці, кукурудзи та сої Аргентина займає одне з перших місць у світі. В цілому сільське господарство спеціалізується на виробництві зерна та м'яса. За випуском цієї продукції Аргентина посідає перше місце в Латинській Америці. В Буенос-Айресі, який нерідко називають "столицею м'яса", розташовані декілька великих м'ясокомбінатів і підприємства олійної та борошномельної промисловості.

Протяжність залізничних колій — понад 35 тис. км, автомобільних доріг — 55 тис. км. Усі головні магістралі розходяться від столиці, як павутина від

павука. Зростає значення трубопровідного та авіаційного транспорту.

**Культура та соціальний розвиток.** Обов'язковою освітою в Аргентині є 7 класів. На 100 тис. осіб припадає 3293 студенти. В країні більш як 50 університетів. У Буенос-Айресі є університет, де навчається понад 250 тис. студентів. Середня тривалість життя чоловіків становить 72 роки, жінок — до 79. У столиці безліч музеїв, картинних галерей, театрів тощо. У списку ЮНЕСКО — 3 об'єкти.

Аргентинська Республіка визнала незалежну Україну 5 грудня 1991 р. Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Аргентиною підписаний 6 січня 1992 р. У Києві функціонує посольство Аргентини.

## **Тема 8. Країни Африки**

### **План**

1. Країни Північної Африки
2. Країни Західної Африки
3. Країни Центральної Африки
4. Країни Східної Африки

### **Країни Північної Африки**

Регіон складається з семи арабських країн, які об'єднуються в один регіон не лише на основі географічної близькості. Їх поєднує спільна історія та значною мірою єдина етнічна належність до арабського світу. Важливою рисою є також ісламське підґрунтя у виділенні цього регіону. Найпотужнішою країною регіону є Єгипет.

### **Єгипет**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Арабська Республіка Єгипет (АРЄ). Столиця — Каїр (близько 10 млн осіб). Площа — близько 1 млн км<sup>2</sup> (29-те місце у світі). Населення — понад 71 млн осіб (15-те місце). Державна мова — арабська. Грошова одиниця — єгипетський фунт.

**Географічне положення.** Єгипет займає північно-східну частину Африки. Близько 60 тис. км<sup>2</sup> його території знаходиться на Синайському півострові в Азії. Територія Єгипту з півночі омивається водами Середземного моря Атлантичного океану, а зі сходу — водами Червоного моря Індійського океану. На заході країна межує з Лівією, на півдні — з Суданом, на північному сході — з Ізраїлем; Єгипту належить Суецький канал. Знаходячись між Африкою, Азією та Середземномор'ям Європи, він має в цілому дуже сприятливе географічне положення.

**Історія виникнення та розвитку.** Єгипет — одна з найдавніших держав світу. Близько 3100 р. до н. е. в родючій долині Нілу виникло два державних

утворення (Верхній та Нижній Єгипет). В одну державу їх об'єднав легендарний фараон Мене. За тисячі років Єгипетські царства демонстрували світові чітку організацію державної влади та війська. Процвітали тут ремесла та будівництво (зокрема, донині людей вражають піраміди, палаці та храми).

У пізній період історії Стародавнього Єгипту почався його поступовий занепад і панування в країні різних завойовників — лівійців, персів, ассирійців тощо. У 31 р. до н. е. Єгипет стає провінцією Римської імперії. Після її поділу з 395 р. н. е. увійшов до складу Візантії. У 641 р. Єгипет завоювали араби. Мешканці країни — християни -копти — почали асимілюватися та ісламізуватися. У X XII ст. Єгипет пережив період розквіту, була збудована нова столиця Каїр. У 1517 р. Єгипет було завойовано та приєднано до Османської імперії. Як провінція останньої він проіснував до 1914 р. Після цього був завойований французами та британцями. Офіційно незалежною державою Єгипет став у 1922 р. З 1953 р., після ліквідації монархічного ладу, став республікою. Країна пережила дві війни з Ізраїлем і окупацію ним Синайського півострова. Нині відбувається зростання ісламського фундаменталізму.

**Державний устрій і форма правління.** Єгипет — унітарна держава, президентська республіка. Глава держави — президент, керівник уряду — прем'єр-міністр. Законодавча влада належить Народній асамблеї. Термін її повноважень — п'ять років. Загальна кількість депутатів у парламенті — 444. Країна поділяється на 27 губернаторств.

**Природні умови та ресурси.** У рельєфі Єгипту переважають рівнини та височини. Лише на сході здіймаються невисокі гори, найвищою точкою яких є г. Катренах (2637 м). У западині Каттара місцевість лежить на 133 м нижче рівня моря. На схід від долини Нілу знаходиться плоскогір'я з середньою висотою близько 600 м.

Більша частина Єгипту знаходиться в зоні сухого тропічного клімату. Північне узбережжя Середземного моря — в субтропічній зоні. Середні температури липня з півночі на південь змінюються від +25 °С до +34 °С, а у



січні — від +11 °С до +16 °С. На більшій частині території Єгипту кількість опадів не перевищує 100 мм на рік. Тут зафіксована найвища температура повітря у світ +58 °С.

Рослинний і тваринний світ Єгипту дуже бідні. Майже увесь Єгипет це пустелі: Сахара, Лівійська, Нубійська, Синайська. Вони складаються з піску, каміння та гравію. Лише де-не-де зустрічаються оази. З березня по червень із Сахари дме сухий гарячий вітер — хамсин. Тут дуже спекотно. Єдина річка Єгипту — Ніл.

Єгипет має доволі значні запаси мінеральних ресурсів, серед яких виділяються енергоносії

— нафта, природний газ, кам'яне та буре вугілля, уран, а також руди чорних і кольорових металів: залізна, марганцева, титанова. Є родовища міді, нікелю, свинцю, цинку, вольфраму, молібдену, золота тощо, зустрічаються також поклади хімічної сировини, особливо сірки, кухонної солі, фосфоритів.

**Населення.** Середня густина населення перевищує 71 особу на 1 км<sup>2</sup>. Понад 90 % зосереджено в долині Нілу. Населення швидко зростає. Народжуваність перевищує 28 ‰, смертність — 9 ‰. Природний приріст — приблизно 19 ‰. Міське населення становить понад 45 %. Крім столиці до міст-мільйонерів належать Александрія (понад 3,5 млн осіб) та Ель-Гіза (2,5 млн). Араби становлять близько 98 % населення, з них 90 % — мусульмани-суніти.

**Господарство.** Донині основною галуззю господарського комплексу Єгипту є сільське господарство. Але воно не в змозі задовольнити потреби швидко зростаючого населення в продуктах харчування. Основними сільськогосподарськими культурами є бавовник, рис, пшениця, кукурудза, цибуля, часник та цукрова тростина. За обсягами збирання довговолокнутого бавовнику Єгипет посідає перше місце у світі. Постійно розширюються площі зрошуваних земель. Тваринництво відіграє допоміжну роль у зв'язку з обмеженою кормовою базою. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз, верблюдів, віслюків. Розвивається птахівництво. У цілому на сільське

господарство припадає до 20 % ВВП.

У промисловості основною галуззю є гірничовидобувна. Вона зосереджує основні зусилля на видобуванні нафти та природного газу, а також залізної та марганцевої руди, руд кольорових металів, переважно хромітів, та сировини для хімічної промисловості (солі та фосфоритів). На р. Ніл працюють ГЕС.

Серед галузей обробної промисловості найрозвинутішими є машинобудування та металообробка, чорна та кольорова металургія, нафтопереробка, хімічна та нафтохімічна, легка та харчова промисловість.

Головний вид транспорту Єгипту — автомобільний. Довжина автошляхів перевищує 50 тис. км, залізничних магістралей — 9 тис. Велике значення у зовнішньоекономічних зв'язках має морський транспорт. Найбільші порти — Александрія, Суец, Порт-Саїд. Важко оцінити значення в економіці Єгипту Суецького каналу. Це один із двох, поряд з Панамським, головних транспортних каналів світу. Він має пропускну спроможність 78 суден за добу. Канал приносить Єгипту великі доходи за рахунок плати за проходження його водами. Судноплавним є й Ніл. У столиці та Луксорі діють міжнародні аеропорти.

**Культура та соціальний розвиток.** Єгипту належить одна з найбільших у світі історико-культурних спадщин.

В Ель-Гізі знаходяться піраміди Хеопса, Хефрена та Мікериона, які є єдиним із семи чудес стародавнього світу, що збереглися до наших днів, і не менш відомий Сфінкс.

У давній столиці Єгипту Мемфісі (Менноф-Ра) — величні руїни храму Птаха. Тут коронували фараонів, а також відома статуя фараона Рамзеса II заввишки 14 м.

Світовим надбанням є також Луксор (у давнину Фіви), одна з давніх столиць Єгипту. Особливим є Луксорський храм на честь Амона-Ра з велетенськими статуями фараонів. Не оминають туристи й знамениту Алею сфінксів.

Карнак відомий найбільшим у світі колонним храмом на честь Амона-Ра та двома святилищами.

У Долині царів знаходяться гробниці фараонів різних династій і єдина нерозграбована гробниця фараона Тутанхамона, де були знайдені неоціненні скарби.

Знаменитим є Саккар з некрополем фараонів різних династій і величним поховальним комплексом фараона Джосера та ін. Цьому переліку немає кінця.

Арабська Республіка Єгипет визнала незалежність України 3 січня 1992 р. шляхом підписання спільного комюніке. Дипломатичні відносини між двома країнами були встановлені 25 січня 1992 р. У Києві функціонує посольство АРС.

### **Країни Західної Африки**

До цього регіону належать 16 країн. Вони дуже відрізняються за площею та чисельністю населення, але об'єднуються в один регіон переважно на основі географічних та історичних чинників. У минулому це була та частина Африки, звідки переважно вивозили рабів до Америки. Найпотужнішою державою цієї частини материка, її регіональним лідером, є Нігерія.

### **Нігерія**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Федеративна Республіка Нігерія. Столиця — Абуджа (близько 400 тис. осіб). Площа — 933 тис. км<sup>2</sup> (31-ше місце у світі). Населення — понад 130 млн осіб (10-те місце). Державна мова — англійська. Грошова одиниця — найра.

**Географічне положення.** На півдні Нігерія має широкий вихід до Гвінейської затоки. Безпосередніми сусідами цієї країни є: на півночі — Нігер, на заході — Бенін, на сході — Чад і Камерун. У цілому географічне положення Нігерії є середньо-сприятливим для її розвитку. Віддалені від океану частини мають набагато гірше географічне положення, ніж прибережні.

**Історія виникнення та розвитку.** До появи тут європейців на території сучасної Нігерії існували держави народів гауса та йоруба. Найвідоміші з них

Іфе, Бенін, Борну. З другої половини XV ст. на узбережжі Гвінейської затоки з'явилися європейці. Нинішнє узбережжя Нігерії в середні віки стало частиною так званого Невільницького Берега. Тут здійснювалася інтенсивна торгівля рабами, звідси їх вивозили до інших частин світу, переважно до Америки. У XIX ст. тут виник султанат Сокоти. На другу половину цього століття припадає британська колонізація нинішньої території Нігерії. Тут було створено власну колонію і протекторат Нігерія. З 1960 р. проголошено незалежність, Нігерія стає членом Британської Співдружності Націй, а у 1963 р. федеративною республікою. З того часу й донині відбуваються державні перевороти, які стали нормою життя, та правління військових; протягом 1967—1970 рр. навіть тривала громадянська війна, під час якої загинуло понад 2 млн осіб.

**Державний устрій і форма правління.** Нігерія — федеративна держава, президентська республіка. Глава держави й уряду — президент. Законодавча влада належить парламенту, який складається з 360 депутатів. Країна складається з 36 штатів і 1 столичного округу.

**Природні умови та ресурси.** У рельєфі Нігерії переважають рівнини та височини. Узбережжя низовинне, заболочене та вкрите мангровими лісами. Далі на північ рівнина стає все горбистіша, поступово піднімається, врешті-решт утворюючи плоскогір'я Джос і Баучі. Біля кордону з Камеруном у гірському масиві Адамава знаходиться г. Дімланд (2042 м). Це найвища точка країни.

На більшій частині території Нігерії панує екваторіальний клімат. Протягом року середні температури коливаються від +26 °С до +33 °С. Кількість опадів дуже зменшується від південного узбережжя на північний схід від 4000 мм до 500 мм. Це пов'язано з тим, що на узбережжі клімат впродовж цілого року вологий, а на північному сході спостерігається тривалий сухий сезон, коли дмуть вітри із Сахари.

Найбільшою річкою Нігерії є повноводний Нігер. Це велика судноплавна водна магістраль. Великих озер немає, за винятком прикордонного Чаду. Це

озеро впродовж року, залежно від сухого та вологого періодів, то розливається, то різко зменшує свою площу.

У вологих південних районах країни багатий рослинний світ. Тут поширені густі екваторіальні ліси з цінними видами дерев, зокрема червоним деревом та олійною пальмою. Зі зменшенням опадів у північному напрямку ліси спочатку переходять у савану, а потім і в напівпустелю. Тваринний світ у густозаселеній Нігерії дуже винищений.

Основу мінеральних ресурсів Нігерії складають енергоносії та руди кольорових металів. Видобувають нафту (110 млн т), природний газ, кам'яне та буре вугілля. Значними є запаси залізної та титанової руд, олова, цинку, свинцю. Є родовища молібдену, вольфраму, цирконію, ніобію, урану тощо. Поширені родовища хімічної сировини (фосфорити, кухонна сіль) та будівельних матеріалів (азбест, вапняки, мармур).

**Населення.** Середня густина населення в Нігерії становить приблизно 150 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Цей показник зменшується у північному напрямку. Народжуваність у країні одна з найвищих у світі та дорівнює 42 ‰. При смертності 13 ‰ природний приріст становить 29 ‰. Сільське населення все ще переважає, однак частка міського населення швидко зростає та вже перевищила 44 ‰. Етнічний і релігійний склад населення надзвичайно строкатий. Народи гауса, йоруба, ібо становлять близько 20 ‰ жителів країни, фульбе — 11, ібібіо — 6, канурі — 5, едо — 4 ‰ і т. д. Різноманітний релігійний склад населення: мусульмани-суніти становлять близько 50 ‰, протестанти — 27, католики — 13, прихильники традиційних африканських вірувань — 10 ‰.

**Господарство.** За обсягом ВВП Нігерія друга після ПАР країна Африки. В економіці домінує сільське господарство. Рослинництво працює як на задоволення продовольчих потреб (вирощують просо та сорго, рис і кукурудзу), так і на експорт (какао, арахіс, природний каучук, бавовна). За обсягами вирощування проса та сорго Нігерія займає у світі відповідно друге та третє місця, а арахісу та какао — четверте та шосте відповідно. У

тваринництві розводять кіз, велику рогату худобу та овець. Харчовий раціон жителів приморських районів, а також тих, які мешкають уздовж річки Нігер і біля озера Чад, доповнює риба. Її виловлюють понад 400 тис. т на рік.

Серед галузей промисловості виділяється гірничодобувна, що представлена насамперед нафтовидобуванням. Інші основні галузі добувної промисловості дають країні вугілля, уран, олово, сіль і фосфати. За видобутком урану Нігерія посідає п'яте місце у світі. Інший важливий сектор індустрії країни зайнятий переробкою сільськогосподарської сировини. Серед них виділяються бавовноочисні та текстильні підприємства. Зростає виробництво в цементній промисловості.

Транспортне забезпечення країни недостатнє. У Нігерії взагалі немає залізниць. Дуже мала протяжність автомобільних шляхів — 20 тис. км. Крім того, лише 30 % з них мають асфальтове покриття. З метою судноплавства використовують р. Нігер, а також порти морського узбережжя, звідки вивозиться переважно нафта та сільськогосподарська

продукція. Міжнародні аеропорти функціонують у столиці та в місті Агадасі.

**Культура та соціальний розвиток.** Історико-культурна спадщина небагата. Архітектурні об'єкти датуються XVI ст. Рівень соціального розвитку все ще низький. Письменних у країні трохи більше 50 %. Менше половини населення має доступ до якісної питної води. Погана ситуація і з медичним обслуговуванням: на 6 тис. осіб припадає аж один лікар. Вражаючою є смертність дітей до 1 року — понад 85 % . Короткою є також середня тривалість життя чоловіків і жінок, відповідно — 52 та 54 роки. Великі проблеми в Нігерії і з дотриманням прав людини. Ця держава має один з найвищих у світі рівнів злочинності та корумпованості.

Федеративна Республіка Нігерія визнала незалежність України 11 березня 1992 р. Підписання Протоколу про встановлення дипломатичних відносин між двома державами відбулося 10 грудня 1992 р. Зовнішньоторговельний оборот між двома країнами постійно зростає з великим додатним сальдо для України.

### **Країни Центральної Африки**

Цей регіон знаходиться в центральній частині материка та складається з дев'яти країн. До нього належать Ангола, Габон, Демократична Республіка Конго, Камерун, Конго, Сан-Томе та Принсіпі, Центрально-Африканська Республіка, Чад, Екваторіальна Гвінея. Крім того, сюди входить володіння Великої Британії Острів Святої Єлени. За рівнем нестабільності та бідності країни цього регіону поступаються хіба що перед державами Східної Африки. Регіональним лідером є Демократична Республіка Конго.

### **Демократична Республіка Конго**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Демократична Республіка Конго. Столиця — Кіншаса (понад 5 млн осіб). Площа — 2,3 млн км<sup>2</sup> (12-те місце у світі). Населення — понад 55 млн осіб (23-тє місце). Державна мова — французька. Грошова одиниця — франк Конго.

**Географічне положення.** Країна знаходиться майже в самому центрі Африки в басейні річки Конго, звідси й її назва. Має дуже вузький вихід до узбережжя Атлантичного океану (37 км). На заході межує з Конго (Браззавіль), на півночі — з Центрально-Африканською Республікою, на північному сході — з Суданом, на сході — з Угандою, Руандою, Бурунді, Танзанією та Замбією, на півдні — з Анголою. Різні частини цієї великої за площею держави мають різну оцінку власного географічного положення.

**Історія виникнення та розвитку.** В доколоніальні часи середньовіччя на території нинішньої держави ДРК існувало декілька африканських держав (Конго, Куба, Луба, Лундос, Каконго). Наприкінці XVI ст. на узбережжі останньої держави з'явилися португальці. З того часу різні європейські держави намагалися заволодіти цими землями. Врешті-решт територією Конго заволоділа Бельгія і з початку XX ст. до 1960 р. вона була бельгійською колонією. У 1960 р. було проголошено незалежність, після чого відбулися громадянська війна та військовий переворот. З приходом до влади Мобуту відбулося зміцнення центральної влади. З 1971 р. країну перейменовано на Заір. Більш як 30-річне одноосібне правління Мобуту закінчилося черговою війною та перемогою опозиції. Країні було повернуто (1997 р.) її колишню назву.

**Державний устрій і форма правління.** ДРК — унітарна держава, президентська республіка. Глава держави та уряду — президент. Законодавча влада належить парламенту. Його утворюють 300 депутатів. Країна поділена на 11 регіонів.

**Природні умови та ресурси.** Рельєф більшої частини Конго рівнинно-височинний (долина річки Конго та її численних проток). На сході знаходяться гори з діючими вулканами. Найвища точка — гора Маргарита (5109 м). Клімат у країні екваторіальний і субекваторіальний з середньомісячними температурами впродовж року від +22 °С до +28

°С. В екваторіальному поясі випадає 2500 мм дощів на рік, у субекваторіальному — понад 1000. У цьому поясі існують сухий і вологий



періоди. В екваторіальному поясі дощі йдуть цілий рік.

Центральна екваторіальна частина країни вкрита густими, здебільшого заболоченими лісами. На півночі та півдні країни, де опадів випадає менше, переважають сухі рідколісся. Гори вкриті густими лісами з доволі багатим рослинним і тваринним світом, особливо відомі гірські горили.

Конго є однією з найбагатших на водні ресурси держав світу. Тут протікає друга повноводна річка планети Конго. Вона має безліч великих і малих приток. Східна частина країни прилягає до одного з найбільших і найглибших озер світу — Танганьїка.

ДРК має значний природно-ресурсним потенціал. Виділяються мінеральні ресурси: енергоносії та руди чорних і кольорових металів. До перших належать нафта, природний газ, кам'яне вугілля та горючі сланці, до других — поклади залізної і марганцевої руди. За запасами руд таких стратегічних металів, як тантал і ніобій, Конго посідає перше місце у світі. В країні знаходиться відомий "мідний пояс". Є тут також поклади бокситів, цинку, нікелю, свинцю, кобальту, вольфраму та молібдену, берилію та кадмію тощо. Не менш вагомими запасами алмазів, золота, срібла, урану, радію, германію, а також калійних солей, азбесту, графіту, сірки та ін.

**Населення.** Середня густина населення невелика та ледь перевищує 24 особи на 1 км<sup>2</sup>. Найменш заселені центральні та гірські райони, найбільше — західні. Народжуваність і природний приріст населення належать до найвищих на планеті, відповідно — 46,5 ‰ та 31,5 ‰. Частка міського населення все ще незначна (30 ‰), але продовжує стрімко зростати. Етнічний склад населення ще більш строкатий, ніж у Нігерії. Жоден народ не перевищує 18 % від загальної чисельності населення. Так само строкатим є і релігійний склад жителів країни. Близько 50 % католики, 20 % — протестанти, 20 % — прихильники традиційних африканських вірувань. Є також африканські християни та мусульмани.

**Господарство.** Основою економіки країни є сільське господарство та галузі промисловості, які переробляють його продукцію. Тут зайнято понад 80

% економічно активного населення. Переважає вирощування продовольчих культур, які населення споживає в їжу (батат, ямс, маніок, кукурудза, таро, рис). Вирощують і товарні експортні культури — арахіс, каву, какао, банани, бавовник, олійну пальму, цукрову тростину, чай. Тваринництво відіграє допоміжну роль. Розвинуте рибальство. Рибу виловлюють у річках та на узбережжі океану. Для Конго характерна інтенсивна заготівля цінних порід дерев, збирання кори хінного дерева та соку гевеї.

Серед галузей індустрії переважає гірничодобувна, зокрема видобування нафти та кам'яного вугілля. Міжнародне значення має експлуатація родовищ золота, срібла, алмазів, мідної руди, кобальту, цинку, кадмію тощо. На цій базі швидкими темпами розвиваються нафтопереробна та нафтохімічна галузі, а також кольорова металургія. Останнім часом з'явилися машинобудівні підприємства. Традиційний розвиток мають підприємства легкої промисловості, насамперед текстильні фабрики, деревообробні та харчові виробництва.

Транспортне забезпечення держави все ще недостатнє. Довжина залізниць — понад 6 тис. км, автошляхів — 150 тис. км (це також ґрунтові дороги, яких більшість). У гирлі Конго знаходиться головний морський і річковий порт країни — Матаді. Конго та її притоки, хоча й є дуже повноводними, але на них чимало порогів, які утруднюють судноплавство. Розвивається трубопровідний транспорт. У ДРК п'ять міжнародних аеропортів, найбільший з яких — у столиці.

**Культура та соціальний розвиток.** У Конго відсутні давні поселення та сліди доісторичних цивілізацій. У списку ЮНЕСКО знаходиться 5 об'єктів і всі вони є національними природними парками.

Обов'язковою є 6-річна освіта. Письменних — близько 75 %. На 100 тис. осіб населення припадає трохи більше 180 студентів. Погана ситуація у галузі охорони здоров'я. Вражає кількість потенційних пацієнтів, яка припадає на одного лікаря (24 тис. осіб). Таке не часто зустрінеш навіть у Африці. Дуже висока смертність дітей до одного року, яка в окремих регіонах становить

майже 100 %. Конго належить і до країн з найнижчими у світі показниками середньої тривалості життя її громадян. Для чоловіків середній вік дорівнює 47 рокам, для жінок — 52. У Конго один із найвищих у світі показників захворюваності на СНІД. Поширена також сонна хвороба, яка розноситься знаменитою мухою цеце.

Україна не має постійних економічних зв'язків із ДРК. До головних зовнішньоекономічних партнерів останньої належать, крім колишньої метрополії Бельгії, також США, Франція та Німеччина.

### **Країни Східної Африки**

Цей регіон утворюють 16 країн і є найбільшим на континенті за їх чисельністю. Держави об'єднуються насамперед за географічною ознакою. В цілому це один із най- нестабільніших і найбідніших регіонів світу, де донині перманентно виникають війни, здійснюється навіть широкомасштабний геноцид. Із Сомалі вимушені були тікати навіть американці. Якраз у Східній Африці було завдано потужних терористичних ударів по посольствах США. У наш час майже єдиною державою регіону, яка є значною мірою острівцем стабільності та відносного процвітання в морі хаосу та страждань, є Кенія.

### **Кенія**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Республіка Кенія. Столиця — Найробі (2,2 млн осіб). Площа — 583 тис. км<sup>2</sup> (45-те місце у світі). Населення — понад 32 млн осіб (36-те місце). Державні мови — суахілі та англійська. Грошова одиниця — кенійський шилінг.

**Географічне положення.** Кенія знаходиться в середній частині Східної Африки на екваторі. На півночі вона межує з Ефіопією та Суданом, на півдні — з Танзанією, на заході — з Угандою, на сході — із Сомалі. Південно-східну частину Кенії омивають води Індійського океану. Протяжність узбережжя — понад 600 км. Майже всі держави, що оточують Кенію, є бідними та політично нестабільними, особливо Сомалі. Звідси на територію Кенії проникають

збройні формування, які поширюють кризові явища й на сусідні держави.

**Історія виникнення та розвитку.** У VII ст. н. е. на нинішньому кенійському узбережжі з'явилися араби. Вони торгували невольниками та слоновою кісткою. У цей час почалася ісламізація східної частини Кенії, існували великі міста (Малінді, Момбаса). У XVI ст. узбережжя захопили португальці, але довго тут не втрималися. З XVIII до XIX ст. східна частина Кенії належала султанам Оману. З кінця XIX ст. аж до 1963 р. на цій території панувала Британія. У 1963 р. Кенія проголошена незалежною республікою, є членом Британської Співдружності Націй.

**Державний устрій і форма правління.** Кенія — унітарна держава, президентська республіка. Глава держави та уряду — президент. Законодавча влада належить парламенту. Він складається з 210 депутатів. Країна поділяється на 7 провінцій і 1 столичний округ.

**Природні умови та ресурси.** Рівнинний рельєф Кенії поступово підвищується від узбережжя Індійського океану у західному напрямку. Там здійснюються діючі та згаслі вулкани. Серед них найвища вершина країни — гора Кенія (5199 м).

Клімат на всій території субекваторіальний. Температура повітря на рівнинній частині впродовж року становить від +25 °С до +27 °С. Мірою того, як рівнини переходять у гори, температура в середньому знижується на 0,6 °С на кожні 100 м підйому. Кількість опадів коливається від 250 мм на рік на південному сході до 2000 мм у горах.

Великих повноводних річок у Кенії немає. Однак є велике солоне рифтове озеро Рудольфа (Туркана). На заході країна омивається водами великого прісного озера Вікторія.

Рослинний та тваринний світ Кенії багатий та різноманітний. Уряд цієї країни намагається зберегти його в численних заповідниках і національних парках з метою розвитку туризму. На узбережжі океану ростуть дуже цінні види дерев, зокрема тик і сандал, безліч різних пальм, мангрові зарості. У зоні саван і рідколісся серед високої слонової трави, яка досягає висоти до 5 м,

розкидані величні баобаби та акації. Тут безліч видів копитних, слонів, носорогів, багато хижаків, особливо левів, гепардів, леопардів, гієн, гієнових собак тощо. У місцевостях, де випадає більше опадів, ростуть густі ліси з камфорного дерева, бамбука тощо.

Мінеральні ресурси традиційні для африканських країн, переважають рудні корисні копалини: залізна руда, свинець, мідь, тантал, золото, срібло. За запасами унікального європію Кенія посідає перше місце у світі. Ця країна має першість у світі й за запасами надзвичайно кислотостійкої речовини кіаніту, яка теж належить до стратегічної сировини. Значні поклади дорогоцінного та напівдорогоцінного каміння, сировини для хімічної промисловості та будівельних матеріалів.

**Населення.** Середня густина населення приблизно 55 осіб на 1 км<sup>2</sup>. По території воно розміщене не дуже рівномірно. Найбільш заселені прибережні та підвищені центральні райони із кліматом сприятливим для життя. Доволі висока народжуваність — до 32 ‰ на фоні порівняно низької смертності — 11 ‰ дає природний приріст у 21 ‰. Майже 70 % населення живе в селах. Вони доволі мальовничі, особливо поселення масаїв. Окрім столиці більше міст-мільйонерів немає. Як і в багатьох африканських країнах, які знаходяться на південь від Сахари, в Кенії строкатий етнічний і релігійний склад населення. Більше восьми народів мають частку від 5 до 20 %. Найбільше прихильників протестантизму (45 %) і католицизму (35 %). По 10 % мусульман і прихильників традиційних африканських вірувань.

**Господарство.** В економіці Кенії домінуючою галуззю є сільське господарство, в ньому зайнято до 70 % економічно активного населення. Основна харчова культура — це кукурудза, а також пшениця та рис, які доповнюються овочами та фруктами. Експортні товарні сільськогосподарські рослини — це чай (3-тє місце у світі), банани, ананаси, кава, бавовна та цукрова тростина. На узбережжі вирощують кокосові пальми та горіхи кеш'ю. Тваринництво в основному має м'ясо-молочний напрям. За поголів'ям верблюдів Кенія посідає сьоме місце у світі. На узбережжі Індійського океану

та великих озер розвинуте рибальство.

Серед галузей промисловості виділяється харчова та легка. Перша переробляє сільськогосподарську сировину. Легка промисловість, серед галузей якої домінує текстильна та шкіряна, теж орієнтуються на вирощування бавовнику та тваринництво. З'явилися перші автоскладальні та нафтопереробні заводи. Серед будівельної індустрії виділяють цементні заводи.

Транспортне забезпечення країни недостатнє. Довжина залізниць перевищує 2,5 тис. км. Серед 70 тис. км автомобільних доріг лише 15 % мають асфальтове покриття. У зовнішніх економічних зв'язках найголовнішу роль відіграє морський транспорт. Головний морський порт країни Момбаса. Туристи до Кенії потрапляють через два міжнародних аеропорти, які знаходяться у Найробі та Момбасі. Для перевезення туристів широко використовують джипи, а також повітряні кулі.

**Культура та соціальний розвиток.** Обов'язковою є 8-річна освіта. Майже 70 % населення Кенії вміє читати й писати. На 1000 тис. осіб припадає 187 студентів. Один лікар припадає майже на 10 тис. осіб. Смертність дітей до 1 року становить близько 70

%о. Тривалість життя і жінок, і чоловіків у середньому становить 54 років.

Найбільше об'єктів культурно-історичної спадщини знаходиться на узбережжі. У Момбасі та сусідньому середньовічному місті Мкарані є мечеті, християнські монастирі та навіть індійський храм XIV—XIX ст. Курорт Малінді на березі Індійського океану, крім чудових пляжів і фешенебельних готелів, має об'єкти XIV—XVII ст. У Найробі знаходиться великий національний музей, культурний центр, художня галерея.

На жаль, у світі Кенія виділяється одним із найвищих на планеті рівнем захворюваності населення на СНІД.

Республіка Кенія визнала незалежність України 6 травня 1993 р. Тоді ж було підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин між двома країнами.

## **Країни Південної Африки**

До регіону Південної Африки належить п'ять держав: Ботсвана, Лесото, Намібія, Південно-Африканська Республіка та Свазіленд. Це доволі специфічна частина Африки з дуже сильним впливом на усі сторони життя, насамперед на економіку, європейських поселенців. Хоча політична влада тут належить корінним жителям, економіка та фінанси знаходяться в руках європейців. Регіональним лідером є Південно-Африканська Республіка (ПАР), найбільш економічно розвинена держава Африки.

### **Південно-Африканська Республіка**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Південно-Африканська Республіка (у деяких джерелах Південна Африка). Столиця — Преторія (адміністративна) (700 тис. осіб) і Кейптаун (законодавча) (900 тис. осіб). Населення — 46 млн осіб (27-ме місце у світі). Площа — 1,2 млн км<sup>2</sup> (24-те місце у світі). Державні мови — африкаанс (в основі староголландська) та англійська. Грошова одиниця — ранд.

**Географічне положення.** ПАР знаходиться на крайньому півдні Африки. З півдня, сходу та заходу вона омивається водами Індійського та Атлантичного океанів. Межує з Намібією, Ботсваною, Зімбабве на півночі. На північному сході кордони з Мозамбіком і Свазілендом. У межах ПАР знаходиться держава Лесото. Вихід до двох океанів на магістральних морських шляхах доволі сприятливий для соціально-економічного розвитку.

**Історія виникнення та розвитку.** З давніх-давен була заселена племенами бушменів і готтентотів. У XVI ст. масове переселення з півночі народів банту. З XVII ст. з'явилися перші європейські поселенці. Спочатку це були голландці (бури), потім французи, ще пізніше — британці. Бури створили на півдні Африки кілька республік. Наприкінці XIX ст. британці почали анексію територій, які бури вважали своїми, та встановлювали там свої закони. Це призвело до англо-бурських воєн. Спочатку бури перемогли, але на початку

XX ст. війну виграла Велика Британія. Вона об'єднала свої колонії в Південній Африці з бурськими державами та утворила Південно-Африканський Союз. З 1948 р. початок політики апартеїду. У 1949 р. анексувала Намібію. З 1961 р. вийшла з Британської Співдружності Націй. У цей час і була проголошена ПАР. Зростання расових заворушень і міжнародна ізоляція привели у 1991 р. до ліквідації апартеїду. У 1994 р. відбулися вільні загальні вибори, де перемогу отримали корінні африканці на чолі з Н. Манделою. ПАР увійшла до ОАЄ та Британської Співдружності Націй.

**Державний устрій і форма правління.** ПАР — унітарна держава, президентська республіка. Глава держави та уряду — президент. Законодавча влада належить двопалатному парламенту. Він складається з національної асамблеї та національної ради провінцій. Термін повноважень депутатів — п'ять років. їх загальна кількість — 400. Країна має 9 провінцій.

**Природні умови та ресурси.** Рельєф ПАР досить різноманітний. Низовинні ділянки трапляються лише біля кордону з Мозамбіком. Внутрішні райони — це підвищені плато, краї якого припідняті. На сході здіймаються химерні складчасті Драконові гори. Тут знаходиться найвища вершина країни — гора Каткін-Пік (3660 м). Південна частина ПАР закінчується Капськими горами.

Межове розміщення країни на півдні материка та різновисотність території визначають кліматичне розмаїття. ПАР знаходиться в тропічному та субтропічному кліматичних поясах. У січні (літо Південної півкулі) середні температури коливаються від +18 °С до

+27 °С. Взимку (липень) — вони змінюються від +7 °С до +10 °С. Дуже велика різниця в кількості опадів, у цілому кількість опадів змінюється від 30 мм на рік у пустелі Калахарі до 2000 мм на схилах Драконових гір, які повернуті до океану. В центральній частині країни випадає 600—700 мм.

Річок у ПАР багато, але великою можна назвати лише Оранжеву. Вона та її повноводні притоки беруть початок з Драконових гір і течуть на захід.

Рослинний і тваринний світ, там де вони збереглися, а це національні



парки, гори та пустелі, де не живуть люди, доволі багаті та різноманітні. На сході типова савана та рідколісся з притаманними для неї в Африці тваринами. В сухих субтропіках переважають коротколисті вічнозелені кущі. На сході вологі мусонні ліси. У внутрішній та південно-західній частині ПАР домінує рослинність пустель та напівпустель.

Як і інші африканські країни, а це визначається особливостями геологічної будови материка, ПАР має такі мінеральні ресурси: нафта, природний газ, кам'яне вугілля та уран (енергоносії), руди чорних і кольорових металів (залізна та марганцева, мідь, цинк, титан, свинець, нікель, цирконій, вольфрам, золото, срібло, платина тощо), хімічна та будівельна сировина, алмази та корунд.

**Населення.** Густота населення в країні невелика — понад 37 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Природні умови визначають нерівномірність заселення території. Люди переважно селяться на узбережжі та в підвищених внутрішніх районах із кліматом, сприятливим для життя. Природний приріст населення, порівняно з іншими африканським державами, невеликий. Частка міського населення — близько 50 %. Як і в інших країнах Африки, дуже строкатий національний склад населення. Майже 18 % жителів країни становлять нащадки європейських поселенців, переважно з Нідерландів і Великої Британії.

**Господарство.** ПАР має найвищий рівень розвитку економіки в Африці. Найбільш розвинута багатогалузева гірничодобувна промисловість. Провідне місце у світі країна займає за видобутком алмазів і урану. Тут також щорічно добувають до 20 % золота світу. Серед інших галузей промисловості розвинені чорна та кольорова металургія, машинобудування, хімічна, легка, харчова, будівельна. Країна має потужний військово-промисловий комплекс, який випускає продукцію від пістолетів до танків.

Основою сільського господарства є високотоварне тваринництво, зокрема найбільшим є поголів'я овець. За цим показником ПАР належить десяте місце у світі, розводять велику рогату худобу та свиней, а також кіз (до 7 млн голів). У рослинництві основними сільсько-господарськими культурами

є кукурудза, пшениця, ячмінь, бавовник, цукрова тростина. Дуже багато вирощують винограду, цитрусових, арахісу, тютюну. Рибальство дає до 600 тис. т морепродуктів на рік.

У ПАР найкраще транспортне забезпечення в Африці. Довжина залізниць перевищує 30 тис. км, автомобільних магістралей — 60 тис. км. У зовнішніх перевезеннях домінують морський (вантажні) та авіаційний (пасажирські) транспорт. Найбільші морські порти — Дурбан, Кейптаун, Іст-Лондон, Порт-Елізабет. Міжнародні аеропорти в Йоганнесбурзі, Кейптауні та Дурбані.

**Культура та соціальний розвиток.** Стандарти життя в європейців та африканців у ПАР суттєво відрізняються. Середні показники мало про що свідчать. Так, письменних лише 70

%, але серед європейських поселенців цей показник близький до 100 %. Те саме можна сказати й щодо доволі високої в середньому смертності дітей до одного року (50 ‰), кількості лікарів тощо. Треба зазначити, що ці відмінності хоча й дуже повільно, але нівелюються.

Південно-Африканська Республіка визнала незалежність України 14 лютого 1992 р. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлені 16 березня 1992 р. шляхом обміну нотами. Підписано декілька декларацій, меморандумів, протоколів, які регулюють двосторонні відносини.

## **Тема 9. Країни Австралії та Океанії**

План

1. Австралія

2. Океанія

3. Маршаллові Острови

Це доволі стабільний регіон світу, який ще недавно був "глухим кутом" нашої планети. З цього континенту надходив мінімум інформації. Прискорений розвиток транспорту, зміна просторових напрямків міжнародних потоків

товарів, розвиток туризму та перетворення його на високоприбуткову галузь економіки кардинально змінили ситуацію. Регіон поступово входить до загальносвітових, глобальних процесів, стаючи їх окремим структурним елементом.

## **Австралія**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Австралійський Союз (Федерація). Столиця — Канберра (понад 300 тис. осіб). Площа — 7,7 млн км<sup>2</sup> (6-те місце у світі). Населення — близько 20 млн осіб (51-ше місце). Державна мова — англійська. Грошова одиниця — австралійський долар.

**Географічне положення.** Австралійський Союз займає весь материк Австралію, великий острів Тасманію та багато дрібних островів і атолів. На суходолі сусідів немає. Австралія відділяє Індійський океан від Тихого. Найближчими її сусідами є Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея та Індонезія. З розвитком комунікацій та глобалізацією процесів географічне положення країни невпинно покращується.

**Історія виникнення та розвитку.** Археологи вважають, що перші люди з'явилися в Австралії близько 40 тис. років тому і прибули сюди з південної Індії. У XVII ст. біля берегів материка з'явилися перші кораблі європейців. Наприкінці XVIII ст. материк почала інтенсивно колонізувати Велика Британія. Аж до 1868 р. ця країна використовувала Австралію як величезну природну колонію для найнебезпечніших карних злочинців. Засуджених просто відвозили сюди ніби до в'язниці з мурами у вигляді океанічного узбережжя. Потім з'явилися вільні поселенці, чисельність яких різко зросла під час "золотої лихоманки" в 50—60-х роках XIX ст. З 1901 р. британські колонії на материк організували федерацію. Вона одержала назву Австралійський Союз. Він існував як британський домініон. У 1942 р. Австралія стала суверенною державою, членом Британської Співдружності Націй.

**Державний устрій і форма правління.** Австралія — федеративна держава, парламентська республіка. Формально главою держави є королева

Великої Британії, яку представляє у цій країні генерал-губернатор. Виконавча влада належить уряду на чолі з прем'єр-міністром, а законодавча влада — двопалатному парламенту (сенату та палаті представників). Перший має термін повноважень — шість років, друга — три роки. Загальна кількість депутатів — 76. Країна поділяється на 6 штатів, 1 столичний округ і 1 територію.

**Природні умови та ресурси.** Рівнини та височини займають близько 95 % території Австралії. Вздовж узбережжя Тихого океану на сході материка простягся невисокий Великий Вододільний хребет з найвищою точкою — горою Косцюшко (2230 м). У центральній і західній частинах здіймаються плато з висотами до 1500 м. Біля озера Ейр місцевість знаходиться на 12 м нижче рівня океану.

Австралія лежить у чотирьох кліматичних поясах. Більшу її частину займає тропічний пояс. На півночі — субекваторіальний, на півдні — субтропічний. Південна частина острова Тасманія має помірний клімат. Влітку (січень) середні температури повітря над Австралією з півночі на південь змінюються від +28 °С до +20 °С, взимку (липень) — від

+20 °С до +12 °С. Клімат тут переважно посушливий (250 мм опадів). На східному та північному узбережжі їх кількість зростає до 2000 мм.

Австралія бідна на поверхневі прісні води. Найбільшими річками є Муррей з притокою Дарлінг. Більшість річок пересихають. У центральній частині Австралії декілька солоних озер, найбільше з них Ейр.

Ґрунтовий покрив хоча й різноманітний, але на більшій частині країни панують піщані та кам'яні пустелі. Переважають різні види червоних і жовтих ґрунтів.

Довга ізоляваність материка витворила тут своєрідний рослинний і тваринний світ. У природі тут ніколи не існувало копитних, приматів і хижаків, ссавців. Дикого собаку динго завезли на материк аборигени. Найпримітніша рослина — евкаліпт. Він має цінну деревину, яка не гниє та виділяє евкаліптову олію. Серед тварин панують сумчасті. Кенгуру та страус ему навіть зображені на гербі Австралійського Союзу.

Австралія, бідна на водні ресурси, володіє багатими мінеральними ресурсами. Країні належать провідні місця у світі за запасами бокситів (1-ше місце), цинку (2-ге), золота (4- те), срібла (6-те місце). На одному з перших місць вона й за покладами залізної руди, олова та нікелю, а також урану. Є значні родовища кам'яного вугілля, нафти та природного газу.

**Населення.** Австралія належить до найменш заселених частин світу. Середня густина населення становить менше 3 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Понад 70 % населення сконцентровано на східному та південно-східному узбережжі. Частка міського населення вже перевищила 86

%. Найбільшими містами є Сідней (4 млн осіб), Мельбурн (3,5 млн), Брісбен (1,6 млн осіб). Переважають нащадки переселенців з Великої Британії, аборигенів (корінних жителів) залишилось близько 230 тис.

**Господарство.** Австралія високорозвинена держава з потужною індустрією та сільським господарством. У промисловості провідною галуззю є гірничодобувна. Вона має світове значення, переважно у видобутку кольорових і рідкісних металів, особливо рутилу та цирконію. На відміну від більшості високорозвинених держав світу в Австралії обробна промисловість поступається гірничодобувній, особливо за експортним значенням. Виняток хіба що становлять металургія та харчова промисловість. На потужній чорній та кольоровій металургії базується багатогалузеве машинобудування, що почало інтенсивно розвиватися лише після Другої світової війни. Основними його галузями є автомобілебудування, виробництво сільськогосподарський машин, продукції радіотехніки.

Хімічна промисловість в основному переробляє нафту та виробляє добрива. Харчова промисловість ґрунтується на високотоварному сільському господарстві. За експортом сільгосппродукції Австралія у світі поступається лише США. За поголів'ям овець Австралії належить перше місце у світі (120 млн). Морожене м'ясо, а також м'ясні консерви у величезних обсягах експортуються на світовий ринок. Країні належить також першість на планеті за виробництвом вовни. Зернові культури, насамперед пшениця, дають

сировину для борошномельного виробництва. Процвітаючими галузями є садівництво, овочівництво та виноградарство.

У розвитку економіки рідкозаселеної Австралії велике значення належить транспорту. Довжина залізниць перевищує 40 тис. км, автомобільних доріг — понад 700 тис. км. У внутрішніх і зовнішніх перевезеннях пасажирів усе більшого значення набуває повітряний транспорт. Розширюється мережа трубопроводів. Для зовнішньоторговельних зв'язків використовують в основному морський транспорт.

**Культура та соціальний розвиток.** Життєві стандарти з огляду на всі їх складові в Австралії є найвищими у світі. Майже все населення письменне. Середня тривалість життя жінок уже перевищила 81 рік, чоловіків — 76 років. Один лікар припадає на 438 осіб. В Австралії низький рівень безробіття та один з найвищих — забезпеченості громадян власним якісним житлом. Австралія не володіє багатою історико-культурною спадщиною, але унікальний тваринний та рослинний світ приваблюють сюди мільйони туристів.

Австралійський Союз визнав незалежність України 26 грудня 1991 р. У цей же день було встановлено дипломатичні відносини між двома державами шляхом обміну нотами. У Києві працює консульство Австралійського Союзу.

### **Океанія**

Величезні простори найбільшого у світі Тихого океану помережені тисячами островів. Найбільші з них заселені людьми. За етнічним складом населення та історико-географічними умовами в Океанії виділяють Полінезію, Мікронезію та Меланезію. Східна частина Океанії належить до Полінезії (Гаваї, Токелау, Тувалу, Самоа, Тонга, Туамоту, Маркізькі острови, острови Кука, Табулаї, Лайн, Фенікс, Острови Товариства тощо). До Меланезії належить західна частина Океанії (Нова Гвінея, Вануату, Нова Каледонія, архіпелаг Бісмарка, Соломонові Острови, Фіджі тощо). Мікронезія — це центральна частина Океанії. До її складу входять Маріанські, Каролінські, Маршаллові Острови, острови Гілберта, Банаба, Науру тощо. Всього понад

1500 островів. Як приклад країн Океанії розглянемо Маршаллові Острови.

### **Маршаллові Острови**

**Загальні відомості.** Офіційна назва — Республіка Маршаллові Острови. Столиця — Маджуро (понад 33 тис. осіб). Площа — 181 км<sup>2</sup> (186-те місце у світі). Населення — близько 80 тис. осіб (182-ге місце). Державна мова — англійська. Грошова одиниця — долар США.

**Географічне положення.** Знаходиться в Тихому океані на північний схід від Австралії. Це центральна частина Океанії, яка має назву Мікронезія. Географічне положення країни з розвитком транспорту та глобалізаційних процесів покращується, хоча в цілому держава ще залишається доволі ізольованою від світу.

**Історія виникнення та розвитку.** Історики вважають, що острови були заселені ще за 2000 років до нашої ери переселенцями з Азії. У 1529 р. ці острови захопили іспанці. Наприкінці XIX ст. Іспанія продала їх Німеччині. Після Першої світової війни перейшли під опіку Ліги Націй, а після Другої світової війни — підопічні території ООН. Фактично управлялися США, які на атолах Бікіні та Еніветок провели випробування ядерної зброї. З 1991 р. суверенна держава.

**Державний устрій і форма правління.** Маршаллові Острови — унітарна держава, президентська республіка. Глава держави та уряду — президент. Законодавча влада належить парламенту, який складається з 33 депутатів. Країна поділяється на 25 дистриктів.

**Природні умови та ресурси.** Геологічно країна є двома паралельними ланцюгами вулканічних гір, на вершинах яких біля поверхні води поселилися корали. Вони й утворили 34 острови та 870 рифів. Острови низовинні, гір тут немає. Вони піднімаються над поверхнею океану лише на декілька метрів. Підземні прісні води відсутні. Є насадження кокосових пальм. На узбережному мілководді ростуть мангрові ліси.

Клімат упродовж усього року вологий і жаркий. Середньорічна

температура перевищує

+27 °С. Опадів випадає від 2000 до 4000 мм на рік. Нерідко бувають тайфуни. Корисних копалин майже немає.

**Населення.** Густота населення велика та перевищує 430 осіб на 1 км<sup>2</sup>. Коефіцієнт народжуваності мабуть найвищий у світі — 45 ‰. На фоні одного з найнижчих у світі показників смертності — 6 ‰, природний приріст близький до біологічного максимуму

— 40 ‰. Частка міського населення — 70 %. Маршалльці, або мікронезійці, становлять 97 % населення. Переважають протестанти — 90 %.

**Господарство.** В економіці домінують сільське господарство та рибальство. Основними продуктами харчування мешканців островів Океанії була кокосова пальма та морепродукти. І нині вони збирають плоди кокосової пальми та хлібного дерева. На експорт виготовляють копру і пальмову олію. Вживають у їжу також батат, таро, помідори. На одному з атолів ведеться розробка фосфатів. На атолі Маджуро є єдиний міжнародний аеропорт — ворота у світ.

**Культура та соціальний розвиток.** Близько 90 % населення країни вміє читати та писати. Тривалість життя жінок становить 66 років, чоловіків — 63 років. Своєрідна культура народу, витворена островним життям, його звичаї принаджують сюди нечисленних туристів, переважно із США (5 тис. на рік).

Республіка Маршаллові Острови визнала незалежність України 22 грудня 1995 р. Дипломатичні відносини встановлені 25 грудня 1995 р. шляхом обміну нотами.



## СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

**Аборигени** — корінне населення певної території чи країни; народ, який споконвіку живе на певній території.

**Автаркія** — економічна політика, спрямована на створення замкнутого національного або регіонального господарства, на відокремлення його від економіки інших країн.

**Автономія** — право певної частини держави на незалежне самоуправління (на основі загальнодержавної конституції); здатність окремої системи здійснювати самоорганізацію і самоуправління.

**Агломерація** — група міських поселень навколо одного або кількох великих міст.

**Адміністративно-територіальний устрій** — поділ країни на окремі частини (області, губернії, штати, провінції, райони тощо), які управляються місцевими органами державної влади (адміністрацією).

**Акваторія** — ділянка водної поверхні у визначених межах. Наприклад, акваторія порту. **Асоційований член організації** — член певної організації, який бере участь у її роботі на інших умовах, ніж інші її члени.

**Бюджет** — кошторис прибутків і видатків держави або певної організації (родини) за визначений час (найчастіше за рік).

**Валова продукція** — загальний обсяг виробництва продукції в грошовому вираженні окремого підприємства або галузі господарства за певний період (рік, місяць).

**Валовий внутрішній продукт (ВВП)** — сума вартості всього, що вироблено на території певної країни за певний період (рік).

**Валовий національний продукт (ВНП)** — прибуток держави, до якого належать вартість товарів і послуг, вироблених і наданих національними, тобто певної держави, підприємствами, організаціями і приватними особами, а також усе те, що вироблене фірмами і людьми цієї країни не лише на її території, а й в інших країнах.

**Виключне право** — право держави у виключній економічній зоні, тобто прилеглий до суходолу смугі відкритого моря шириною 200 морських миль (1 морська миля — 1852 м), встановлювати особливий правовий режим, передбачений відповідною конвенцією ООН. **Війна** — організована боротьба між окремими країнами, групами країн, класами, націями з метою досягнення певних політичних чи соціально-економічних цілей або вирішення нагальних внутрішніх чи зовнішніх проблем. Крім збройного протистояння, бувають інші види воєн — "холодна", економічна тощо.

**Внутрішня політика** — діяльність органів державної влади, спрямована на забезпечення стабільного існування і розвитку суспільства за рахунок внутрішніх ресурсів.

**Воєнний стан** — введення органами державної влади особливого правового статусу в країні чи її частині з метою подолання наслідків стихійного лиха або в разі загрози перевороту, нападу іншої країни, масових безпорядків тощо.

**Галузева структура господарства** — поділ господарства країни на складові — галузі. **Галузь** — група близьких за виробничим призначенням і технологією підприємств, зв'язаних єдиним управлінням.

**Географічне положення** — розміщення певного об'єкта, території, країни відносно інших об'єктів, територій, акваторій, країн.

**Географічний (територіальний) поділ праці** — спеціалізація окремих територій або країн на виробництві певної продукції чи наданні певних послуг.

**Геополітика** — наука, яка вивчає вплив географічних чинників на політичну й соціально- економічну ситуацію в країнах і регіонах світу.

**Герб державний** — офіційна емблема, символ держави. Зображується на прапорах, печатках, документах, грошах тощо.

**Глобальний** — 1) взятий у цілому, загальний, всебічний; 2) поширений на всю земну кулю.

**Господарство** — складна система галузей матеріального виробництва і невиробничої сфери: виробництво, трудові ресурси, фінанси, природні

ресурси.

**Густина населення** — відношення між чисельністю постійного населення й одиницею площі. Визначається кількістю жителів на 1 км<sup>2</sup>.

**Демографічна політика** — діяльність держави, спрямована на регулювання чисельності її населення.

**Демографічний вибух** — різке прискорення темпів зростання населення (планети, країни, регіону).

**Депресія** — стан тривалого застою виробництва в економіці.

**Держава** — системна організація життя суспільства на основі певних правових норм. Державу можна розглядати як живий організм, що постійно розвивається або деградує.

**Діаспора** — частина народу поза межами країни його походження.

**Екологічний** — орієнтований на збереження і поліпшення довкілля людини.

**Екологія** — наука про взаємовідносини організмів і довкілля.

**Економіка** — 1) наука, яка вивчає фінансово-матеріальний аспект господарської діяльності людей; 2) сукупність суспільно-виробничих відносин; 3) господарське життя, стан господарства (країни, регіону та ін.); 4) господарська і фінансова діяльність.

**Експансія** — поширення впливу окремих країн за межі власної території економічними, воєнними та іншими методами.

**Експорт** — вивезення товарів з країни або регіону.

**Ембарго** — заборона державою вивезення або ввезення певних видів товарів, валюти й інших цінностей.

**Еміграція** — виїзд громадян зі своєї країни в іншу.

**Ефективність виробництва** — один із найважливіших показників розвитку господарства країни, відношення корисного результату (ефекту) до витрат на його одержання.

**Життєвий простір** — конкретна територія, яку використовує нація або держава для свого розвитку.

**Забруднення** — внесення в довкілля нових, нехарактерних для нього компонентів унаслідок господарської діяльності людини або природних процесів.

**Збагачування** — обробка корисних копалин з метою підвищення вмісту в них корисного компонента.

**Зовнішня політика** — політика держави, спрямована на організацію відносин з іншими державами.

**Імміграція** — в'їзд іноземців у будь-яку країну на постійне або тимчасове проживання. **Імперіалізм** — зовнішня політика великої держави, спрямована на економічне, воєнне, культурне та інше поневолення країн і народів (прямою експансією або приєднанням, "возз'єднанням", створенням союзів тощо).

**Імперія** — велика держава, до складу якої входять території інших країн і народів (здебільшого приєднані примусово).

**Імпорт** — ввезення товарів у країну з інших країн.

**Інвестиції** — капіталовкладення в будь-яку сферу господарської діяльності з метою її розвитку і одержання прибутку.

**Інтеграція** — об'єднання в ціле різних частин цілісної системи.

**Інфляція** — постійне підвищення цін внаслідок зростання незабезпеченої реальними товарами маси грошей в обігу.

**Каботаж** — плавання суден між портами однієї держави: у межах одного моря — малий каботаж, у межах кількох морів — великий каботаж.

**Капітал** — фінансові засоби, призначені для придбання землі, споруд, обладнання тощо. **Квота** — визначні державою обсяги імпорту або експорту певного товару за визначений період. Встановлює обмеження з метою захисту власного виробника, утримання певного рівня цін.

**Колонія** — країна, позбавлена іншою державою політичної та економічної незалежності. **Конкуренція** — суперництво між людьми, фірмами, державами за найвигідніші умови виробництва і реалізації товарів.

**Конурбація** — декілька міських агломерацій, які зрослися між собою.

**Локальний** — місцевий, обмежений порівняно вузькими рамками якого-небудь географічного району.

**Меганоліс** — найбільша форма розселення. Утворюється внаслідок злиття великої кількості міських агломерацій.

**Метрополія** — держава, яка володіє колоніями.

**Міграція населення** — переміщення і переселення людей з одного місця на інше, пов'язане зі зміною постійного місця проживання.

**Модернізація** — вдосконалення, оновлення, переробка, перебудова відповідно до сучасних вимог.

**Монокультурна спеціалізація** — виробництво однією країною протягом багатьох років одного або кількох видів продукції, переважно сировинної чи продовольчої, на експорт.

**Монополія** — виключне право на щось, панування в якійсь галузі господарства певної фірми, підприємства чи держави. У багатьох країнах світу запроваджено антимонопольне законодавство, яке стимулює конкуренцію, а отже, і постійне покращання та здешевлення продукції.

**Навколишнє середовище (довкілля)** — середовище проживання та діяльності людей.

**Національний дохід** — вартість, створена за рік господарством країни, з урахуванням матеріальних затрат на її створення.

**Нація** — населення певної країни або території, яке має спільні походження, мову, звичаї, характер. Нині це найважливіша спільність людей, в якій відбувається прогрес цивілізації і створюються матеріальні та духовні цінності.

**Обробна промисловість** — сукупність усіх галузей промисловості, які обробляють і переробляють сировину гірничодобувної промисловості, лісового господарства, рибальства та ін. До найважливіших галузей обробної промисловості належать машинобудування і металообробка, чорна та кольорова металургія, хімічна, деревообробна, целюлозно-паперова та деякі інші галузі.

**Політика** — діяльність, спрямована на перемогу в боротьбі за власні інтереси. Може бути державною, певної організації чи окремої людини.

**Прапор державний** — один із основних символів держави, прямокутна або трикутна тканина певного кольору (кольорів).

**Природний приріст населення** — перевищення народжуваності над смертністю (обчислюється на 1000 жителів на рік).

**Природні ресурси** — компоненти природи, які можуть бути використані в господарстві тепер або в майбутньому.

**Продукція** — все, що виробляє та випускає у сферу споживання господарський об'єкт.

**Рекреаційний** — призначений для відпочинку та лікування.

**Ресурси** — матеріальні засоби, кошти, цінності, певні запаси, які в разі потреби можна використати для розв'язання певних проблем.

**Ринок,ринкова система господарювання** — система відносин між виробниками і споживачами продукції чи послуг, яка базується на об'єктивних (не залежних від волі людини) економічних законах.

**Розселення населення** — розміщення населення на території країни, регіону, міста. **Світове господарство** — сукупність національних господарств, пов'язаних між собою міжнародним поділом праці.

**Спеціалізація виробництва** — зосередження виробництва однорідної продукції на окремих підприємствах.

**Статеві-вікова структура населення** — поділ населення за віком і статтю, який характеризується часткою населення кожної групи у загальній його чисельності.

**Територіальна концентрація** — зосередження, скупчення об'єктів чи явищ на певній території.

**Територіальна організація** — розташування об'єктів на території в певному порядку.

**Територіальна структура господарства** — поділ господарства країни

або її економічних районів на окремі чітко виражені територіальні елементи (зони, райони, області, промислові центри, вузли та ін.).

**Територіальні води** — морська акваторія, смуга прибережної води завширшки 12 морських миль, яка прилягає до території держави і належить їй.

**Територія** — частина земної поверхні з певними межами, які відділяють її від іншої ділянки землі.

**Товар** — продукт, призначений на продаж.

**Транспорт** — галузь господарства, яка здійснює перевезення вантажів і пасажирів, а також засоби перевезення.

**Транспортний вузол** — пункт, де сходяться, перетинаються, розгалужуються не менш як дві-три лінії одного або кількох видів транспорту.

**Унітарний** — єдиний; такий, що становить єдине ціле.

**Урбанізація** — процес зростання міст і підвищення їх ролі в розвитку суспільства. **Урожайність** — кількість сільськогосподарської продукції в центнерах на 1 га посівної площі.

**Утилізація** — використання, переробка відходів.

**Феросплави** — сплави заліза з іншими металами. Найпоширенішими є сплави заліза з марганцем, кремнієм та хромом.

**Фірма** — господарське, торговельне або промислове підприємство.

**Флот** — сукупність суден однакового призначення (торговельний, пасажирський та ін.).

**Целюлоза** — подрібнена та хімічно оброблена деревна маса. Використовується як первинна сировина для виробництва паперу, штучного волокна, вибухових речовин та ін. **Цивілізація** — рівень розвитку людства та його окремих частин (суспільства, матеріальної та духовної культури) на певний період часу.

**Шельф** — мілководна частина підводної окраїни материків від берегової лінії до материкового схилу.

**Якість життя** — рівень забезпеченості потреб людини у суспільстві.

## **ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ**

### **Країни Західної Європи**

#### *Перше семінарське заняття*

1. ЄС на початку ХХІ ст.: проблеми і перспективи.
2. Політична система країн Західної Європи: чергування правих і лівих партій.
3. Німеччина і Франція: становий хребет об'єднання Європи.
4. Євросоюз як геополітичний та гео економічний чинник сучасного світу.
5. Україна та ЄС.
6. Країни Західної Європи за межами ЄС: причини та наслідки.

#### *Друге семінарське заняття*

1. Шведська модель суспільства: капіталізм чи соціалізм.
2. Карликові держави Західної Європи.
3. Дезінтеграційні процеси в регіоні.
4. ЄС і НАТО.
5. Нейтральна Швейцарія.
6. Нідерланди: вічна боротьба з морем.

### **Країни Центральної Європи**

1. Країни колишньої Югославії: спільна історія та різне сьогодення.
2. Найбагатша постсоціалістична країна Словенія.
3. Велика Албанія: міфи та реальність.
4. Польща: проблеми регіонального лідерства.
5. Словаччина: між Чехією та Україною.
6. Румунія на шляху до євроатлантичної інтеграції.

### **Країни Східної Європи**

1. Країни Балтії: в ЄС і НАТО.
2. Україна: проблема багатовекторності.
3. Україна: разюча невідповідність між наявним потенціалом і його



реалізацією.

4. Білорусь: останній bastion авторитаризму в Європі.
5. Молдова: глухий кут Європи.

### **Країни Євразії**

1. Російська Федерація: між ЄС, Китаєм і ісламським світом.
2. Війна на Північному Кавказі.
3. Дезінтеграційні процеси в Росії: об'єктивні та суб'єктивні чинники.
4. Природно-ресурсний потенціал Казахстану.
5. Туреччина: між Європою та Азією.
6. Пантюркізм: проблеми та перспективи.

### **Країни Закавказзя**

1. Російський чинник у регіоні.
2. Проблеми та перспективи розвитку рекреаційно-туристичного комплексу Грузії.
3. Освоєння азербайджанського сектору Каспійського моря.
4. Геополітичні чинники в долі країн регіону.
5. Перспективи економічного розвитку Вірменії.

### **Країни Центральної Азії**

1. Узбекистан: регіональне лідерство.
2. Туркменистан: принципи самоізоляції.
3. Таджикистан: між війною та миром.
4. Глухий кут регіону — Киргизія.
5. Ісламський фундаменталізм у Центральній Азії.

### **Країни Південно-Західної Азії**

1. Ізраїль: стратегія і тактика виживання у ворожому оточенні.
2. Саудівська Аравія — земля пророка Мухаммеда.
3. Іран: намагання регіонального лідерства.
4. Війна в Іраку.
5. Нафтоекспортні країни Перської затоки.
6. Афганістан: після талібів чи перед талібами?

## **Країни Південної Азії**

1. Індія — супердержава ХХІ ст.
2. Індійсько-пакистанський конфлікт: перспективи вирішення.
3. Воєнні конфлікти в регіоні: причини та наслідки.
4. Непал: між минулим і майбутнім.
5. Тамільське питання в Індії та Шрі-Ланці.
6. Мальдіви: океан наступає.

## **Країни Східної Азії**

1. Китай: комуністи будують капіталізм.
2. Концептуальна криза в Японії.
3. Дві Кореї: проблеми та перспективи об'єднання.
4. Монголія: глухий кут регіону.
5. Проблема двох Китаїв.
6. Тихий океан у долі країн регіону.

## **Країни Південно-Східної Азії**

1. Лідер регіону Індонезія.
2. Загадковий Бруней.
3. Шлях Сінгапура: виняток часу чи майбутнє всього людства.
4. Рекреаційно-туристичний комплекс Таїланду.
5. "Золотий трикутник": політика та економіка.

## **Країни Північної Америки**

1. США: проблеми світового лідерства.
2. Внутрішні проблеми США.
3. Українці в Канаді та США.
4. НАФТА: принципи співробітництва.
5. Природно-ресурсний комплекс Канади.
6. Мексика: демографічна експансія на північ.

## **Країни Центральної Америки**

1. Куба: що буде після Кастро?
2. Райський куточок світу — Коста-Рика.

3. Гаїті: в тенетах перманентної нестабільності.
4. Панама та Панамський канал.
5. Ямайка: від стагнації до процвітання.

### **Країни Південної Америки**

1. Широкомасштабні освоєння внутрішніх районів Бразилії: проблеми та перспективи.
2. Наркоеконіміка та наркополітика в Південній Америці.
3. Чилі після Піночета.
4. Антиамериканські настрої в Латинській Америці.
5. Болівія: без виходу до моря.
6. Багата та бідна Аргентина.

### **Країни Північної та Західної Африки**

1. Єгипет: між Європою, Азією та Африкою.
2. Ісламський фундаменталізм у країнах Північної Африки.
3. Гігант Африки — Нігерія.
4. Ліберія: створена афроамериканцями.
5. Свій шлях Лівії.
6. Етнічні проблеми країн Західної Африки.

### **Країни Центральної та Східної Африки**

1. Кенія: рай для туристів.
2. Сомалі: постійна нестабільність.
3. Демократична Республіка Конго: природно-ресурсний потенціал і політика.
4. Центрально-Африканська Республіка — невідома країна Африки.
5. Збройні конфлікти у Східній Африці.

### **Країни Південної Африки**

1. Південно-Африканська Республіка: проблеми побудови багаторасового суспільства.
2. Пустельна Намібія.
3. Рекреація та туризм у Ботсвані.

4. Карликові країни Південної Африки.
5. Свій шлях Зімбабве.

### **Австралія та Океанія**

1. Природно-ресурсний потенціал Австралії.
2. Нова Зеландія: подолання синдрому відділеності від світу.
3. Науру: пошук майбутнього.
4. Фіджі — райські острови Океанії.
5. Рекреаційно-туристичний комплекс Океанії.

## СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

### Базова

1. України «Про туризм» від 18 листопада 2003 р. № 1282 // Урядовий кур'єр. – 2003. – 25 груд. (№ 244) – С. 15-19.
2. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р.
3. Закон України «Про курорти» від 5.10.2000 р. № 2026.
4. *Бейдик О.О.* Словник-довідник з географії туризму, рекреалогії та рекреаційної географії. – К., 1998. – 130 с.
5. *Бейдик О.О.* Рекреаційне районування // ГЕУ, в 3-х т. – К. : вид-во ім. М.П. Бажана, 1990. – Т.3.
6. *Бейдик О.О.* Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К. : Видавничо-поліграф. центр «Київський університет». – 2001. – 395 с.
7. *Кузик С.П.* Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід: монографія / Степан Кузик. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 254 с.
8. *Любіцева О.О.* Туристичні ресурси України: навч. Посібник / О.О. Любіцева, Є.В. Панкова, В.І. Стафійчук. – К. : Альтерпрес, 2007. – 369 с.
9. *Масляк П.О.* Рекреаційна географія: навч. посібник / П.О. Масляк. – К. : Знання, 2008. – 343 с.
10. *Мацола В.Л.* Рекреаційно-туристичний комплекс України // НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 1997. – 156 с.
11. *Мацола В.Л.* Рекреаційно-оздоровчо-туристичний комплекс (питання теорії, методології, практики). – Львів, 1998. – 278 с.
12. *Петранівський В.Л.* Туристичне краєзнавство: навч. посіб. / В.Л. Петранівський, М.Й. Рутинський / за ред. проф. Ф.Д. Заставного. – 2-ге вид., виправл. – К : Знання, 2008. – 575 с.
13. *Рутинський М.Й.* Географія туризму України: навч.-метод. посіб. / М.Й. Рутинський – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 160 с.
14. *Симоненко Б.К.* Регіони України: проблеми розвитку. – К. : Наукова думка, 1997.
15. *Стафійчук В.І.* Рекреалогія: навч. посібник. – К. : Альтпрес, 2006.
16. Туристичні ресурси України / Під ред. О.І. Лугова. – К. : Ін-тут туризму федерації профспілок України, 1996. – 352 с.
17. *Фоменко Н.В.* Рекреаційні ресурси та курортологія. Навчальний посібник. / Н.В.Фоменко. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.

### Допоміжна

18. Геоекологія рекреаційних зон України. – К. : Нац. ун-т ім.

Т. Шевченка, 1996. – 200 с.

19. *Гетьман В.І.* Українські Карпати. Ландшафтно-рекреаційні ресурси. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. – 136 с.

20. Інформаційні інтернет – ресурси галузей туризму та готельно-ресторанного господарства : інформаційно – довідкове видання / М.П. Пітин, Л.В. Антал. – Львів : Інститут економіки і туризму, 2009. – 52 с.

21. *Любіцева О.О.* Ринок туристичних послуг. – К. : Альтерпрес, 2002. – 436 с.

22. *Миرونенко Н.С., Твердохлебов И.И.* Рекреационная география. – М. : Из-во Моск. ун-та, 1981. – 208 с.

23. Організація туристичної діяльності в Україні. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – 312 с.

24. *Поп С.С.* Природні ресурси Закарпаття. – Ужгород : ТОВ «Спектраль», 2002. – 296 с.

25. Правове регулювання туристичної діяльності: збірник нормативно-правових актів / під ред. В.К. Федорченка. – К. : Юрінком, Інтер, 2002. – 640 с.

26. Природо-заповідний фонд України загальнодержавного значення: довідник. – К., 1998. – 240 с.

27. Соціально-економічна географія України: навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О.І. – Львів : Світ, 2000.

28. *Федорченко В.Х.* Туристський словник-довідник: Навч. посіб. / В.Х. Федорченко, І.М. Мініч. – К. : Дніпро, 2000. – 54 с.

29. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003.

#### **Інформаційні ресурси**

30. Офіційний сайт департаменту туризму Міністерства культури і туризму України <http://www.tourism.gov.ua>.

31. Офіційний сайт Держкомстату України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

32. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws>

33. <http://www.tourism.gov.ua>

